

МУАЛЛИФДАН

Бобур мирзонинг ҳаёти ва фаолиятига оид мавзулар уммондай чексиз. Бу уммонда ўнлаб, юзлаб адабий кемалар сузиши мумкин. «Юлдузли тунлар» ана шу мажозий кемалардан бири тарзида юзага келди. Уни 1972-йилда илк бор ёзиб нашрга топширганимда тоғдай бир юк елкамдан тушгандай бўлган эди.

Лекин мустабид тузум тазйиқи остида роман олти йил чоп этилмай ётди. Бу йиллар давомида ўша залварли юкни яна елкамда кўтариб юргандай бўлдим. Қўлёмани кўпгина масъул мутасаддилар, катта академиклар ўқиб фикр айтишди. Чоп этиш масаласи Қизил империя марказининг рухсати билангина ҳал этилиши мумкин экан. Қўлёманинг сатрма-сатр таржимасини Москвада ҳам ўқишиб, ёзма тақризлар беришди.

Хилма-хил фикр ва мулоҳазалар чангалзоридан тиканларга тирналиб ўтдим, йўлимдан адашиб кетмаслик учун доим тарих ҳақиқатига, хусусан — «Бобурнома»дай асл манбаларга таяндим. Олти йил давомида романга киритган янги таҳрирларим кўпроқ унинг бадиий нуқсонларини тузатишга, тарих ҳақиқатини чуқурроқ очишга қаратилди.

1979-йилда раҳматли Шароф Рашидовнинг ёрдами билан роман китоб бўлиб чиқди. 1981-йилда унга Давлат мукофоти ҳам берилганлиги мустабид тузум золимларининг қаҳрини келтирган бўлса керак. Улар «пахта иши», «ўзбек иши» деган даҳшатли тўхматлар даврида Амир Темур ва Бобур мирзога қарши янги ҳужумлар уюштириб, мени ҳам роман билан бирга лойқа селлар гирдобига тортиб тушуришга уриниб кўрдилар.

Лекин жамоат фикри уйғонган, истиқлолимиз тонги отаётган пайтлар эди. Президентимиз Ислоҳ Каримов Ўзбекистонга раҳбар бўлган кундан бошлаб тарихий адолатни тиклашга жуда катта эътибор берди. Дилимизда армон бўлиб юрган эзгу орзуларнинг ушалиши учун энди имкон яратилди.

Бундан эллик йил бурун талабалик йилларимда Бобур мирзога ихлосмандлик менда Амир Темур асос солган сулолага қизиқиш туфайли бошланган эди. Бобур мирзо темурийлар сулоласини ҳалокатдан қутқариб, асрдан-асрга, мамлакатдан-мамлакатга олиб ўтганлиги, бу улуғ сулола Ҳинд заминидан яна уч юз йилдан ортиқ давр сурганлиги ўша йиллардаёқ дилимда ҳайрат ва ифтихор туйғусини уйғотган эди. Кейинчалик «Темур тузуклари» билан танишганимда соҳибқироннинг васиятларига ва улуғ бунёдкорлик анъаналарига Бобур мирзо астойдил амал қилгани жуда кўп тарихий воқеаларда кўзга ташланди. «Темур тузуклари»ни «Бобурнома»га қиёслаб ўқиганимда уларнинг орасида руҳий ва услубий яқинлик борлигини ҳам сездим.

Аммо шўро даврида бу ҳақиқатларни ёзиш — арининг уясига чўп тиқиш билан баробар эди. Чунки шўролар ҳар гал Амир Темурга қарши ҳужум уюштирганда нуқул Бобур мирзони унинг ёнига қўйиб қоралашарди. Бу ҳужумлар эллигинчи йилларда Бобур асарлари мактаб дарсликларидан чиқариб ташланганда бир хуруж қилган, етмишинчи йилларда «Темур

тузуклари» чоп этилганда Москвадан чиқадиган «Вопросу истории» журнали орқали жазава билан давом эттирилган, 1986-йилда Учинчи пленум номини олган машъум йиғинда авжига чиқарилган эди.

Мана шу алғов-далғовлар сабабли Бобур мирзо тўғрисидаги романнинг ёзилишига илк бор туртки бўлган юқоридаги тарихий ҳақиқатни ўша даврда китобхонларга етказиб беришнинг иложи бўлмади.

Аммо Амир Темур ва Бобур мирзо орасидаги ворисийликка, тарихий, ирсий ва ижодий яқинликка бағишланган боблар ва лавҳаларнинг романда ўз ўрни бор эди, улар аввалдан режалаштирилган, дилда пишитилган, қисман қоралаб ҳам қўйилган эди. Фақат орадан ўнлаб йиллар ўтгандан сўнг уларни сюжет чизиқларига узвий боғлаш, қайтадан аввалги ижодий жараёнларга кириш кўп вақт ва қунт талаб қилди.

Ниҳоят, романнинг аввалги нашрларига кирмай қолган боблар ва лавҳалар бу йил вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилиб, жамоатчиликнинг назаридан ўтказилгандан сўнг ушбу нашрга киритилди.

Йиллар давомида романдаги айрим ноаниқликлар ва нуқсонлар ҳақида асосли танқидий фикрлар билдирилган эди. Зокиржон Машрабов бошлиқ Бобур экспедитсияси жаҳонни кезиб, кўпгина янги тарихий фактларни кашф этди. Улар ҳам ушбу нашрда баҳоли қудрат ҳисобга олинди.

Бундан ўттиз йил муқаддам 1969-йилнинг январида бошланган бу иш шоядки шу билан ниҳоясига етган бўлса.

1999 йил.

АРОСАТ **Биринчи қисм**

ҚУВА **ҚИЛ УСТИДА ТУРГАН ТАҚДИРЛАР**

1

Милодий 1494-йилнинг ёзи. Саратон иссиғида Фар-ғона водийсининг осмонига чиққан қуюқ булутлар куни бўйи ҳавони дим қилиб турди-ю, кечки пайт бирдан жала қуйиб берди. Қизил тупроқли тепаликлар орасидан ўтиб келаётган серсув Қувасой қон қўшиб оқизилгандек қип-қизил бўлиб кетди.

Сой бўйидаги мажнунтоллар панасида бир йигит билан қиз шивирлашиб гаплашмоқда эди.
— Робия, инон, мен тирик бўлсам, сенга бало-қазони йўлатмасмен!

— Тангрим сизни ҳам паноҳида асрасин, Тоҳир оға!.. Ёғийнинг* минг-минг аскарлари бор. Қайси бирига бас келурсиз? Ана, қочқинларга қаранг!..

Тоҳир орқасига ўгирилиб, Қувасойнинг қуйи томонларига кўз югуртирди. Пастда қамишзор ботқоқлик ва унинг устидан ўтган узун ёғоч кўприк бор эди. Кўприқдан чумолидай беҳисоб одамлар, отлар, моллар, аравалар тизилиб ўтиб келаётгани ёмғир пардаси орасидан элас-елас кўзга чалинарди.

Самарқанд подшоси Қўқонни босиб олиб, қўшинига талатган ва Марғилонга ҳужум қилган эди. Босқинчилар шаҳару қишлоқларни талаш билан қаноатланмай, кўҳлик қизларни чўриликка олиб кетишар эди. Бунинг ҳаммасини эшитган одамлар ёвдан қочиб, тинч жой излаб бормоқда эдилар.

— Улуснинг шўри қурсин! — деди Тоҳир. — Касофат подшолар урушмай туролмаса. Биридан қочсанг, бошқасига тутилсанг. Ундан кўра қочмаймиз! Таваккал. Пешонага битилгани бўлур! Тоҳир ёмғирда ҳўл бўлиб, баданига ёпишиб турган қалами яқтак устидан ханжар тақиб олган эди. Робия ханжарга қўрқа-писа кўз ташлади-да:

— Қайдам, — деди. — Отамлар мени қўрғонга элтиб қўймоқчилар.

— Қайси қўрғонга?

— Андижон қўрғонида амаким борлар-ку.

Тоҳир Робиянинг ҳозироқ жўнаб кетишидан чўчигандай унинг билагидан олди. Илгарилар ҳуркович оҳудек тутқич бермайдиган Робия ҳозир алланечук ювош бўлиб қолган эди. Унинг хина қўйилган қўллари гулдай чиройли. Бошига отасининг қора жун чакмонини ёпиниб чиққан экан. Ёмғирда ҳўл бўлиб оғирлашган чакмон унинг нозик бўйнига оғирлик қилди. Робия чакмонни елкасига туширди. Шунда ёқасининг битта боғичи ечилиб кетди-ю, қизғиш мрамардай силлиқ бўйнининг пасти кўринди. Яшил нимчаси ўн етти ёшлик қизлардагина бўладиган толма белидан қучиб, қаттиқ кўкракларини маҳкам чирмаб турар эди. Болалиқдан Робия билан девордармиён қўшни бўлиб ўсган Тоҳир унинг қанчалик жозибали қиз эканини, босқинчи бек ва навкарлар мана шунақа қизларга қанчалик ўч бўлишини гўё энди астойдил ҳис қилди.

Бу йил баҳорда ота-оналари уларни унаштириб қўйган пайтларида ҳам Робия Тоҳирга ҳозиргичалик чиройли кўринмас эди. Рамазон ойи ўтгандан кейин уларнинг тўйлари бўлиши керак. Тоҳир Робия билан ҳадемай бир ёстиққа бош қўйишларига ишониб, беҳавотир юрган эди. Бироқ энди уруш довули Қувага яқинлашиб келаётган шу хатарли дамларда Робия унга ҳар қачонгидан ҳам азиз, ҳар қачонгидан ҳам ғанимат кўринди.

Тоҳир Робиянинг Андижон қўрғонида бирорта бўйни йўғон бекнинг тузоғига илиниб қолиши мумкинлигини ўйлади-ю:

— Йўқ! — деди. — Мени десанг қўрғонга борма!

Робия Тоҳирнинг бахмалдай майин мўйлови тагида хиёл титраб турган лабига ва изтироб билан чақнаётган кўнғир кўзларига тикилди.

— Менинг ҳам сиздан йироққа кетким йўқ... Лекин неқилай... Қўрқамен!..

Тоҳир қизни чакмон билан бирга қучиб, бағрига босди. Робиянинг майин соч толалари йигитнинг юзига тегди, бир лаҳза икковининг нафаси нафасига қўшилиб кетди. Тоҳир қизнинг бадани титраётганини сезди-ю:

— Чиндан қўрққанингми бу, Робия? — деди. — Сенга не бўлди?..

— Мен бир ваҳимали туш кўрдим, Тоҳир оға! Илоҳи тушим ўнг келмасин!..

Энди Тоҳир ҳам хавотирланиб, қизни қучоғидан бўшатди-да, унинг катта-катта бўлиб кетган кўзларига қаради:

— Ёмон тушми?

— Айтишга ҳам тилим бормайдир.

— Тушга нелар кирмас!.. Айт!.. Майли...

— Сизни бир қора ҳўкиз ханжардай шохлари билан сузиб... Йўқ! Йўқ! Эсласам, эгим жунжикиб кетадир!

Тоҳир ёмон бир фалокатни олдиндан сезгандай юраги увушди:

— Шошилмай гапир! Сузган бўлса, қон оқдимми?

— Қон? Ҳа, ҳа.. Қон тирқираб кетди.

— Ундай бўлса қўрқма. Тушдаги қон — ёруғлик. Отам доим шундай дейди.

— Танграм шу таъбирни рост келтирсин! Тоҳир оға, мен... Агар Андижонга сиз бормасангиз... мен ҳам кетмасмен. Неки бўлсак, шу ерда... бирга...

Мажнунтол барглари орасидан сирқиб тушаётган ёмғир томчилари қизнинг пайваста қошларига, тифиз киприklarига теккан. Тоҳирнинг назарида, Робия ёмон бир бахтсизлик бўлишини ҳозирдан сезиб, кўзига ёш олаётгандек кўринарди.

— Мендан кўп хавотирланма, Робия. Мен бир деҳқон одаммен. Ҳаво очилса, далага чиқиб қўшимни ҳайдаймен. Ўроғимни ўрамен. Ёғийнинг менга не иши бор? Лекин сен... эҳтиётингни қил. Андижон қўрғонида амакиларинг бор...

— Андижонда сизнинг ҳам мулла тоғойингиз борлар-ку! Ё бирга кетайликми?

Тоҳир ўйланиб қолди. Унинг Андижонда меъмор бўлиб ишлайдиган Фазлиддин тоғаси эл орасида танилган машҳур одам. Қувасой ботқоғининг устидан ўтган мана шу узун ёғоч кўприк ҳам мулла Фазлиддин чизиб берган тарҳ* бўйича қурилган. Андижон аркида мулла Фазлиддин самовий нақшлар ва кошинлар билан безаб қурган девонхона тождор Умаршайх мирзога маъқул бўлгандан кейин унга тўбичоқ от ва бир ҳамён олтин инъом қилганини Тоҳир ҳам эшитган. У тоғасининг шаҳар қўрғонидан ташқаридаги Боғот маҳалласида туришини билади. Мулла Фазлиддин Қувада турган пайтларида Тоҳирга хат-савод ўргатган эди. Энди жияни паноҳ истаб борса, қаноти тагига олиши мумкин. Лекин бу ерда чол-кампира нима деркин? Тоҳир — ёлғиз ўғил, жавоб бермасликлари мумкин. У Андижонга Робия туфайли боришини эса ота-онасига айтишдан уялади... Балки буни Робиянинг акаси Маҳмуд айтар?

— Робия, майли, иложи бўлса, Андижонга бирга кетурмиз. Лекин дадамларни кўндириш осон эмас... Маҳмуд оғанг эшиқдами?*

— Дўконга чиққан эдилар. Ифторгача келурлар. Нима эди?

— Ифтордан сўнг бизникига ўтсин. Маслаҳат бор.

— Хўп, мен айтамен.

Робия юзини Тоҳирнинг кенг кўкрагига босди:

— Танграм бизни бир-биримизга кўп кўрмасин! — деди-да, мажнунтол шохлари орасидан чиқди.

Сой бўйида турган бўш мис кўзани ёмғир томчилари чертиб-чертиб қўяди. Робия кўзага қараб сувга келганини эслади ва уни тўлдириб, ўйлари томон кўтариб кетди.

Қаллиқлар одамларнинг кўзидан йироқда — яшириқча учрашиб юрар эдилар. Қиз узоқлашиб кетгандан кейин Тоҳир ҳам мажнунтолларнинг панасидан чиқди.

Шунда Робиянинг тушига кирган қўрқинчли воқеа унинг эсига тушди-да, номаълум бир хатар вужудига ларза солиб ўтди...

* Ёғий — ёв.

* Тарҳ — чизма, лойиҳа.

* Эшик — бу ерда уй, ҳовли маъносида.

2

Бу йилги рўза ёз чилласига тўғри келган, жазирама кунларда тонг саҳардан кечқурун қоронғи тушгунча туз тотмай оч юриш кўп одамнинг силласини қуритар, бунинг устига ташналик азоби қўшиларди. Рўзадорлар кунни қандай кеч қилишларини билмай, тезроқ қош қорайишини интизорлик билан кутишарди.

Фира-шира қоронғиликда Қува масжидининг минорасидан азон товуши эшитилди. Уруш таҳликаси қанчалик кучли бўлмасин, дастурхон атрофига йиғилган одамлар рўзасини очаётган пайтда очлик ва ташналиқдан қийналган вужудлари роҳатланиб, дунё ғамлари бирпасга бўлса ҳам хаёлларидан узоқлашди.

Тоҳир кекса ота-онаси билан бирга ифтор қилмоқда эди. Дастурхондан седаналик иссиқ нон ва ҳандалак ҳиди келади. Нон еб, бир косадан қатиқли ош ичганларидан кейин Тоҳир Андижонга кетиш ҳақидаги гапнинг учини чиқаришга чоғланди.

Шу пайт кимдир қамчи дастаси билан дарвозани тақиллатди. Ҳовлида ётган кекса кўппак ит йўғон ва хирри товуш билан вовуллади. Тоҳир ўрнидан турган эди, отаси:

— Эҳтиёт бўл! — деди овозини пасайтириб. — Аввал кимлигини сўраб бил.

Ташқарида ёмғир тинган, лекин осмон булутли, қоронғиликда ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Тоҳир дарвозахонага яқин бориб:

— Ким? — деб сўради. Кўппак қаттиқроқ хура бошлади. Ташқаридаги одам овозини баландлатиб:

— Тоҳир, жиян? — деб сўради. — Оч, мен тоғо-йингмен!

Тоҳир ташқаридаги овозни таниб, очиқ дарча орқали ичкарига:

— Ая, Фазлиддин тоғойим! — деди-ю, чопиб бориб дарвозанинг занжирини туширди.

Ичкаридан чиққан чол-кампиралар меҳмон билан кўришаётганда Тоҳир қорайиб турган икки филдиракли соябон аравани кўрди. Аравага қўшилган отнинг эгари устидан кимдир пайпасланиб тушмоқда эди.

— Мулла тоға, арава сизданми?

— Ҳа, жияним. Кўч-кўроним билан келдим.

— Шунақами? — деди Тоҳир ҳайрон бўлиб. Унинг кўнглида боя тоғасини кўрганда ёнган қувонч энди ташвишли ўйлар билан алмашинди. Тоҳирнинг Андижондаги паноҳи — мана шу тоғаси эди. Тоғаси кўчиб келган бўлса, Тоҳирнинг кўрғонга борадиган йўли бекилгани шу. Робия нима бўлади?

— Тоҳир, нега ағрайиб турибсан? Юкларни туширишгин! — деди онаси. — Мулло тоғойинг ёмғирда кўп азоб тортганга ўхшайдир.

— Э, азоб ҳам гапми, опа! Арава лойларга тиқилавериб жонимиздан тўйдирди. Йўллар тирбанд. Қочоқлар беҳисоб.

Тоҳир аравадан юк тушираётиб, отнинг сағрисига кўли тегиб кетди. Шунда кўлига шилимшиқ лой илашганини сезди. Лой отнинг сағрисиғача чиққан бўлса, бу бечоралар кела-келгунча қанчалик қийналганикин? Ҳамма ёвдан қочиб Андижонга қараб кетаётганда, бу-лар нега Қувага кўчиб келганикин? Тоҳир қанор қопга солинган юкни аравадан туширмоқчи бўлганда тоғаси:

— Ҳушёр бўл, жуда оғир, икковлашиб кўтаринглар,— деди аравакашга.

Тоҳир қопнинг ичида унча катта бўлмаган пўлат сандиқ борлигини сезди. Мулла Фазлиддин ўтда куймайдиган, сув кирмайдиган бу сандиқни Қуванинг темирчи усталарига букюртма бериб ясаттирган эди. Унинг ичида тарҳлар, лойиҳалар, суратлар сақланарди. Мулла Фазлиддин уч йил Самарқандда, тўрт йил Ҳиротда таҳсил кўрган, ўша ёқдан меъморлик санъати билан бирга мусаввирлик*ни ҳам ўрганиб келган эди. Ҳиротда жангномалар ичига суратлар чизиш одат тусига кирган, мавлоно Беҳзод чизган Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро тасвирлари расмий доираларда шўҳрат топган, лекин Самарқандда, хусусан, Фарғона водийсида одам шаклини чизиш ҳали ҳам қуръон номидан қаттиқ тақиқланиб келмоқда эди. Шунинг учун мулла Фазлиддин ўзи чизган суратларини мана шу пўлат сандиқда доим махфий сақлар эди.

Тоҳир қопдаги пўлат сандиқни аравакаш билан кўтаришиб уйга олиб киришди.

Мулла Фазлиддин ҳўл бўлиб оғирлашган пиёзи чакмони ва этигини даҳлизда ечиб қолдирди. Оёғига чарм кавуш кийиб, обрез четида бет-кўлини ювди. Сўнг боя Тоҳирлар ўтирган дастурхонлик уйга кирди.

Унинг чакмонидан ўтган ёмғир калта энглик абосини нам қилган эди. Лекин ёз оқшоми илиқ бўлганлиги учун кийим алмаштириш эсига келмади. Йўлда қаттиқ толиққанлиги учун дуруст овқат ҳам емади. Фақат бир-икки тилим ҳандалак едию уч-тўрт пиёла чой ичди. Аравакаш йигит икки коса тўла қатиқли ош ичгандан кейин отларига қараш учун ҳовлига чиқиб кетди.

— Оббо! Мулла Фазлиддин-ей! — деди Тоҳирнинг отаси узун оқ соқолини ўйчан эзғилаб. — Зап келибсизда. Шу нотинч кунларда бирга бўлганимизга не етсин!

— Ҳамма ёғийдан қочганда биз аждаҳонинг комига яқин келиб қолганимиз ғалати бўлди, — деб мулла Фазлиддин жиянига маъюс кўзлари билан қаради.

— Бирон сабаб билан келгандирсиз-да, мулла тоға?— сўради Тоҳир.

— Сабаб шуким, жиян, уруш бошланса, қурилиш тўхтайтиди, меъморнинг кераги бўлмай

қоладир...

— Ие, ахир, сизни подшонинг ўзи хизматиға олган эмасмиди?

— Подшо Ахси қўрғонида мудофаа билан овора. Тошкент хони Маҳмудхон ҳам Хўжанд томондан бизга қарши қўшин тортиб келмоқда эмиш. Қашқар ҳоқими Абубакир дуғлат деган яна бир босқинчи шарқдан Ўзганнинг устига бостириб келмишдир.

Тоҳирнинг кекса отаси қўрқиб, ёқасини ушлади:

— Ё тавба! Бу ёқда Самарқанд қўшини... Уч томонимиздан ёғий бостириб келибдими, а? Бу не кўргулик, мулла Фазлиддин? Ахир бу подшолар сал мураса қилсалар бўлмайдими, а? Ҳаммаси бир-бирига қариндош эмиш-ку. Шу ростми?

— Ҳа, рост. Тошкент хонига бизнинг подшомиз куёв бўладир. Қўқонни талаб, бизнинг устимизга қўшин тортиб келаётган Самарқанд подшоси Султон Аҳмад мирзо эса бизнинг подшомиз билан бир отадан бўлган оға-инидирлар. Яна бу икки подшо бир-бирларига қуда бўлмоқчи эдилар. Самарқанд подшосининг қизи бизнинг валиаҳдимиз Бобур мирзога беш яшарлигидан унаштириб қўйилган эди. Шундан билингики, оға инига, қайнота куёвга қарши қилич кўтариб чиқмишдирлар!

— Ё пока парвардигор! Охирзамон дегани шумикин, мулла Фазлиддин?

— Билмадим, почча. Ҳар қалай, ёмон тождорларнинг замонаси охирлаб қолаётганга ўхшайдир. Кошки, ўзлари билан ўзлари олишиб, бизни тинч қўйсалар! Урушнинг бутун жабру жафоси эл-улуснинг бошига тушадир.

— Шўримиз бор экан-да!

— Ҳа, толе бўлмаса қийин экан! Мен не-не орзулар билан илм-ҳунар ўрганиб келган эдим! Ватанимиз бўлмиш Фарғона водийсида Самарқанддагидек, Ҳиротдагидек мадрасалару кўркам обидалар қурмоқчи эдим. Бу салтанату подшолардан не қолур? Ҳаммаси ном-нишонсиз кетгай! Биздан ёдгорлик бўлиб қолса Улуғбек мадрасасидек, Навоий Унсиясидек санъат асарлари қолур!

Мулла Фазлиддин оғзидан чиқиб кетган сўнги гаплардан хавотирланиб, эшик томонга қараб қўйди. Унинг сарой аҳлига яқин юриб, айғоқчилардан юрак олдириб қўйганини Тоҳир ҳам сезди.

— Мулла тоға, сўзлайверинг, бу ерда ҳамма ўз-ўзимиз... Андижон қўрғонидан нечун сизга жой бермадилар?

Мулла Фазлиддин сўнги кунларда бошдан кечирган мудҳиш ҳодисаларни эслаб, бир лаҳза оғир сукутга кетди...

Ўтган куни хуфтон пайтида мулла Фазлиддин ўзларидан беш-олти уй нарида турадиган бир хаттот ошнасиникида ифтор қилиб ўтирганда қандайдир номаълум кишилар унинг уйига бостириб киради. Ҳовлидаги ит вовуллаб қўймаганда уни қилич билан чопиб ташлайдилар. Бугун бу ерга аравани миниб келган хизматкор йигитнинг оғзига латта тиқиб, қўл-оёғини боғлайдилару қазноққа ташлайдилар. Сўнг уйга кириб, тинтув ўтказадилар ва пўлат сандиқни кўрадилар. Лекин уни очишнинг иложини тополмай, қулфини болта билан уриб синдиришга киришадилар.

Қилич билан чопилган ит қаттиқ вангиллаганда девордармиён қўшнилари бир фалокат бўлганини сезадилар. Улардан бири чиқиб мулла Фазлиддиндан хабар олмоқчи бўлса, дарвоза қаршисидаги дарахт панасида бир одам тўртта отнинг жиловидан ушлаб турибди. Унинг юзи қора ниқоб билан бекитиб олинган, фақат кўзлари кўринади. Ичкаридан эса пўлат сандиқ қулфига урилаётган болта товуш эшитилади...

Мулла Фазлиддинга қадрдон бўлган қўшни унинг уйига ёмон одамлар тушганини сезади-ю, дарҳол хаттотникига чопади. Ундан воқеани эшитган мулла Фазлиддин уйига югуриб келди. Пўлат сандиқнинг қулфини синдириб очиб, ундаги қоғозларни титкилаётган босқинчилар уй эгасини кўриб, дарчадан айвонга сакрашди.

— Тўхта, нобакор! — деб мулла Фазлиддин биттасининг қаршисидан чиққан эди, юзига қора

ниқоб тутган айиқдай зўр йигит уни елкаси билан уриб четлатди-да, кўчага отилди. Бошқалари ҳам кўчадаги отларига миниб, бир лаҳзада ғойиб бўлишди.

Мулла Фазлиддин уларни қувлаб етолмаслигини сездиди, тўс-тўполон бўлган уйга қараб интилди ва очиқ ётган пўлат сандиқнинг тепасига келди. Токчада қўшалок шам ёниб турибди. Унинг ёруғида аралаш-қуралаш бўлиб кетган, баъзи жойлари йиртилган лойиҳалар ва чизмалар кўзга ташланди. Сандиқ ичида подшоҳ инъом қилган олтиннинг бир қисми ҳамёни билан турган эди. Шу йўқ. Лекин ҳозир мулла Фазлиддиннинг кўзига олтин ҳам кўринмас эди. Унинг бутун хаёли сандиқ тубидаги махфий тагқутини бекитиб турган силлиқ мис парчасида эди. Уни чапга секин сурган эди, тагқутининг калит солинадиган жойи очилди. Мулла Фазлиддин атрофига аланглади — уйда бошқа одам йўқ, қўшниси қазноқдаги хизматкорнинг оёқ-қўлини ечиш билан овора эди. Мулла Фазлиддин қўйнидан кичкина калит олиб, тагқутининг қулфига солди. Қулф очилгандан кейин тагқутининг мис қопқоғини секин кўтарди-ю, юпқа жилд ичидаги суратларни очиб кўрди... Кекса боғбоннинг дарахт пайванд қилаётган пайти... Чилмаҳрам тоғларидаги ов тасвири... Энг пастда чанг чалаётган гўзал бир қизнинг сурати...

Бу — Умаршайх мирзонинг қизи. Андижон чорбоғида подшоҳ оиласи учун тиллакори кўшк қурган пайтларида ўн саккиз ёшлик Хонзода бегим унинг мусаввир ҳам эканлигини билиб қолиб, ўзининг суратини чиздирган. Мулла Фазлиддин бу ишни яшириқча қилган. Агар шарият пешволари унинг одам суратини чизганини билиб қолишса, соғ қўйишмайди. Яна тағин гўзал малика билан яшириқча тил бириктириб сурат чизгани қизнинг подшоҳ отасига маълум бўлса борми, мулла Фазлиддинни тилка-пора қилиб ташлашлари ҳеч гап эмас.

Шу сабабли ҳозир уни энг қаттиқ қўрқитган нарса — бу суратнинг босқинчилар қўлига тушиб қолиш эҳтимоли эди. Хайриятки, улар сандиқ тагида махфий тагқути борлигини сезишмабди. Лекин сандиқни отларига ўнгариб кетишса нима бўларди? Унда тагқутидаги суратларни ҳам албатта топиб олишарди!..

Хизматкор йигит сал ўзига келгандан сўнг, мулла Фазлиддин ундан ва қўшнисидан воқеанинг тафсилотларини сўраб билди, ўзининг кўрганларига буни таққослаб, шундай хулосага келдики, унинг уйига тушганлар — оддий ўғрилар эмас, балки қайси бир зўравон бекнинг йигитлари. Улар ўрни тинтиб нимани қидиришган? Тархларни ташлаб кетишибди. Демак, суратларни излашган... Мулла Фазлиддиннинг сурат чизишини биладиган одам... унда қасди бор бек юборган бўлиши керак бу йигитларни!..

Изтиробли ўйлар туни билан мулла Фазлиддин кўзига уйқу қўндирмади. Урушнинг алғов-далғовида тобора бўйни йўғон бўлиб кетаётган бебош беклар эсига тушгани сари кўнгли безовта бўларди.

Андижонлик беклардан Ҳасан Ёқуб дегани шу йили баҳорда мулла Фазлиддинни чорбоғига чақиртириб, катта бир иш топширмақчи бўлди.

— Мирзо ҳаммомидан ҳам улканроқ бир ҳаммом қурдирмоқчимен... Ёзда салқинлайдиган мрамар хо-налари бўлсин... — Ёқуббек овозини пасайтириб давом этди. — Чиройлик асира қизлар сотиб олғаймен. Олтиним етарли. Ўша қизлар ҳаммомнинг мрамар ҳовузида чўмилганда мен ўлтириб томоша қиладиган махфий туйнуклари ҳам бўлмоғи лозим. Уқдингизми? — деб Ёқуббек хахолаб кулди-да, гапнинг хулосасини айтди. — Ана шу ҳаммомнинг тарҳини ўзингиз чизинг. Қурилишига ҳам сиз саркор бўлинг. Қанча ҳақ тиласангиз берай. Хўпми?

Меъморликни муқаддас бир санъат деб ишонган мулла Фазлиддин Ёқуббекнинг шахвоний ниятларини эшитиб нафрати келди:

— Жаноб бек, узр, мен ҳаром ишдан қўрқамен!..

— Нимаси ҳаром?.. Мен ҳаммомни ўз ақчамга қурдиргаймен!

— Ҳаммомга махфий туйнуклар қўйиб қурадиган саркорлар бошқа... Сиз ўшаларга мурожаат қилинг. Менга Мирзо ҳазратлари покиза бир даргоҳ қурдирмоқчилар. Шу кунларда мадраса тарҳини чизиш билан бандмен. Рухсат этинг, мен борай...

Ўринларидан турганда Ёқуббек мулла Фазлиддинга ўқрайиб кўз тикди:

— Лекин мен айтган гап шу ерда қолсин, жаноб меъмор. Акс ҳолда...

— Албатта, бу гап шу ерда қолур! Лекин сиз ҳам мендан озурда бўлманг. Ора очиқ! Маъқулми, жаноб бек?

— Маъқул!

Мулла Фазлиддин шу билан бу бўйни йўғон бекдан қутулдим, деб ўйлаган эди. Лекин бундан ўн беш кунча бурун Аҳмад Танбал деган бир бадавлат бек мулла Фазлиддинни сўроқлаб, кечки пайт унинг уйига келди. Икковлари холи қолганда Аҳмад Танбал чўнтагидан бир ҳамён олтин олди-да, мулла Фазлиддинга узатди:

— Тақсир, мана шу олтинни олингу битта сурат чизиб беринг.

— Қанақа сурат?

Ёши йигирма бешлардан ошган бўлса ҳам, юзига ҳали дуруст соқол чиқмаган, кўсанамо Аҳмад Танбал оғзини меъморнинг қулоғига яқинлаштириб шивирлади:

— Маликамизнинг сурати керак менга!

— Қайси маликамиз? — сергакланиб сўради мулла Фазлиддин.

— Чорбоғда тиллакори кўшк қурганингизда кўргансиз... Хонзода бегим... Ўзи ҳам сизнинг санъатингизга ихлосманд эмиш-ку...

Мулла Фазлиддиннинг юраги така-пука бўлиб кетди. Наҳотки бу бек пўлат сандиқдаги суратдан хабардор бўлса!

— Ким сизга шундай деди?.. Мен меъмормен... Мен фақат иморатларнинг суратини чизамен...

— Мендан яширманг, жаноб меъмор! Мен шариат пешвоси эмасмен. Сурат чизишни бизда ман қилганларига мен ҳам қаршимен! Ҳиротда Шохруҳ мирзо Бойсунқур мирзо учун қурдирган саройнинг деворлари гўзал қизлар сурати билан безалган экан. Тўғрими?

— Тўғри-ю, лекин... Ҳар жойнинг ўз тошу тарозиси бор. Агар Хонзода бегимнинг сурати ҳақида сиз айтган гапни подшоҳ ҳазратлари билиб қолсалар, нима бўлишини ўйлайсизми?

— Билмагай! — деб шивирлади Аҳмад Танбал. — Икковимиздан бошқа ҳеч ким огоҳ бўлолмагай! Хўп денг! Манг, олтинни олинг!

— Шошманг, бек. Мени сурат чизади, деб сизга ким айтди?..

— Эшитдик-да!

— Кимдан?.. Ҳасан Ёқуббекданми?..

— Ҳасан Ёқуббек бир боғбондан эшитган экан...

«Демак. Аҳмад Танбалнинг бу ерга келганидан Ҳасан Ёқуббек хабардор! — ўйлади мулла Фазлиддин.— Булар биргалашиб мени қўлга тушурмоқчи бўлса керак. Сендек қурбақатахлит бек учун Хонзода бегимнинг суратини чизиб бериб мен аҳмоқ эмасмен!».

— Жаноб Аҳмадбек, камина боғларнинг суратини чизганда бир четига боғбонни ҳам тасвирлашим мумкин. Меъморлик санъати буни инкор этмайди. Аммо маликанинг суратини чизиш учун менда на санъат бор, на ҳақ ва на журъат!

— Хуллас, менинг сўзимни ерда қолдирмоқчимисиз?

— Бошқа иложим йўқ. Мени маъзур тутинг, жаноб бек. Бундай таклиф билан келиш сиз учун ҳам хатардан холи эмас!

— Э, мен буздиллардан* эмасмен! — деб Аҳмад Танбал қаҳр билан ўрнидан турди ва йирик тишларини иржайтириб қўшиб қўйди: — Лекин сиз менинг шахтимни қайтарганингиз учун ҳали пушаймон бўлурсиз!

Бу таҳдид мана энди тўртта босқинчининг қиёфасига кириб, қоронғида унинг уйига бостириб келган бўлса ажаб эмас. Қуролсиз, навкарсиз мулла Фазлиддин Аҳмад Танбалдай юз-икки юзтадан қуролли йигитлари бор бекларга қандай бас келади? Лекин «бўлари бўлди», деб индамай юраверса, бу қутурган бек эртага бешбаттар ёмонликлар қилиши мумкин эмасми? Мулла Фазлиддин эрталаб подшоҳ инъом қилган тўбичоқ отни минди-да, шаҳар доруғаси* қабул қиладиган маҳкамага йўл олди. Узун Ҳасан исмли ингичка, новча доруға аскарликка

одам олиш ва шаҳарни яқинлашиб келаётган душмандан ҳимоя қилиш ташвиши билан банд экан. Мулла Фазлиддиннинг арзини қаёққадир кетмоқчи бўлиб шошилиб турган пайтда тинглади-да:

— Тархларингизга тегмай, ҳамёнингизни олиб кетган бўлса, бу — тўқайдан чиққан ўғрилларнинг иши, — деди. — Ёғий ташвишидан қутулсак, тўқайларни ўғрилардан тозалагаймиз... Ҳозир аҳволни кўриб турибсиз!..

Қўл қовуштириб тикка турган мулла Фазлиддин доруғага яқинроқ келди:

— Менинг бошқа гумоним бор, жаноб доруға, — деди. Сўнг Аҳмад Танбалнинг сурат чиздирмоқчи бўлганини, рад жавоби олганда эса аччиқланиб кетганини айтиб берди.

— Кимнинг сурати? — деб доруға қизиқиб қолди.

Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг номини тилга олишга қўрқди.

— Парилар суратимиди? Яхши тушунмадим.

— Сандиғингизда парилар сурати бормиди? Босқинчилар шуни олиб кетибдирми?

— Сурат ўзи бўлмаса нени олиб кетсин! Мен ҳазрати олийлари буюрган мадраса тарҳини чизиш билан бандмен. Сураткашликка вақтим йўқ. Сандиқда хомаки лойиҳаларим бор эди, холос.

— Улар жойида қолганми, ахир? Ундоқ бўлса Аҳмадбекдан нечун гумонсирамоқдасиз?

— Сабабини айтдим, жаноб доруға! Тафтиш ўтказишингизни сўраймен!

— Аҳмадбек — султонлар авлодидан эканини унутган бўлсангиз, мен эслатиб қўяй. Ҳазрати олийларининг катта хотинлари Фотима бегим Аҳмадбекка қариндош бўлурлар. Фотима бегимнинг чақириғи билан Султон Аҳмадбек бугун азонда пойтахтимиз Ахсига кетдилар. «Агар ўша бек сандиқдаги суратларни қўлга туширса, Ахсига элтиб, подшоҳ оиласига кўрсатмоқчи бўлганми?»— деган ўй мулла Фазлиддиннинг ичини музлатиб ўтди. — Булар менинг қонимга шунчалик ташнами? Балки Аҳмад Танбал Хонзода бегимни ҳам шу сурат орқали қўлга туширмоқчидир? Ҳали уйланмаган бу бек подшога куёв ва Хонзода бегимдек гўзал қизга эр бўлишни жон-дили билан истаса керак!»

Ўргимчак тўрига ўхшаш ёпишқоқ бир бало атрофини ўраб келаётганини сезган мулла Фазлиддин жон-жаҳди билан бу тўрни йиртиб чиқиб кетишга уринди:

— Жаноб доруға, мен сиздан адолат истаб келдим! Подшоҳ ҳазратлари мени сизнинг ҳимоянгизга топширган эдилар! Агар босқинчиларни топиб жазо бермасангиз, мен подшоҳ ҳазратларининг ҳузурларига паноҳ истаб кетишга мажбур бўлурмен!

— Аммо шуни билинги, жаноб меъмор, ҳазрати олийнинг ҳузурига сиздан ҳам олдин баъзи бир гапларингиз етиб бориши мумкин!

— Яъни, қайси гапларим, жаноб доруға?

— Баъзи меъморлар ўзларини подшоҳлардан ҳам баланд қўярмишлар. «Бу тахту салтанатлар беному нишон йўқолур, фақат меъмору мусаввирлар яратган зўр санъат асарлари тирик қолур», деган густохона ақидалар бизга маълум!

Мулла Фазлиддин бугун Қувада поччасининг уйида бехосдан айтиб юборган бу эътиқодини бошқа ишонган одамларига ҳам айтган пайтлари бўлган эди. Ана шу ишонганларидан аллақайсиси айғоқчилик қилиб, бу гапни доруғага етказганини, энди доруға буни подшоҳга дастурхон қилиб олиб бориши мумкилигини сизди-ю, баданидан совуқ тер чиқиб кетди. Лекин доруғага сир бой бериш қанчалик хатарли эканини пайқаб:

— Бу ҳаммаси ифво! — деб хитоб қилди: — Жаноб доруға, сизнинг устингиздан ифво қилувчилар ҳам оз эмас! Буни билурсиз! Мен Андижонда неки бино қилган бўлсам, ҳаммасига Мирзо ҳазратларининг номларини битмоқдамен! Арқдаги девонхонани кўринг! Чорбоғдаги кўшкни кўринг! Мен уларнинг бирор жойига ўз номимни ёзибменми? Қани, ифвогарлар далил келтурсинлар! Мен ҳаммасига Мирзо ҳазратларининг муборак номларини битганмен! Демак, тарихда менинг номим эмас, Мирзо ҳазратларининг номи қолсин, деганмен! Шундоқми, йўқми? Қани айтинг!

Доруға бу мантиқли далилларни рад этолмасдан:

— Шундоқликка шундоқ, аммо...

— Аммоси йўқ, жаноб доруға! Сиз мени босқинчилардан ҳимоя қилиш ўрнига, айғоқчиларнинг тўхматига ишонадирган бўлсангиз, мен алҳол Ахсига бориб, Мирзо ҳазратларига арз қилурмен!..

Узун Ҳасан бу дўқни писанд қилмай:

— Майли, боринг, арз қилинг! — деди. — Лекин шуни билингки, атрофимизни ёғий босган бу хатарли дамларда подшоҳга меъмордан кўра навкар зарурроқ! Аҳмадбекдек, мендек жанговар беклар учун подшоҳ ҳозир сиздеклардан қанчасининг баҳридан ўтур!

— Ахсига борганда кўрурмиз, — деб мулла Фазлиддин маҳкамадан шахт билан ташқарига чиқди. Унинг важоҳати ҳозироқ Ахсига, подшоҳ ҳузурига арзга борадиганга ўхшарди. Лекин у отланиб уйига қайтаётганда сал ҳовуридан тушди-ю, Узун Ҳасан айтган сўнги гапларда аччиқ бир ҳақиқат борлигини сизди. Ёв қуршовида қолаётган Умаршайх мирзо битта меъморни деб юз, икки юздан навқари бор зўравон бекларга қарши бормаслиги аниқ. Аҳмад Танбал бугун Ахсида — шоҳ саройида. Агар у мулла Фазлиддиннинг малика суратини чизгани ҳақида гап тарқатса... Лекин Аҳмад Танбал буни қандай пайқаганикин? Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг суратини чизиш учун у билан тиллақори кўшқда пинҳон учрашганда буни зимдан кўриб қолган канизлар ёки савдарлар* бўлса, Аҳмад Танбал шунинг бир четини эшитиб, ҳалиги ҳамённи кўтариб келганмикин? Босқинчи йигитларини ишга солиб ҳам мақсадига етолмаган бу ёвуз бек энди шоҳ саройига бориб пешгирлик қилиши мумкин. Агар у ўзи эшитган миш-мишни ҳарамдаги аёллар орқали подшоҳнинг қулоғига етказса... Умаршайх мирзо бўй етган қизининг қаёқдаги бир меъмор билан яши-риқча учрашиб, сурат чиздирганини ўз шаънига катта иснод деб билиши аниқ. Шоҳ исковучлари ишга туширилса, мулла Фазлиддин яшириб юрган суратни топиб олиб, Аҳмад Танбалнинг гапига далил қилиш қўлларидан келади. Ана ундан сўнг шоҳ қизига иснод келтирган мусаввирни минг қийноқларга солиб ўлдиришлари турган гап!

Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг суратини чизиш билан нечоғлиқ хатарли ишга қўл урганини энди астойдил ҳис қилди. Агар сурат қўлга тушса, у қиз ҳам маломатга қолади. Дунё бусиз ҳам ташвиш-тахликага тўла!.. Мулла Фазлиддин тагқутидаги малика суратини титроқ қўллар билан жилддан олди. Ифвогар аблаҳларга далил қолдирмаслик учун буни йўқ қилиши керак! Мулла Фазлиддин ўчоқда ёнаётган оловга яқин борди.

Рангли бўёқлар билан ишланган мўъжазгина суратдаги гўзал қиз шу пайт унга тирик бир одам бўлиб кўринди. Аланга ёлқинида қизнинг киприклари, лаблари билинар-билинемас нафис ҳаракатлар қилаётганга ўхшаб кетди. Қизнинг ақли шоширадиган жозибаси бор эди. Бу жозоба мулла Фазлиддинни ҳар галгидай яна сеҳрлаб олди, бояги таҳлика хаёлидан узоқлашиб, қалбида илиқ туйғулар уйғонди. «Наҳотки мен бу қизга ошиқ бўлсам? — ҳайрат ичида ўйланди мулла Фазлиддин. — Қора халқ орасидан чиққан мендай бир сураткашнинг шоҳ қизига муҳаббат қўйиши кулгили эмасми? Йўқ! Мен фақат ўзим чизган суратга— ўз ижодимга меҳр қўйганмен, холос! Бошим омон бўлса, бундай суратни яна чизгаймен!»

Шу ўй билан суратни ўтга ташламоқчи бўлиб эгилди. Қиз тасвири оловга яқинлашганда юзи қизариб бўғриққандек, кўзлари эса чақнаб кетгандек кўринди. Мулла Фазлиддин тирик одамни ўлдираётгандек, севиклисини ўтга ташлаётгандек сесканиб орқага чекинди. Ички бир овоз уни «Қўрқоқсен!» дегандек жеркиди. «Душманларинг устинга бостириб келаётгани йўқ-ку! Аҳмад Танбал ҳам Ахсида. Билиб қўй, сен бундай гўзал суратни иккинчи марта чиза олмассен!

Тасвирга бунчалик тирик жозоба бахш эта олганинг— такрорланмас бир илҳомнинг натижаси. Ботир бўлсанг, қутқариб қолурсен!»

Мулла Фазлиддин суратни тагқутига қайтариб солди-ю, хизматкор йигитни чақирди.

— Кўчларни йиғиштир! Аравани кўш! Қувага жўнагаймиз!.. Тез!.. Тезроқ!..

Мана ҳозир опасининг уйида ўтириб, юз берган воқеани поччаси билан жиянига сўзлаб берар

экан, пўлат сандикда Хонзода бегимнинг сурати борлигини уларга ҳам айтмади. Бу сирни у ҳеч кимга билдирмоқчи эмас эди...

— Во дариф! — деб Тоҳирнинг отаси оғир ух тортди:— Бизнинг суюнган тоғимиз сиз эдингиз, мулла Фазлиддин!.. Энди сиз ҳам қувғинга учраган бўлсангиз.

— Начора? Ҳаммамизнинг ҳам тақдиримиз қил устида турибди!

— Подшоҳга арзга борсангиз, додингизга етмасмикин, мулла тоға?

— Бу тўполонлар босилса, бир марта бориб арз қилишим аниқ. Агар додимга етса етди, етмаса, яна Ҳиротга қайтиб кетурмен! Алишер Навоий Шифоия деган бино қурдирмоқчи, деб эшитган эдим. Оламда биз учун ёнган ягона умид чироғи ўша сиймо бўлиб қолди.

— Ҳирот орзусини қилманг, мулла Фазлиддин, Фар-ғонада ҳам ҳунарингизнинг қадрига етадиган одамлар бор. Қуванинг кўприги сизнинг режангиз билан қурилган эди. Халқ ҳалигача сизни дуо қилиб юрибдир.

— Халқ! Қани энди бу кўприкдан фақат халқ ўтса! Эрта-индин бу кўприкдан ёғий қўшинлари ўтиб келур! Халқнинг бошига ёғиладиган балоларни ўйласам, бугунги жалалар селга айланиб, ўша кўприкни оқизиб кетмаганига афсус қиламен! Агар ёғий, бу томонга ўтолмасин деб, ўша кўприкни ҳозир ёндириб юборсалар, мен жон деб рози бўлур эдим!

«Чиндан ҳам, — ўйлади Тоҳир ўзича, — ёғоч кўприк. Ёғ сепса ёнур. Ёғий фақат шу кўприкдан ўтиши мумкин. Кечув ҳам йўқ. Ҳаммаёқ ботқоқлик, камишзор. Агар кўприк ёндирилса ёғий ўтолмай!» Тоҳир кутилмаган жойдан нажот йўлини топгандай бўлди. Тасаввурида гавдаланган ёнғин алангасидан гўё унинг бадани қизиби кетгандай туюлди. Робияни балоқазодан асрайдиган энг зўр қалқон ана ўша олов бўлиши мумкин! Тоҳир қалтис истакдан кўзлари ёниб отасига қаради. «Айтсаммикин? Йўқ! Розилик бермас. Ёлғиз ўғилмен. Тоғам... нозик одам, аралашмагани маъқул. Таваккалчи йигитлардан топишим керак!».

Тоҳир секин ўрнидан туриб, ҳовлига чиқди.

Осмонни тўлдирган булутларнинг йиртиғидан бирда-ярим юлдузлар кўриниб қолади. Уйлар чироқсиз. Кўчалар сукутда. Аҳён-аҳёнда кучуклар ҳургани эшитилади.

Ифторни қилиб чиққан Маҳмуд Тоҳирга дарвоза олдида учради. Робиянинг акаси бўлган бу косиб йигит Андижон қўрғонига кетишдан гап очган эди:

— Э, бу ниятлар ҳаммаси пучга чиқди! — деб Тоҳир унга тоғасидан эшитганларини айтиб берди. Маҳмудни ҳам бирдан ғам босиб:

— Энди қайдан нажот излаймиз, э худо! — деди.

— Ўзинг учун ўл етим, деган гап бор, Маҳмуд... Юр, дарвозахонага кирайлик. Бир сир айтамен. Оғзинг-дан чиқарма! Кўприкни ёндираман!..

— Қандай қилиб? — ҳайрат билан сўради Маҳмуд.

Тоҳир унга ўзининг режасини шивирлаб тушунтирди.

— Ёғ сепсақ, ёғоч тез ёнмай. Билдингми?

— Жинни бўлибсен! Кўприкда соқчилар бор-ку.

— Ўзимизнинг беклар қўйган соқчиларми? Ҳали ёғий яқин келса ҳаммаси қўрғонга қочгай. Ўшанда биз...

— Йўқ, шошма! Ахсидан бизнинг подшомиз қўшин тортиб келаётган эмиш. Бу кўприк ҳали ўзимизга керак!..

— Подшойинг қўрғонидан чиқса шу кунгача чиқар эди! Ана, Марғилон ҳам бой берилибди! Подшодан дарак йўқ!..

— Билмасам, кадхудо* гузарда ишонтириб айтди. «Подшо ҳазратлари йўлда, эрта-индин ҳимоямизга етиб келишлари аниқ!» — деди.

— Чиндан йўлга чиқибдими-а?

— Ҳа, ўз қулоғим билан эшитдим! Бултур подшомиз ёғий билан Хўжанддан нари Ховосга бориб урушган экан-ку. Қува Ахсига Ховосдан ёвуқроқ* эмасми?

— Ёвуқликка ёвуқ-ку!.. Зора сен айтганинг рост чиқса-я, Маҳмуд?

— Ҳа, ахир, кўприкка соқчиларни бекорга қўйганларми?.. Подшомиз эрта-индин келиб жонимизга оро киргай... Мана, кўрурсен!..
Шу топда Тоҳирнинг кўнглида ҳам умид учқунлагандай бўлди. У қоронғи осмоннинг узоқ бир четида— Сирдарёдан нарида жойлашган Ахси томонга интизор кўзлар билан тикилди.

* М у с а в в и р — рассом.

* Б у з д и л — эчкиюрак, кўрқоқ.

* Д о р у ғ а — шаҳар ҳокими.

* С а в д а р — хос хизматкор.

* К а д х у д о — қишлоқ оқсоқоли.

* Ё в у қ — яқин.

АХСИ АЖАЛГА ДАВО ЙЎҚ

1

Баланд тепалик устига қурилган Ахси қалъаси тун оғушида тоғ қоясига ўхшаб қорайиб кўринади. Қалъа этагида Косонсойнинг Сирдарёга гувуллаб қўйилаётгани, икки дарё тўлқинлари бир-бирлари билан олишиб, қирғоққа шалоплаб урилаётгани узоқдан эшитилиб туради.

Ахсининг ҳукмрони Умаршайх мирзо бу кеча ҳарамда ўн саккиз ёшлик Қоракўз бегимнинг хобгоҳида ухлаб ётибди. Шоҳона тўшакнинг ипак пардаси ортида биттагина шам липиллаб ёниб турибди. Унинг заиф ёғдуси ташқаридан босиб кирмоқчи бўлаётган тун қоронғисидан кўрққандай титраб-қалтирайди.

Саҳар пайтида қалъа сукунатини бузиб ҳазин сурнай товуши янгради. Сўнг унга қўш нақора товуши жўр бўлди. Рўза тутиш — шоҳу малайга баробар келган мажбурият бўлгани учун сурнай ва нақора сарой аҳлини саҳарликка уйғотмоқда эди.

Ёз тунлари қисқа, уйқуга тўймай саҳарликка туриш хийла нохуш. Шундай бўлса ҳам Қоракўз бегим ўрнидан оҳиста туриб ювинди, кийинди. Лекин парқу тўшақда бақувват қўлларини ипак чойшабдан чиқариб ухлаб ётган Умаршайх мирзо ҳамон уйғонмас эди.

Хобгоҳдан икки хона нарида ҳашаматли танобий уйда аллақачон тузаб қўйилган дастурхон Мирзога мунтазир эди. Унинг кеча ифтордан сўнг берган амрига мувофиқ бугунги саҳарлик учала хотинлари ва болалари билан бирга қилиниши керак эди. Мирзонинг биринчи хотини Фотима Султон, иккинчи хотини Қутлуғ Нигор хоним, ўн саккиз ёшлик қизи Хонзода бегим ва ўн яшар ўғли Жаҳонгир мирзо — ҳаммалари ўша танобий уйга йиғилган эдилар. Лекин ҳазратнинг ўзлари келмагунча ҳеч ким тамадди қила олмас эди.

Ички эшиқдан Қоракўз бегим чиқиб келди. Кичик жуссали бу ёш жувон тепада ёнаётган қандил ёруғида беҳад чиройли кўринди. У катта бегимларга уялибгина салом берди-да, ҳазратни уйғотишга журъат этолмаганини айтди.

Қоракўз бегимнинг ёшлиги, гўзаллиги, хусусан, уялиб гапириши ҳозир унинг энг суюкли хотин эканини эсга туширди-ю, Фотима Султоннинг рашкини кўзғади.

— Ҳазратимни мунча қаттиқ ухлатибсиз, энди уй-ғотиш нечун илкингиздан келмайдир?

Қутлуғ Нигор хоним болалар олдида қилинган бу киноядан озорланиб:

— Қўйинг, оға ойи. Бу бегимда айб йўқ! — деди.

Хонзода бегим ойисининг юзига маъноли кўз ташлаб: «Айб бизнинг отамиздами?» демоқчи бўлди. Подшоҳ ота қизи тенглик Қоракўз бегимнинг хобгоҳида, қонли уруш ҳаммани бесаранжом қилиб турган шундай таҳликали тунда қотиб ухлаб ётиши унга беҳад хунук туюлди. Ҳозир отаси келса, Хонзода бегим унинг юзига қарай олмаслигини сезди-ю, ойисидан илтимос қилди:

— Рухсат беринг, мен кетай... Сахарликни бошқа қизлар билан қилай...

— Ҳазрат отангиз сўрасалар, биз не деймиз? Хафа бўлмасинлар, тагин. Сабр қилинг, қизим... Мунча ошиқманг...

Ташқари эшикдан таъзим қилиб кирган чошнагир* аёл овозини қўрқув билан пасайтириб хабар берди:

— Осмонда юлдузлар сийрак қолди. Ҳадемай тонг ёришур. Ҳазрати олий сахарликсиз қолурларму?

Тонг отиб, азон айтилгандан сўнг рўза ўз кучига киради, ҳеч ким ҳеч нарса еб-ичиши мумкин бўлмай қолади. Узун ва иссиқ ёз кунда подшоҳни сахарликсиз қолдириш бегимлар учун ўзлари оч-наҳор қолишларидан қўрқинчлироқ эди.

Барча кўзлар ички эшик олдида ийманиб турган Қоракўз бегимга тикилди. Мирзо унинг хобгоҳида ётибди, у ерга кириб ҳазратнинг ширин уйқусини бузишга бошқа ҳеч ким ботинолмади. Чошнагир аёл Қоракўз бегимга илтижо қилди:

— Илоҳо Рустамдай ўғил кўринг, бегим!.. Бугун умидимиз сиздан!

Қоракўз бегим ташвишли юз билан секин бурилди-ю, ички эшиклардан ўтиб, хобгоҳга қайтиб борди. Умаршайх мирзо боши ёстиққа ботиб, қаттиқ ухламоқда эди. Қоракўз бегим олтин шамдонни парда ортидан олиб, нақшин тоқчага қўйди. Шам ёруғи Мирзонинг юзига тушди.

Аmmo бу ҳам уни уйғотолмади — Мирзо кечаси маъжун* еган эди.

Қоракўз бегим уни чўчитиб юборишдан қўрқиб, майин товуш билан:

— Ҳазратим! — деб чақирди. Бу ҳам кор қилмади. Қоракўз бегим гилам узра чўккалаб, ваҳимадан хиёл титраётган нафис қўлларини ҳазратнинг майин чойшаб устида ётган залварли билагига қўйди. Тўшакдан гул ҳиди келмоқда эди — кеча оқшом чойшабларга гул атри сепилган эди. Қоракўз бегим Мирзонинг уйғонмаётганидан ажабланиб, унга тикилиб қаради. Лаблари ярим очик, оқиш юзи осойишта. Шу ётишда у қўрқинчли подшоҳ эмас, ҳали қирқ ёшга тўлмаган ва баҳодирона уйқуга чўмган кўҳлик бир йигит бўлиб кўринди. Бу йигит Қоракўз бегимга тўсатдан жуда ғанимат туюлди. Ҳозир юрт нотинч, Ахсига ёв бостириб келяпти. Мирзони ажал кутаётганини олдиндан сезгандек, Қоракўз бегимнинг юраги ёмон бир увушди. У тўсатдан эгилиб, Мирзонинг юзидан, кўзларидан видолашган каби ўпа бошлади.

Умаршайх мирзонинг киприклари титради. У кўзини очиб, тепасида турган Қоракўз бегимга карахт юз билан бир лаҳза тикилиб турди.

Қоракўз бегимнинг катта-катта кўзлари хавотирлик тўйғусидан яна ҳам улканлашиб кетди. У уйқудаги Мирзони ўпиш беадаблик саналишидан таҳликага тушган эди. Мирзо:

— Сизми? — деди-ю, нима бўлганини фаҳмлаб, кулимсиради.

Қоракўз бегим энди енгил тортди ва дадилланиб таъзим қилди.

— Ҳазратим, сахарлик вақти ўтиб кетмасин.

— Сизнинг бўсаларингиз сахарликдан ширинроқ...

Бегим жиддий гапирди:

— Оға ойим, хоним ойи — ҳаммалари ҳазратимга мунтазирлар.

Умаршайх мирзо бугунги режалари ва уруш ташвишларини эслаб, қовоғини солди-да, индамай ўрнидан турди.

У зардўзи кўрпачалар тўшалган танобийга тўрдаги эшикдан кириб келди. Салласи ва камарига қадалган қимматбаҳо гавҳарлар шам ёруғида нафис жилоланарди. Одатдаги таъзимлардан сўнг, аёллар нафасларини ичларига олиб, бир лаҳза жим қолдилар. Подшоҳ кимни қайси ёнига таклиф қилса — кимнинг ҳурмати қай даражада экани шу билан белгилаб берилади.

Фарғона водийсига уч томондан душман ҳужум қилиб келаётган шу оғир вазиятда Умаршайх мирзо ҳамма хотинларига иложи борича илтифот кўрсатмоқчи бўлди. Хотинлари орасида энг ёши улуги ва энг обрўпараста Фотима Султон бўлганлиги учун Мирзо би-ринчи бўлиб уни юқорига таклиф қилди. Фотима Султоннинг кўзлари қувончдан чақнаб кетди. У подшоҳнинг ўнг томонига ўтмоқчи бўлиб бораётган эди. Бироқ Умаршайх мирзо унга чап томонидан жой

кўрсатди. Энг мўтабар ҳисобланган ўнг томонга эса Қутлуғ Нигор хонимни таклиф қилди. Хоним — тахт вориси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг онаси эди, унинг ўнг томонида ўтириши адолатдан эканини кичик хотинлар тан олар эдилар. Аммо Фотима Султон ўзининг ҳурмати Қутлуғ Нигор хонимниқидан паст эканини яна бир марта ҳис қилиб, кўзлари алам билан қисилди.

Дастурхонга тортилаётган кийик кабоби, каклик гўшлари ҳазратдан сўнг Қутлуғ Нигор хонимга қўйилар, ундан кейин Фотима Султонга навбат келар эди. Шу сабабли оғизда эрийдиган энг аъло гўшлар ҳам Фотима Султонга илитма овқатдек мазасиз туюларди. Оқшом ифторда ёйилган таомлар ҳазм бўлиб улгурмаган, дастурхон атрофидагиларнинг кўпчилиги ҳали кун бўйи оч юришини ўйлаб, ўзини мажбур қилиб бўлса ҳам кўпроқ овқат ейишга интилар эди. Қутлуғ Нигор хонимнинг ёнида ўтирган Қорақўз бегим овқатдан ҳам кўпроқ бодринг, ҳандалак ер, шарбат ичар эди — кеча кун иссиғида ташналиқдан ниҳоятда қийналгани эсидан чиқмас эди.

Осмон оқариб қолди. Тонг ёришган сари қандилдаги шамларнинг нури хира торта бошлади. Азон айтадиган пайт ўтиб боряпти. Арқдан ташқаридаги масжиднинг имоми кошник минорага чиқиб, баковул*нинг ишорасини сабрсизлик билан кутяпти. Ахир Мирзо ҳазратлари саҳарлик қилиб улгурмасдан, азон айтиш хатардан холи эмас. Овқат ейилиб, чойга ўтилганда Умаршайх мирзо хотинларига вазият қанчалик оғирлашаётганини айтиб берди.

Шу пайт масжид томондан азон товуши эшитилди. Чой ичаётган Хонзода бегим шошилиб пиёласини дастурхонга қўйди. Умаршайх мирзо хотинларига бир-бир қараб, деди:

— Мўйсафидлар «тўрт мучанг бутун бўлсин», деб дуо қилурлар. Фотима Султон, Қутлуғ Нигор хоним, Қорақўз бегим, фарзандларимиз Хонзода бегим, Жаҳонгир мирзо — ҳар бирингиз оиламизнинг азиз бир мучасидирсиз. Истайменки, бу мушкул вазиятда ҳамма мучаларимиз бутун бўлсин, бир-бирларига меҳру шафқат кўрсатсин. Илик* ўз ўрнида азиз. Кўз ўз ўрнида мўтабар. Агар кўз билан илик бир-бирига низо қилса, бундан ҳар иккиси жабр кўрур.

Сўнгги гап Фотима Султон билан Қутлуғ Нигор хонимга қаратилганини ҳамма сезди. Хонимнинг хаёли шу хатарли вазиятда ота-онадан узоқда — Андижонда турган ёлғиз ўғли Бобурда эди. Ҳазрат уни нега фарзандлари қатори тилга олмади?

— Ҳазратим, берган ўгитингизни бебаҳо гавҳар ўрнида қабул қилурмиз, — деди Нигор хоним.

— Ижозат берсангиз, битта ўтинчим бор.

— Ижозат.

— Уруш хатари кучлик экан. Бобур мирзони Андижондан пойтахтга чақиртирсангиз, ёнимизда бўлсалар...

— Андижон қалъаси мустаҳкам. Бобур мирзо у ерда бўлса қалъа янада мустаҳкам бўлур.

Бизнинг Мирзога ишончимиз катта.

Бу жавоб билан хонимнинг илтимоси рад этилди. Фотима Султон ёнида уйқусираб ўтирган ўғилчаси Жаҳонгир мирзони секин бағрига босиб, бошини силаб қўйди. Бу билан у Қутлуғ Нигор хонимдан кўра ўзининг аҳволи яхшироқ эканини намоиш қилмоқчи эди.

— Бобур мирзонинг онаси сиздан умрбод миннатдор, ҳазратим, — деди Қутлуғ Нигор хоним, — фақат ҳали ўн икки ёшга тўлмаган бола... уруш майдонида...

— Хоним, ортиқча хавотирга ўрин йўқ. Бобур мирзонинг ёнига энг яхши бекларимиз юборилган. Ёш бўлса ҳам саркардаликка тайёрланмоғи зарур. Агар менинг куним битса, ўрнимни Бобур мирзо олғай.

Энди ўттиз тўққиз ёшга кирган ва қирчиллама йигит ёшини яшаётган Мирзонинг ўз ўлими ҳақидаги сўзларидан ҳарам аҳли оғир жимликка чўмди. Ҳамманинг хаёли қонли урушга кетди. Хонзода бегим отаси ҳақидаги бояги нохуш ўйларини унутиб, унга кўзи мўлтираб қаради. Умаршайх мирзо гапининг таъсирини янада оширгиси келиб давом этди.

— Агар мен бу фоний дунёдан кўз юмсам, ҳаммангиз Бобур мирзонинг амрини ҳозирги менинг амрим каби бажо келтиргайсиз. Жаҳонгир мирзо!

Подшоҳ отаси билан муомалага яхши ўргатилган ўн яшар бола дарҳол сергакланиб, қўлини кўксига қўйди:

— Лаббай, ҳазратим!..

— Менинг бу гапларимни сен ҳам эсда тутгил. Бобур мирзо сендан фақат икки ёш катта бўлса ҳам, агар менинг ўрнимда қолса, сен унга фарзанддек содиқ бўлғил.

— Хўп, ҳазратим!..

Бола отасининг сўзларидаги маънони дуруст тушунмагани учун бунчалик тез ва осон «хўп» деди. Аммо аёллар мураккаб ҳислар туғенида қолдилар. Қоракўз бегимнинг Умаршайх мирзога термилиб турган кўзларида ёш йилтиллади. Мирзо буни кўрди-ю, суюкли хотинининг бояги ўпичлари эсига тушиб, видолашув аломатига ўхшаб туюлди. Умаршайх мирзо ўзининг сўнгги гаплари ҳам васиятга ўхшаб кетганини энди сизди. Юзига бирдан ажал шарпаси теккандай юраги «шиғ» этди. «Менга не бўлди? Ўлимни бўйнимга олиб васият қилдимми? Йўқ, йўқ!» Мирзо ўз гапларидан ўзи кўрқиб кетганини пайқаган Хонзода бегим бугун отасининг алланечук ёрдамга муҳтож бир аҳволда эканини кўриб, унга бехосдан раҳми келди.

— Ҳазратим, мен мунглиқ қизингиз, сизга худодан Шайх Саъдийнинг умрини тилаймен! Илоҳим юзга киринг!

— Айтганинг келсин, қизим! — деб Умаршайх мирзо енгил бир сўлиш олди. У қизининг зийраклигини, сўнгги пайтда бўй етиб, ҳусни етилиб, кўзга ниҳоятда яқин бўлиб қолганини гўё энди сизди-да, қўшиб қўйди:— Мен ахир сенинг тўйингни ўтказмоқчимен!

Хонзода бегимни Самарқанд подшосининг ўғли Бойсунқур мирзога сўратган эдилар. Лекин Умаршайх мирзо бунга рози бўлмаган эди. Мана энди агар жуда дўппи тор келса, балки у қизини подшоҳ акасининг ўғлига бериб, шу йўл билан урушни ярашга айлантирар? Лекин бундай истиқбол Хонзода бегимга қоронғи тундек мавҳум ва ваҳимали туюларди. Унинг бошқа орзулари бор эди. Шунинг учун отасининг сўнгги ниятидан чўчиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Агар инимиз Бобур мирзони чақиртириш имконсиз бўлса, мен билан ойимга рухсат беринг, биз Андижонга борайлик!

— Қизим, сен менинг энг бебаҳо гавҳарларимдансен. Бу хатарли аснода сени қанотим остидан чиқармагаймен!

— Ундоқ бўлса менга рухсат беринг, ҳазратим! — деди Қутлуғ Нигор хоним.

— Хоним, Марғилондан чопар кутмоқдамиз. Вазият аниқланса, рухсат олурсиз.

Умаршайх мирзо дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди-ю, шошилич тадбирлар ўйлаб, ҳарамдан чиқди.

Ҳарамга кириш ҳуқуқидан маҳрум кўрчилар туни билан ташқарида кўриқчилик қилган эдилар. Энди ҳазрати олийнинг эътиборини тортмасликка ва хаёлини бўлмасликка тиришиб, секингина унга эргашдилар.

* Ч о ш н а г и р — подшонинг дастурхонига қарайдиган ходима.

* М а ъ ж у н — зиравор ва доривор гиёҳлардан тайёрланган. Кўпинча унга афюн ҳам қўшганлар.

* Б а к о в у л — подшоҳ ошхонасининг жавобгар ходими.

* И л и к — бу ерда қўл маъносида.

2

Тонг энди отган, ҳали офтоб чиқмаган бўлса ҳам кўпчилик беклар ва мулозимлар девониомда ҳозир эрдилар. Ҳаммалари Мирзони таъзим билан қарши олдилар. Зарбоф тўн кийган, белига тилла камар боғлаган серсоқол эшик оға биринчи вазир даражасидаги энг катта бек эди. Мирзо унга юзланиб, қаердан чопар борлигини сўради.

— Ҳазрати олийлари, Исфарадан.

Эшик оға икки букилиб таъзим қилар экан, юзи тунд кўринди.

— Қандай хабар, бек?

— Ҳазратим, қулингизнинг бир қошиқ қонидан ўтинг...

Демак, Исфара ҳам ёв қўлида! Мирзо ички бир титроқ билан Марғилон чопарини сўради.

— Ҳазратим, Марғилон чопарига интизормиз.

Наҳотки Марғилон ҳам таслим бўлган? Унда Андижон ҳам хавф остида қолади! Ёки чопарлар ёв қўлига тушганмикин? Балки бирортаси хиёнат қилиб, нариги ёққа ўтиб кетгандир?

— Ҳазрати олийлари, яна чопар юборишга фармон берурларми?

— Чопар юбориб яна неча кун йўлига қарайлик?!

Ешик оға узр сўрагандек, таъзим қилиб, орқага чекинди.

Ахси қалъасининг қамалда қолиши Мирзога энди муқаррардек туюлди. У эшик оғага олти ойлик захира тайёрлатишни буюрди. Қалъа баланд тепалиқда тургани учун унга сув чиқмас, сувни мешкобчилар ташиб келтиришар эди. Мирзо ўттиз ёшлик, хушқомат Қосимбекка қалъа ичида бир тошҳовуз қурдириш ва уни сув билан тўлдиртириш амрини берди.

Мирзонинг авзойи ёмонлигини сезиб турган беклар дарҳол унинг фармонини бажаришга киришдилар. Мирзонинг ўзи эса отланиб арқдан чиқди. Мулозимлар ва қўрчилар ҳам отланиб, одатдагидай, унга эргашдилар.

Умаршайх мирзо қалъанинг бир четида, дарёнинг баланд қирғоғи устида, жар лабида турган кабутархонага қараб йўл олди. Отлиқ чопарлар дом-дараксиз кетганликлари учун Мирзо энди қанотлик «чопар»ларини ишга солмоқчи эди.

Кабутарларнинг дон ва сувларига қараётган кабутарбонлар подшоҳни яқин келиб қолганда кўрдилару шоша-пиша таъзимга чиқдилар. Мирзо отини тўхтатди. Орқадаги мулозимлардан иккитаси — рикобдор* билан жиловдор тез отдан тушдилар. Бири Мирзо минган қора қашқа отнинг олтин жиловидан, иккинчиси кумуш узангисидан тутди. Мирзо каттагина қорин қўйган семиз одам эди, отдан эҳтиёт билан секин тушди.

Марғилон ва Қўқонга учадиган махсус кабутарлар келтирилди. Найча қилинган қисқа хатлар уларнинг қанотлари тагига маҳкамланди. Умаршайх мирзо кабутарларни ўз қўли билан учиришни яхши кўрар эди. У ҳаворанг чиний кабутарни қўлига олиб, ёғоч зина билан кабутархонанинг томига чиқди.

Томдан атроф жуда яхши кўринар эди. Узоқдаги тоғ ортидан қуёш жимгина кўтарилиб келар, пастда шовуллаётган дарёнинг тўлқинлари нафис жилоланиб турар, ғир-ғир эсаётган эрталабки шабада ипакдай майин туюлар эди. Умаршайх мирзо том тепасида туриб, ўзи мустаҳкамлатган ва пойтахтга айлантирган Ахсига кўз югуртириб чиқди. Қўрғоннинг қўл етмас баландликка қурилганидан ва атрофи чуқур ўнгирлар билан ихота қилинганидан алоҳида бир мамнуният сезди. «Ҳали бу жарларга қанчадан-қанча ёғийларим қулагай», деган ўй кўнглини шод қилди.

Бироқ бу баҳайбат ўнгирлар оёқ остидаги заминни ичдан ҳилвиратиб қўйганини, кабутархона ортидаги жарнинг тагини сув ўйиб кетганини, ер ўпирилгудек бўлиб турганини Мирзо ҳам, унинг атрофидаги мулозимлар ҳам мутлақо сезмас эдилар. Тупроғи тўкилиб, қулашга баҳона тополмай турган жарнинг қаърида хатарли бир шарпа борлигини ҳозир фақат кабутарлар сезаётган бўлса эҳтимол. Чиройли тўрлар ва озода катаклар ичида ўтирган бу жониворлар бугун кечаси негандир жуда безовталаниб, патир-патир қилиб чиқишди. Ҳозир ҳам улар дон-суга қарамай, нуқул ташқарига интилишар, катак чи-виқларини асабий чўқишар эди.

Кабутарбонлар бунинг сабабини тушунмай ҳайрон эдилар.

Фақат Умаршайх мирзонинг қўлидаги чиний кабутар катакдаги хатардан қутулгандай осойишта бўлиб қолган эди. Ҳозир бутун олам Умаршайх мирзога мана шу кабутардай маъсум ва осуда туюлди. У том ўртасига бориб, кабутарнинг майин қанотини юзига босди. Уни учиришдан олдин:

— Марғилонга уч, қанотли чопарим! — деб шивирлади.

Тагидан нураб турган жар шу аснода бирдан ўпирилди.

Кабутарлар қўнадиган айри ёғоч «шақ» этиб пастга учиб кетди. Одамлар нима бўлаётганини тушуниб улгурмасларидан кабутархонанинг нариги девори жар билан бирга ўнгирга қулаб, томни ҳам тортиб кетди. Томнинг ўртасида турган Умаршайх мирзо чанг-тўзон ичида қаттиқ бир чайқалди-ю, гандираклаб йиқилди. Унинг жон аччиғи билан қичқиргани ваҳимали қарсиллаш ва гурсиллашларга қўшилиб эшитилди. У йиқилиб тушаётганда қўлидаги кабутарни қўйиб юборган эди. Чиний кабутар чанг-тўзон орасидан юлқиниб чиқиб, осмонга қараб отилди. Мирзонинг ўзи эса том ёғочларига, сомон су-воқларига, жар тупроқларига аралашиб, уч терак бўйи пастга қулаб кетди.

Мирзонинг кетидан томга энди чиққан кабутарбон зинапоядан ўзини ерга отди. Мулозимлар ва қўрчилар кутилмаган фалокатдан ваҳимага тушиб орқага қочдилар. Отлар ҳуркиб, нўхталарини узгудек силтанишар ва кишнашарди.

Ҳазрати олийни хавф-хатардан асраймиз, деб юрган қўрчилар аввал нима бўлганини фаҳмлай олмай эсанкираб қолдилар. Кейин улар жар ўпирилганини фаҳмладилар, лекин Мирзонинг олдига тезда етиб бора олмадилар. Чунки бош айланадиган баландликдан пастга тушиб бўлмас, нураб турган жарнинг лабига одам борса яна ўпирилиши мумкин эди. Қўрчилар ва мулозимлар қалъадан от чоптириб чиқиб, Мирзо қулаб кетган жар этагига етиб боргунларича, сўнг уйилиб ётган тупроқ, кесак ва ёғочлар орасидан уни топиб, кавлаб олгунларича ўн жонидан бири ҳам қолмаган эди.

Унинг жасадини аркка киритиб ювдилар. Мажақланиб, таниб бўлмас ҳолатга келган юзини оқ шоҳи билан ёпиб қўйдилар.

Бугун эрталаб Умаршайх мирзо саҳарлик еган танобийда Қоракўз бегим Қутлуғ Нигор хонимни қучоқлаб уввос тортиб йиғлар эди.

— Мен сабаб бўлдим, хоним ая! Ҳазратимни мен нечун уйғотдим?! Уйғотмасам ўша жойга кечроқ борар эдилар-ку! Мен юзи қора сабаб бўлдим бу ўлимга! Мен!

Бугун саҳарлик пайтида Мирзо худди ўлишини билгандай васият қилганини эслаб, Қутлуғ Нигор хоним ҳам ўзини йиғидан тутолмас эди.

— Э, воҳ, раҳматлик куни битганини қандай билган экан-а?! Шундай гапларни айтдилар... Қоракўз бегим хонимнинг қучоғидан чиқиб, кичкина мушти билан чаккасига урди.

— Мен ҳали туғилмаган фарзандимни отасидан жудо қилдим, хоним ая! — деб ўртаниб шивирлади: — Бўйимда бўлганини шу кеча билиб эдилар! «Ўғил бўлсин!» — деб орзу қилиб эдилар! Энди бу болага отасини қайдан топамиз?! Қайдан топамиз?! Мен ҳазратимни нечун уйғотдим, хоним ая? У кишига келган ажал мени олса бўлмасмиди? Ўша жардан мен қуласам бўлмасмиди?

— Ундоқ деманг, жоним! Биз ҳам энди жар лабида қолдик! Бутун атрофимиз таҳликали жар! Қутлуғ Нигор хоним эрининг кутилмаган ўлимида қандайдир сирли бир маъно борлигини ҳозир тилига келган шу сўзлардан сизди. Умаршайх мирзодек жанговар одам қонли урушларда қилич чопиб юрганда ўлмасдан, жардан қулаб ўлгани тасодифмикин? Мирзонинг ота-боболари барпо этиб кетган давлат мана шундай баланд жарлар лабига қурилган биноларга ўхшамасмикин? Парча-парча бўлиб кетган ва ўзаро урушларда емирилаётган улкан давлат Қутлуғ Нигор хонимнинг тасаввурида жарга қулаб тушаётган ўша биноларга ўхшаб кўринди-ю, вужудини сескантириб юборди. Ахир унинг ёлғиз ўғли, суюкли фарзанди Бобур ҳам мана шу биноларнинг бирида истиқомат қилмаяптими? Отасини олиб кетган ўпирилишлар Бобурнинг бошига ҳам тушмасмикин?!

— Йўқ, йўқ! Тангрим уни паноҳида асрасин! Мен борай, бегим, Андижонга чопар юборай! Бобур мирзони бу фалокатлардан огоҳ қилай!

Қутлуғ Нигор хоним кўз ёшларини артиб, ўз хонасига чиқди ва энг ишонган амирларидан Қосимбекни чақиртирди. Уни топиб келгунларича Андижон чорбоғида Бобур билан бирга турган онаси Эсон Давлат бегимнинг номига мактуб ёзди.

Фотима Султон бегимнинг топшириғи билан Андижонга яширинча жўнаган Аҳмад Танбал бу

орада Сирдарё кўпригидан ўтиб, Банди Солор йўли билан анча жойга бориб қолган эди. Кўзга ташланмаслик учун биттагина навкар эргаштириб кетаётган Аҳмад Танбал кеча Андижондан олтмишта навкар билан келган эди. Бугун Фотима Султон унга катта ваъдалар берди. Агар Аҳмад Танбал Андижондаги содиқ бекларнинг бошини қовуштириб, Бобурни четлатса-ю, тахтга Жаҳонгир мирзони ўтказса, марра уники. Аҳмад танбал Умаршайх мирзо саройида иккинчи даражали беклар қаторида шунча йил кўнгли чўкиб юрди. Энди бас! Жаҳонгир мирзо подшоҳ бўлса, Аҳмад Танбал унинг энг биринчи вазирига айланади. Норасида подшоҳга вазир бўлиш эса подшоҳ бўлиш билан баробар! Ана унда қаёқдаги мусаввирдан Хонзода бегимнинг суратини сўраб юрмайди. У Хонзода бегимнинг ўзини олади! Мана шу орзу билан Андижонга от суриб бораётган Аҳмад Танбал орқага ўғринча ўгирилиб қараб қўйди. Банди Солор йўлида бошқа ҳеч ким кўринмас эди. Орадан бир неча соатлар ўтиб, Аҳмад Танбал кўзга кўринмай кетганидан кейин Ахсидан Қосимбек қавчин тўртта навқари билан от чоптириб чиқди. У ҳам тезроқ Андижонга етиб боришга интилар, Бобур мирзонинг тарафдорларини йиғиб, уни тахтга ўтқазиб иштиёқи билан ёнар эди.

* Рикобдор — узангичи.

АНДИЖОН ГУЛ ВА ҚУЮН

1

Чопарлар ҳали йўлда. Уруш тўполони Андижонга етиб келганича йўқ. Шаҳарнинг шимолидаги кўркам чорбоғ баланд девор билан ўралган, дарвозаларга соқ-чилар қўйилган. Чорбоғ ичида ўн икки ёшлик Бобур мирзо чавандозлик машқлари ўтказмоқда. У чорбоғ четидаги яланглиқдан бўз отни чоптириб чиқди-ю, бирдан жиловни қўйиб юборди. Камонга чаптастлик билан ўқ ўрнатди ва чопиб бораётган от устидан нишонга отди. Ёй ўқи нишон ёғочига «тақ» этиб урилгани баралла эшитилди.

Бир тўп отлиқлар машқни чинор соясида туриб кузатмоқда эдилар. Қора отлиқ Мазидбек нишонга биринчи бўлиб яқинлашди. У Бобурнинг бек атқаси* эди. Бобур отини қайтариб келаётганда, Мазидбек унга:

— Мўлжални андак баландроқ олибсиз, аммо зарбингиз беҳад яхши, — деди.

Мазидбек сопиға садаф қадалган ёй ўқини нишондан авайлаб суғуриб олди-да, қанчалик чуқур ботганини бармоғи билан ўлчаб кўрди:

— Билагингизда куч кўп, амирзодам! Шерпанжасиз. Подшоҳ ҳазратлари сизни Бобур деб атаганлари бежиз эмас. Бобур арабча шер демақдир!

Бобур мирзонинг навқарлари, яроқбардор, тенгдош-кўкалдош* мулозимлари ҳам нишон атрофиға йиғилдилар. Улар Бобурнинг ҳали ёш ўспирин эканини, қўлидаги камони бўйи-бастига мос қилиб кичрайтириб ишланганини билар эдилар. Шунини ўйлаб, Бобур мақтовни ўзига олгиси келмади.

— Шерпанжа деб отамни айтсинлар. Мен кўрганмен, зарблари бундан ўн ҳисса ортиқ. Мушт урсалар, энг зўр йигитни ҳам йиқитурлар.

— Камина ҳам айтмоқчи эдимки, амирзодамнинг шерпанжаликлари подшоҳ отангизга тортганлигингиздан нишонадир!

Мазидбек гапни моҳирлик билан бурганини сезиб Бобур кулиб қўйди. Унинг майин сарғиш тукли пешонасида, юқори лабининг устида тер резалари йилтирарди.

— Кун исиди, амирзодам. Ёз рамазони тинкани қуритур. Ифторгача толиқиб қолмасинлар. Энди

бориб, салқинда мутолаа қилсинлар. Камина Андижон қўрғонини мудофаага тайёрлаш билан банд бўлурмен.

Бобур мулозимлари билан машқ майдонидан чиқаётганида кўнглида янги бир истак уйғониб, кўзлари шўх йилтиради. У отини тўхтатиб, орқасига ўгирилди ва жийрон қашқа от минган навкарни ёнига чақирди. Навкар ёндашганда, қўлини чўзиб, отининг эгарини силкитиб кўрди. Эгар маҳкам урилган эди. Бобур навкарга элик қадамча нарига боришни, отдан тушиб, жиловидан секин етаклаб кетаверишни буюрди.

Мулозимлар орасида энг эйтиборлиси Бобурнинг опаси билан бир онани эмиб ўсган ўн етти ёшлик Нўён Кўкалдош эди. Мазидбек йўқлигида Бобурни эҳтиёт қилиш Нўёнга топширилган эди. Нўён Бобурнинг нима қилмоқчи эканини фаҳмлаб, безовталанди:

— Амирзодам, ҳозиргина бир машқдан чиқдингиз. Бошқа мушкул машқларни эртага қолдилинг.

— Хўп, мушули эртага қолсин, ҳозир осонини кўрайлик, — кулиб деди Бобур.

Навкар айтилган жойга бориб отдан тушди ва жийрон қашқасини секин етаклади. Бобур бўз отни чоптириб бориб, навкарга етганда оёқларини узангидан бўшатди, қамчини тишига олди. Бўз от жийрон қашқа билан жипс келган заҳоти Бобур бўй чўзиб, нариги отнинг эгаридан икки қўллаб ушлади-ю, бор кучи билан эгардан эгарга сакради.

Бироқ навкарнинг оти сакраш зарбидан чўчиб, ҳуркиб кетди. Бобурнинг хипча гавдаси бир лаҳза ҳавода муаллақ бўлиб қолди, кейин пастга тушиб кетди. Оёқлари ерга «тап» этиб урилди. Аммо у қўлларини эгардан бўшатмади — бўшатса ёмон йиқилишини сезиб, жон-жаҳди билан ёпишди. Билаклари чиндан ҳам кучли экан, шундай оғирликка бардош берди. Фақат навкар отини тўхтатиб олгунча Бобурнинг оёқлари ерни тирнаб судралиб борди-ю, бежирим ипак салласи бошидан учиб кетди.

Нўён Кўкалдош ёрдамга етиб келганда Бобур ўзини ўнглаб оёқда турар, бироқ ранги жуда оқариб кетган эди. Нўён отдан сакраб тушди ва Бобурга салласини олиб бермоқчи бўлди. Аммо Бобур тупроққа тушган саллага қарагиси ҳам келмади. Қамчи ҳамон тишида эди, уни қўлига олди, навкар етаклаб келган бўз отга индамай минди. Сўнг отига қамчи босиб, чорбоғ дарахтлари орасидан от чоптириб кетди.

Нўён унинг кетидан ваҳима билан тикилганича қолди. Ҳаммаёқ дов-дарахт, ариқ. Отлиқлар юрадиган катта йўл чорбоғнинг нариги четидан ўтади. Бобур эса тўғрига кетган тор сўқмоқдан, қалин дарахтлар орасидан елдай учиб боряпти! От ариқдан сакраб ўтаётганда Бобурнинг боши ариқ бўйида ўсган ўрикнинг катта бир шохига уриладиган эди. Аммо у отнинг бўйинини қучоқлаб, пастга шундай эгилдики, ўрик новдалари орқасини ишқалаб ўтди. Пишган ўриклардан бир қанчаси узилиб, ариқдаги сувга «чўлп-чўлп» этиб тушди.

— Сен нега отни маҳкам тутмадинг, авбош! — деб Нўён навкарни сўқди. — Ҳаммамиз амирзоданинг қаҳрига қолдик! Биздан хафа бўлиб кетдилар!

Бобур боғ тўридаги мухташам кўшк олдига бориб, отини тўхтатди. Хизматкорларидан бири шошилиб келиб отнинг жиловидан олар экан, Бобурнинг ёлғиз ва бош яланг қайтганидан таажжубга тушди. Кўшқда Бобурнинг бувиси Эсон Давлат бегим уни кутиб ўтирган бўлса керак. Агар ҳозир у Бобурнинг қай аҳволда қайтганини кўрса-ю, нималар бўлганини билса, мулозимлар ҳам, навкарлар ҳам жазо олиши аниқ. Чунки подшоҳ ҳазратлари Бобурни кўз қорачиғидай асрашни Эсон Давлат бегимга топшириб, чорбоғ ва қасрни ҳамма хизматкорлари билан унинг ихтиёрига бериб қўйган.

Мулозим ва навкарлар қўрқа-писа кўшқка яқинлашаётганларида мармар ҳовуздан беридаги беҳи шохига қантариб қўйилган бўз отга кўзлари тушди. Бобур ҳовуз бўйидаги тиллакори шийпонга кирганини сезишиб, шу ерда секин отдан тушдилар. Нўён Кўкалдош Бобурнинг салласини чангдан тозалаб, қўлида авайлаб олиб келмоқда эди. Шу пайт шийпон ичидан бошига бўрк кийган Бобур чиқди. Оти ҳурккан навкар ўзини Бобурнинг оёғи тагига ташлаб, узр сўрашга чоғланди.

Нўён Кўкалдош саллани нодир совғага ўхшатиб авайлаб кўтариб келаётгани Бобурга бирдан

жуда кулгили туюлди. Ундан қаҳрли дашном кутиб бош эгиб турганлар тўсатдан кулги товушини эшитиб, ҳайрат билан бош кўтардилар. Бобур болаларча завқ билан гавдасини орқага ташлаб, хандон уриб кулар эди. Нўён Кўкалдош ҳам кўлидаги саллага энди бошқача кўз билан қаради ва кулиб юборди. Бошқалар ҳам елкаларидан тоғ қулаб тушгандай яйраб кулар ва жилмаяр эди. Бобур кулгидан тўхтаб, оти ҳурккан навқарга юзланди:

— Сизда айб йўқ эди...

Навқар ундан катта бир инъом олгандай астойдил миннатдор бўлиб таъзим қилди. Бобур Нўёнга тайинлади:

— Катта онам билмасинлар.

— Муддаомиз ўзи шу, амирзодам, — кулди Нўён ва бошқа мулозимларга сирдошларча кўз қисиб қўйди.

Шундай пайтда кўкалдош ва тенгдошлар ўзларини тахт ворисига хизмат қилиб юрган ёш мулозимлар деб эмас, унинг сирларига шерик бўлган яқин дўстлар деб билишар ва бундан кўнгиллари ўсиб, Бобурга меҳрлари ошар эди.

Кўшқдан чиқиб келган савдар Бобур қаршисида қўл қовуштириб, ичкарида мударрис уни кутиб ўтирганини айтди. Бобур бугун шариат илмидан дарс олиши кераклигини эслади ва тенгдошларидан истар-истамас ажралиб, кўшкка йўналди.

Ешиклари нафис ўймакорликлар билан безанган, ичидаги олтин-кумуш буюмлар кўзни қамаштирадиган кўшқда ҳозир Бобурни фақат битта хона ўзига тортар эди. Мударриснинг кутиб ўтирганига қарамай, Бобур яхши кўрган китоблари қўйилган шу хонага бурилди. Бахмал ва чарм муқовалар ичидан саҳифаларга битилган сатрларда улуғ шоирларнинг оташ нафаслари сезилиб тургандай бўлади. Бобур Фирдавсийдан, Саъдийдан минглаб байтларни ёд билади. Ҳозир у китоблари орасидан «Хамса»ни олар экан, узоқ Ҳиротда яшаётган Алишер Навоийни хаёл кўзи билан кўриб тургандай бўлди. Ҳиротда таълим олиб келган андижонлик меъмор мулла Фазлиддин мана шу кўшк ва мрамар ҳовузли тиллакори шийпонни қурган пайтларида ёш Бобурга Навоий ҳақида жуда кўп ажойиб ҳикоялар айтиб берган эди. Меъмор Ҳиротдан Алишер Навоийнинг Беҳзод чизган расмидан яхши бир нусха кўчиртириб келган эди. Бобур ҳам Навоийга ихлосманд эканини сезган меъмор унга мана шу расмни инъом қилган эди. Бобур «Фарҳод ва Ширин» достони қатидан шу расмни олди-ю, шариат илмига оид дафтарининг ичига солди. Сўнг мударрис ўтирган хонага чиқди.

Оппоқ соқоли кўкрагини қоплаб ётган, катта оқ салла ўраган қошлари ўсиқ кекса мударрис дарсхона тўрида, банорас кўрпача устида ўлтириб, қуръондан қироат билан суралар ўқиғач, форс тилида фикҳ* илмининг қонунларини тушунтиришга киришди. Бобур араб-форс тилларини яхши ўрганган, қуръон сураларининг кўпини ёд билар, маъносини ҳам тушунар эди, фикҳ илмининг баъзи нуқталарига қизиқар ҳам эди-ю, аммо ҳозир шу дақиқаларда унинг кўз олдидан Сўҳроб ва Фарҳодларнинг қаҳрамонона ишлари сурон солиб ўтмоқда эди. Чорбоғдаги машқлар пайтида танасига сиғмай авжланиб кетган шўх, бебош бир куч ҳали ҳам қалбини жунбишга келтириб турибди.

Унга ёд бўлиб қолган севимли байтлар гоҳ туркий, гоҳ форсий оҳангларда мударрис қироатини ёриб ўтиб, хаёлида жаранглаб эшитила бошлади:

«Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?»

«Зи мардони жаҳон марди биёмуз!*»

Ёд бўлиб қолган бу сатрлар хаёлидан ўтаётганда, Бобур дафтари орасига солинган суратни мударрисга кўрсатмасликка уриниб секин олди. Кўзларидан илҳом ва меҳр ёғилаётган Навоий узун қора чакмон кийган, ингичка ҳассага суянган. Унинг бутун қиёфаси яхшилик истаб келган ҳар бир кишига катта яхшиликлар қила олишидан далолат беради. Бобур суратга қараб туриб ўзича сўради: «Улуғ амир, насиб қилса, ҳузурингизга борсам, йўлимда Аҳраману аждаҳо

учраса, Фарҳодингиздай ҳаммасини енгиб ўтсам. Ўшанда сиз менга... шеърият тилсимини очғувчи калит берурмисиз?»

Мударрис қироат билан уқтираётган дарслари беҳуда кетаётганини бирдан сезиб қолди, секин ўрнидан турди-да, Бобурнинг ёнига келди. Бобур суратни яширишга улгуролмади.

— Одам сурати? — шиддат билан сўради мударрис. — Сиз қуръони шарифдан сабоқ эшитиш ўрнига, шариат қатъиян ман этган сураткашлик билан машғулмисиз.

— Мударрис жаноблари, бу суратни мен чизган эмасмен. Буни менга Ҳиротдин келтирмишлар. Бу улуг зот — Амир Алишер.

Мударрис Навоийни шоир деб эшитган, асарларини ҳали ўқимаган эди.

— Одам суратини тарқатмоқ — шайтону лаиннинг иши! Қани бу суратни менга беринг, мирзом! Беринг!

Мударриснинг қаҳрли важоҳати суратни йиртиб ташлашдан ҳам тоймаслигини кўрсатар эди. Шунинг учун Бобур суратни бермай туриб олди. Мударриснинг ғазаби келди-ю, аммо тахт ворисига қаттиқ гапиришдан қўрқди. Бобурдан хафа бўлиб, Эсон Давлат бегимга шикоят қилгани кетди.

Еллик беш ёшлардаги салобатли кампир сидирға оқ атлас кўйлагини шитирлатиб дарсхонага кириб келаётганда Бобур дарҳол ўрнидан туриб, бувисига салом берди. Эсон Давлат бегим суратни кўлига олди ва Навоий тасвирига беихтиёр қизиқиб:

— Юзларида фаришталари бор зот эканлар, — деб қўйди. Сўнг ҳарир даканасининг бир чети билан юзини мударрисдан тўсиб, унга ярим ўгирилган ҳолда деди:— Мударрис жа-ноблари, бу сурат Ҳиротда шариат пешволарининг рухсатлари билан чизилган-ку.

— Мени маъзур тутинг, ҳазрат хоним, — деди эшик олдида қовоқ солиб ерга қараб турган мударрис,— аммо Ҳиротда шариат қонунлари бузилмишдир. Шиалар таъсирида чизилган бу сурат бизнинг пок сунний мазҳабимизга мутлақо тўғри келмайди. Мен тахт во-рисини огоҳ қилмоқчиманки, бизга Муҳаммад алайҳиссалом васият қилган чин мусулмонлик алҳол Хуросонда эмас, Мовароуннаҳрдадир!

Эсон Давлат бегим мударрис билан мазҳаблар тўғрисида баҳслашиб ўтиришни истамади. Бобурга юзланиб:

— Мударрис жаноблари бир жиҳатдан ҳақлар, — деди, — фикҳ дарсида сурат томошаси ўринсиз, азизим. Тангри иноят қилса, сиз ҳукмдор бўлиб юрт сўрагайсиз. Шунинг учун фикҳ қонунларини бошидан-охиригача билиб олинг. Суратни мен олиб кетай.

Бобур суратни бувисидан бир нафасга сўраб олди-ю, авайлаб китоб орасига солиб берди.

— Эҳтиёт қилингиз, сизга орзуйимни топширдим,— деди.

Эсон Давлат бегим неварасининг сўзларини ёқтириб деди:

— Балки Алишербекни Андижонга таклиф қилурсиз.

— Келурмиканлар? — кўзлари ёниб сўради Бобур.

— Самарқандга келганлар-ку, Фарғона водийсининг таърифи оламга машҳур. Илож топсалар, албатта келурлар. Алишербек ниҳоятда пок, авлиётабиат одам, деб эшитганмиз. Ўзлари келсалар, мударрис жанобларига ҳам манзур бўлишлари шубҳасиз!

Мударриснинг энди сал чехраси очилди. Қаддини тиклаб:

— Шояд шундай бўлса! — деб қўйди.

Эсон Давлат бегим уларни усталик билан яраштирганидан мамнун бўлиб дарсхонадан чиқди.

* Б э к а т к а — ҳали балоғатга етмаган мирзоларга ҳомийлик қилиш учун подшоҳ томонидан тайин этиладиган масъул бек.

* К ў к а л д о ш — бир онани эмган болалар.

* Ф и қ ҳ — мусулмон қонуншунослиги.

* «Мардликни жаҳон мардларидан ўрган».

Кун қиёмига келиб, пешин намози ўқилгандан кейин кўшкнинг ич-таши жимжит бўлиб қолди. Рўзанинг азоби энди билина бошлаган, ёз кунда чанқаб ҳолсизланган одамлар кунни қандай кеч қилишни билмай бетоқат бўлишар эди. Кошона эгалари салқин хоналарда жимгина ётиб, уйқу билан жон сақлашни одат қилганлар.

Бобур ҳам бугунги сабоқларини тугатиб, ўз хонасида ёнбошлаб ётибди. Бироқ бояги ширин орзулар ҳамон хаёлини тўлқинлантириб, кўзига уйқу қўндирмайди. У қоғоз-қалам олиб, шеър ёзмоқчи бўлди. Лекин ҳозир унинг хаёлига ёд бўлиб қолган машҳур байтлардан бошқа шеър келмас эди. Шунда у иккинчи бир дафтарни олди-ю, Фарғона водийси ҳақида билганларини оддий наср тариқасида ёза бошлади: «Гирдо-гирди тоғлар, ови қуши кўп. Оқ кийикни Ахси чўлида кўрганбиз. Марғилон ёвуғида ҳам бор». Бобур Фарғона водийсида нимаики гўзаллик кўрган бўлса, ҳаммасини ёзгиси келар эди. Кейин Ҳиротга Амир Алишернинг ҳузурига борганда бу ёзувлари жуда керак бўладиганга ўхшарди.

У ёзувга берилиб кетиб, кўшк олдиғача чопиб келган отнинг дупурини эшитмади. Бирдан жимжит кўшкнинг аллақайси хонасида аёл кишининг ўртаниб йиғлагани эшитилди. Бобур чўчиб бошини кўтарди. Йиғи товуши Эсон Давлат бегимнинг хоналари томондан келмоқда эди. Бобур ўрнидан сакраб турди, такрор эшитилган аламли йиғидан эти жунжикиб, бувисининг хонасига қараб югурди.

Ешик ланг очик. Эсон Давлат бегимнинг рўмоли бошидан тушиб кетган. У қизи Қутлуғ Нигор хоним юборган хатни очиб ўқишмоқчи бўлади, аммо ёшли кўзлари ҳеч нарсани кўрмайди. Ахсидан ўлим хабарини олиб келган Қосимбек деворга елкаси билан мажолсиз суяниб, оёқларида зўрға турибди. У саксон чақиримлик йўлни отда дам олмай босиб ўтган ва киприклариғача чангга ботган эди.

Ҳозиргина гулдай нафис туйғулар ичида юрган Бобурга ўлим хабари шу гул орасидан чиққан илон бўлиб туюлди. У Қосимбекдан сескангандай ранги ўчиб, бирдан орқага тисарилди. Қосимбек эса унга интилди. Бобур қаршисида тиз чўкиб, бўғиқ ва илтимоскорона овоз билан гапира бошлади:

— Мирзом!.. Тангри сизга қувват берсин! Энди бизнинг пушти-паноҳимиз ўзингизсиз! Икки тарафимизни ёғий босган. Волидангиз тайинлаб юбордилар. Дарҳол Андижон қўрғонига бориб, бекларни тўпламоқ керак!

Эсон Давлат бегим қайғуга берилиб, йиғлаб ўтирадиган пайт эмаслигини энди сизди. Қосимбекни оёққа турғизди-да:

— Садоқатингиздан миннатдормиз, — деди. — Сиз Бобур мирзо билан бирга отланинг! Биз ҳам энди чорбоғдан қўрғонга кўчамиз.

Мудҳиш хабар Бобурни жимжит қилиб қўйди. У карахт бир аҳволда кийинди, отига минди. Шу пайт унинг кўзига яшнаб турган дарахтлар, суви тўла мармар ҳовуз алланечук мунғайиб тургандай кўринди. Буларнинг ҳаммасини отаси бино қилган эди. Энди у одам бу жойларга ҳеч қачон келмайди. Ана у нашватиларнинг кўчатини Умаршайх мирзонинг ўзи ўтқаздирган эди. Ҳозир шулар мева солган, ҳадемай пишади. Аммо уларни эктирган одам энди ҳеч вақт бу мевалардан татиб кўролмайди.

Чорбоғдан чиқиб, тош йўлдан бораётганларида Бобур яна отасини эслади. Бу йўлга отаси тўшатган тошлар ҳам турибди. Узоқда кўринган баланд қўрғонни ҳам отаси қурдирган эди. Ҳаммаси бутун, ҳаммаси бор. Фақат унинг ўзи йўқ. Бобур энди отасини умрбод кўролмаслигини бутун вужуди билан ҳис қилди-ю, аччиқ жудолик туйғуси бирдан унинг борлигини тўлдириб, кўзларидан ёқасига ёш бўлиб томди.

Олдинда сув тўлдирилган чоҳ ва ўн бир пахсалик баланд девор билан ўралган Андижон қўрғони кўринди. Улар Мирзо дарвозасига яқинлашганларида ичкаридан беш-олти киши от чоптириб чиқди. Олдинда саман от миниб келаётган қисик кўзли мўғултахлит бек — Бобурнинг онасига қариндошчилиги бўлган Шерим тоғойи эди. У Бобурнинг юзида оғир мусибат

аломатини кўрди-ю, отдан сакраб тушди, кўзига ёш келмаса ҳам хўнграб:

— Мен ишонмаган эдим, амирзодам! — деди. — Пушти-паноҳимиздан айрилганимиз ростми? Оҳ, бевафо дунё!

— Кимдан эшитдингиз? — сўради Қосимбек. — Бу хабар ҳозирча сир тутилмоғи керак эди! Шеримбек ёқасини ушлаб:

— Тангрининг қудратини қарангки, — деди, — бир алоқачи кабутарим осмонда учиб юриб бирдан йўқ бўлиб қолди. «Ким уни тушириб олди?» — деб том устига чиқдим. Анчадан кейин кабутар олдимга келиб қўнди. Қанотининг тагида бир қоғоз кўринди. Олиб қарасам — мана шу қайғули хабар! Ким ёзган? Осмонда фаришталар ёзиб юбордим, билмадим! Шеримбек Бобурнинг эгарига бир қўлини қўйиб, юзини унга яқинлаштирди-да, паст товуш билан.

— Мирзом, кўрғонга кирмангиз, хатарли, — деди.

Бу сўзларни Қосимбек ҳам эшитди. Умаршайх мирзо тириклигида дурустроқ лавозим ололмай кўнгли чўкиб юрган Шеримбек энди Бобур мирзога бошқалардан олдинроқ меҳру оқибат кўрсатиб, унинг ишончини қозонмоқчи ва каттароқ мартабага эришмоқчи эди. Қосимбек буни сезиб Бобурга осойишта гапирди:

— Амирзодам, ортиқча таҳликага ўрин йўқ. Тезроқ кўрғонга кириб, содиқ бекларни тўплайлик. Шеримбек от устидаги Қосимбек билан ерда туриб сўзлашишни ўзига эп кўрмади. Шошиб отига минди-да, шиддат билан деди:

— Сиз ҳали аҳволни билмайсиз, жаноб Қосимбек! Содиқ бекларингиз Хўжандни ёғийга топширди! Исфарани топширди! Марғилонни топширди!

— Марғилонни?! — сесканиб сўради Бобур. — Қачон?

— Ҳозир хабар келди! Ёғий мўри малахдай ёпирилиб Қувага яқинлашди! Энди навбат Андижонга. Содиқ беклар Андижонга қўшиб Мирзомни ҳам ёғийга берсинларми? Йўқ! Мен тирик бўлсам, бунга йўл қўймаймен!

Оғир мусибат устига қўшилган бу шум хабарлар Бобурни жуда эсанкиратиб қўйди. Ўзи куни билан рўза тутиб, дармони кетиб борар, ниҳоятда қаттиқ чанқаганлигидан тили танглайига ёпишиб қолгандек туюлар эди. Унинг ташна кўзлари кўрғон девори тагидаги хан-даққа тўлдирилган қорамтир сувга тушди. Туриб қолган шу қора сув ҳам унга алланечук жозибали кўринди. У қуруқлашган лабларини намсиз тили билан ялаб қўйди.

Шеримбек дадил бориб, Бобур минган бўз отнинг олтин безакли юганидан олди:

— Мен содиқ тоғойингизмен, Мирзом, ижозат беринг, сизни бу хатарлардан узоққа олиб кетай! Бобур Шеримбек айтаётган хатарларни ҳозир унча ўйламас ва аниқ ҳис қилмас эди. Аммо унинг қайғудан эзилган кўнгли ҳам, ташналикдан қийналаётган тани ҳам кўз олдидаги бекик ва дим кўрғондан кўра, узоқдаги дарахтзорларни, кенг, очик жойларни афзал кўрарди. Шунинг учун Шеримбек унинг отини орқага бураётганда Бобур қаршилиқ қилмади. Қосимбек саросима бўлиб:

— Мирзом, волидангизнинг тайинлаганлари бошқа эди!— деди.

— Волидалари бу ердаги аҳволни билмаганлар! — деб Бобурнинг ўрнига Шеримбек жавоб қилди. Аммо Қосимбек унинг гапига қулоқ солмай Бобурга ёндашди:

— Хоним ҳазратлари бугун дафн маросимини ўтказиб эртага Андижонга келурлар. Улуғ онангиз ҳам чорбоғдан кўрғонга кўчмоқчи эдилар. Улар сизни қаердан топурлар?

Бобур энди сал хаёлини йиғиб, Шеримбекдан сўради:

— Қаёққа бормоқчимиз?

Шеримбек Қосимбекка эшиттирмасликка тиришиб, Бобурнинг қулоғига шивирлади:

— Олатоғ томонларга. Ўшга. Балки Ўзганга. Бобур буни Қосимбекдан сир тутишни истамай, секин унга айтди:

— Ўш йўлида бўлурмиз. Онамга хабар беринг.

— Мен аввал кўрғондаги беклар билан сўзлашай, амирзодам! Уларнинг кайфиятини билай!

— Ундан кўра, Хўжа Абдуллага учранг.

— Бу амрингизни дарҳол бажо келтирурмен!

Қосимбек отини кўрғон дарвозаси томонга бурди. Бобур эса ёнидаги элликка яқин отлиқ билан кўрғондан узоқлашиб кета бошлади.

3

Кўрғон ичидан дарвозахонанинг томига чиқиб олган япасқи бир навкар девор кунгураси орасидан уларни кузатиб турган эди. Қосимбек Мирзо дарвозасидан шитоб билан кираётганда бу навкар ҳам томдан секин тушди-ю, девор олдига боғлаб қўйилган отни миниб, хўжайини Аҳмад Танбал кутиб турган жойга қараб кетди.

Мевалари фарқ пишган катта боғнинг тўрида мрамар гумбазлик ҳаммом бор эди. Боғ эгаси Ёқуббек ёзнинг иссиқ кунларида шу ҳаммомнинг меҳмонхонага ўхшатиб безатилган салқин бир хонасида дам олар эди. Асл гиламлар тўшалган бу хонанинг тўрида ҳозир Аҳмад Танбал ўтирибди. У кумуш билан безатилган қимиз кадидан жийда гулли пиёлага қимиз қуйиб, сипқорди. Сўнг сарғиш мўйловини кафти билан артар экан:

— Тангрим мени кечирсин, бугун рўзани буздим,— деди. — Йўлда ташналиқдан тилим танглайимга ёпишиб қолди. Ҳушимдан кетиб отдан йиқиладиган ҳолатга келдим.

— Бугун сизга раво, — деди Ёқуббек. — Зарураст— маъзураст. Мушкул ишга бел боғлабсиз. Агар кушойиши корингизни бериб, тахт Жаҳонгир мирзога ўтса, сиз унинг энг ишонган раҳнамоси бўлурсиз.

Аҳмад Танбал бу нурли истиқболни кўз олдига келтириб, бир энтикди. Олдинги тишларидан иккитаси тушиб кетган семиз Ёқуббек унга синовчан назар билан қараб турарди. Ёқуббекнинг нигоҳида «Менинг бу хатарли ишга нечун бош қўшаётганимни унутмасмикансен?» деган маъно бор эди. Аҳмад Танбал сергакланди:

— Бек жаноблари, сиз билан биз асли мўғул* уруғиданмиз. Барлосларнинг Фарғона вилоятида шунча вақт ҳукм сурганлари етар. Энди навбат бизники. Мен сизни мўғул бекларининг энг улуғи деб билурмен. Тангри омад бериб, агар мен тахт ворисига раҳнамо бўлсам, ўшанда ҳам менга сиз раҳнамолик қилғайсиз!

— Иншоолло! — деб Ёқуббек мамнун юз билан калта соқолини силаб қўйди. — Қани, Аҳмадбек, чан-қоқ босилгандан сўнг очлик билинадир. Яхна гўштдин тотининг.

Аҳмад Танбал чинни лагандаги гўштга энди қўл узатганда эшик секин очилди. Аҳмад Танбал лаганни бир четга суриб, эшикка қадалиб қаради. Бояги япасқи навкар хўжайинининг тинчини бузгани учун узр сўрагандай бўсағадан нарида туриб, таъзим қилди:

— Бек жаноблари, севинчи беринг! — деди. — Бобур мирзо кўрғонга кирмай қайтиб кетдилар. — Айни муддао!

Аҳмад Танбал учун бу чиндан ҳам қувончли хабар эди. Чарм ҳамёнидан битта олтин танга олиб, бўсаға олдига ташлади. Япасқи навкар тангани шоша-пиша олиб, икки букилиб раҳмат айтди. Сўнг Аҳмад Танбалнинг ишораси билан эшикни секин ёпиб, орқага чекинди.

Ахсидан Андижонга келиб тўғри Ёқуббекникига тушган Аҳмад Танбал подшоҳнинг ўлими ҳақидаги хабарни энг аввал Шерим тоғойига етказдирган эди. Унинг ҳовлиқма феълени кўзғатиб, ўзи панада қолиш учун имзосиз хатни кабутар ёрдамида осмондан туширтирган эди. — Маслаҳатингиз билан тузилган режа шарофатли чиқди!— деди Аҳмад Танбал уй эгасига мамнун кўз ташлаб.

— Ҳа, Шеримбек энди жиянини хавф-хатардан яхшилаб «халос қилур». Унинг энг нуфузли бекига айланиш учун Олатоғдан ҳам ошур.

— Энди биз Бобурнинг хатардан кўрқиб қочганини халойиқнинг қулоғига етказмоғимиз керак. Бобур шундай пайтда ота юрти Андижонни ташлаб кетганини халқ билсин, ундан ихлоси қайтсин. Ана ундан сўнг Жаҳонгир мирзонинг тахтга ўтиришига ҳеч бир монелик қолмас.

Ёқуббек соқолини тутамига олиб, бир лаҳза ўйланиб турди-ю:

— Овоза тарқатишнинг энг афзал жойи бозор, — деди.— Менинг савдогар мижозларим бор.

— Аммо овоза биздан чиққанини ҳеч ким билмаслиги зарур!

— Хотиржам бўлсинлар, жаноб Аҳмадбек. Сир сақлашга қодирмиз...

* Бу ерда гап ўзбеклашган мўғуллар ҳақида боради.

* * *

Андижон аҳолиси душман қўшинлари яқинлашиб келаётганини эшитиб, шу кунларда жуда хавфсираб юрар эди. Шунинг устига: «Подшоҳ жардан йиқилиб ўлганмиш, шаҳарни бугун ёғий босар эмиш, Бобур мирзо қўрқиб қочганмиш», деган овоза тарқалди. Андижон расталаридаги ва тимнинг тагидаги дўконлар савдо энг қизиқ турган пайтда бирин-кетин ёпила бошлади. Ҳалиги овозанинг қаердан чиққанини ҳеч ким аниқ билмас эди-ю, лекин халойиқ унга бири-бирдан ваҳимали тафсилотлар қўшар эди. Ниҳоят, «Ахсини ҳам ёғий босганмиш, ёғий подшони жардан ташлаб ўлдирганмиш», деган гаплар ҳам пайдо бўлди. Халойиқ орасида юрадиган хуфиялар даҳшатли мишмишларни шаҳар ҳокими — доруғага етказиш учун аркка томон шошилдилар.

Бу орада Қосимбек Бобур мирзонинг устози Хўжа Абдуллани уйдан қидириб топган, улар икковлашиб аркдаги беклар олдига чиқишган эди. Хўжа Абдулла ҳам, беклар ҳам подшоҳнинг ўлимидан мутлақо беҳабар эдилар. Бу хабарни Қосимбекдан эшитганларидан кейин, уруш хатари кўзларига янада таҳликали кўринди, ёмон ўзгаришлар бўлишини сезишиб, саросима бўлиб қолишди. Шунинг устига бозорда даллол бўлиб юрадиган ишонч-ли бир хуфия келиб, хунук овозалардан ҳаммаёқ тўполон бўлиб кетганини айтиб берди-ю, Узун Ҳасан номли новча доруға эсанкираб қолди.

— Биздан омад кетди, жаноблар! — деди йиғламсираб.— Ташқарида ғаним. Ичкарида тўполон. Бобур мирзо қўрғонга кирмай кетганлари бежиз эмас!

— Биз ҳам жон сақлаш учун ҳар қаёнга тарқаб қочсакмикин? — киноя билан сўради Хўжа Абдулла.

Ўзи ҳам, соқол-мўйлови ҳам қоп-қора Хўжа Абдулла катта олим бўлишидан ташқари, Андижон бекларининг энг нуфузли пири ҳисобланар эди. Бобур мирзо ҳам уни ўзига муршид санаб қўл берган эди. Шунинг учун Узун Ҳасан Хўжа Абдулланинг киноясига қарши кескин жавоб бера олмади.

— Пирим, Бобур мирзо узоқлашмасдан қайтариш зарур! — деди Қосимбек.

— Бобур мирзонинг кўнгиллари менга аён, — деди Хўжа Абдулла. — У олий зот қўрқиб қочган эмаслар. Бекларнинг садоқатини билмоқ учун шундай қилганлар. Бозордаги овоза — фитнанинг белгиси. Агар фитна бўлмаса, подшоҳнинг қазо қилганини биздан олдин бозордагилар қандай билмишлар?

Узун Ҳасан ўзининг ақли етмаган бу мантиқли фикр-га тан берди. Бобурнинг кўнглида нима борлигини Хўжа Абдулла шу ерда туриб билганига қойил бўлди. Хўжа Абдулла унинг кўзига чинакам авлиё бўлиб кўринди:

— Пиримга ҳаммаси аён бўлган экан! — деди у чуқур эътиқод билан. — Энди пирим нима десалар биз шунга шаймиз!

— Менга аён бўлгани шуки, — деди Хўжа Абдулла овозини пасайтириб, — агар бир тан-бир жон бўлиб, Бобур мирзога хизмат қилсак, ҳаммамиз омон қолурмиз, ҳеч қайсимизнинг бир мўйимиз кам бўлмамай!

Хўжа Абдулланинг комил ишонч билан айтган бу сўзлари Узун Ҳасанни бир оз таҳликага солди. Агар иш Хўжа Абдулла айтгандай бўлиб чиқса-ю, Бобур мирзо подшоҳ бўлса... унда Узун

Ҳасаннинг бугунги иккиланишлари қандай оқибатга олиб келади? Унинг рақиблари бу иккиланишларни бўлажак подшоҳга айтиб, доруғалик амалини тортиб олишлари мумкин эмасми? Йўқ, Узун Ҳасан бунга йўл қўймаслиги керак:

— Пирим, менга фотиҳа беринг, Бобур мирзонинг ҳузурларига мен ўзим борай. Бекларнинг номидан садоқат изҳор қилиб, қўрғонга таклиф этай!

— Ниятингиз таҳсинга сазовор, жаноб Ҳасанбек. Аммо сиз доруғасиз. Сиз аввал шаҳардаги ғулуни бартараф қилинг, фитнанинг уясини топинг, ана унда Бобур мирзонинг иноятларига сазовор бўлғайсиз.

— Яна каромат қилдингиз, пирим! Биз зудлик билан бу ишга киришурмиз!

* * *

Ёз офтоби еру кўкни шундай қиздирмоқдаки, от туёқларидан кўтарилган чанг юзга аланга тилларидек тегади. Ҳаво дим. «Фир» этган шамол йўқ. Тупроғи билқиллаб ётган тор кўчадан ўтаётганларида Бобурни тер босди. У бениҳоя чанқаганлигидан оғзи тахир бўлиб кетган эди. Кеча шу пайтларда Андижонсой бўйида салқинлаб ётгани эсига тушди. Бундан бир неча соат олдинги ҳаёти, чорбоғнинг мусаффо ҳавоси, зилол сувли ҳовуз, салқин кўшк, беташвиш дамлар — ҳаммаси бирдан узоқ ўтмишга айланган эди. Назарида, шиддатли бир қуюн уни ўша масъуд ҳаётдан юлиб олиб, аллақаяқларга чирпирак қилиб учуриб кетаётибди. От туёқларидан кўтарилган чанг унга мана шу қуюннинг чангидек туюлади. Уни отасидан жудо қилган, пуштипаноҳидан айириб, хавф-хатарлар комига тортган машъум бир куч гўё мана шу қуюннинг кучи эди. Уни қўриқлаб бораётган эллик чоғли отлиқлар ҳам Бобурга мана шу қуюн ичида юргандай хира кўринарди. Рўза тутиб куни бўйи туз тотмаганлигидан унинг боши айланмоқда эди. Атрофидаги отлиқлар тўғри юриб бораётган бўлсалар ҳам, Бобурнинг назарида уларнинг ҳаммасини ўша қуюн чирмаб айлантираётгандай бўларди.

Ўзган йўли билан бориб Намозгоҳга етганларида узоқда қорли тоғлар кўринди. Бобур тоғ салқинини кўзи билан ҳис қилгандай бўлди ва ўша ерга тезроқ етиб боргиси келиб, отининг биқинига ниқтади. Қақроқ лабларини қийинлик билан очиб Шеримбекка:

— Тезроқ! — деди.

Шеримбек эса орқага ўгирилиб қараб:

— Чопар бор! — деди. — Тўхтайлик.

Андижон беклари юборган чопар Хўжа Абдулланинг қўли билан ёзилган мактубни Бобурга топширди. Бобур ўрам қилиб юборилган мактубнинг ипак боғичини узиб, ёнида турган Нўён Кўқалдошга берди:

— Ўқинг.

Мактубда Андижон бекларининг Бобурга садоқат билдирганлари айтилган эди. Сўз орасида ёмон овозалар тарқалаётгани, номаълум фитначилар «Бобур мирзо кўрқиб қочди», деган тухматни тарқатиб, бунга элни ишонтирмоқчи бўлаётгани айтилган эди.

— Мен сизни ана ўша фитначилардан эҳтиёт қилган эдим, амирзодам! — деди Шеримбек Бобурга. — Ҳозир вазият ёмон. Қўрғон — иғвонинг уяси. Қўрғонга қайтманг, амирзодам! Содик беклар бўлса кетингиздан келсинлар!

«Ота юртини ташлаб кўрқиб қочди» — бу овоза оғиздан-оғизга ўтиб шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ тарқаб кетиши мумкин!

— Йўқ! — деди Бобур отини орқага буриб. — Мен қочмоқчи эмасмен!

— Амирзодам, бу ҳаммаси иғво!

— Мен бунинг иғволигини исбот қилурмен! Қайтинг ҳаммангиз. Қўрғонга қайтинг!

Бобур орқага бурган отининг юганини бўшатди-ю, сағрисига қамчи урди. От чолиб бораётганда кўкрагига шамол тегиб, ўзини бир оз енгил сизди. Бояги даҳшатли қуюн энди ундан орқада — изма-из елиб келаётган навкар ва савдарлар орасида қолиб кетгандай бўлди.

Улар офтоб уфққа яқинлашган пайтда Андижон қўрғонига кириб келдилар. Кечқурун гавжум бўладиган кўчалар ҳозир алланечук жимжит. Дўконлар ёпиқ. Ҳаммаёқ ҳувиллаган. Бутун шаҳар хавф-хатардан қўрқиб, биқиниб турганга ўхшарди.

Шеримбек олдинда бораётган Бобурни эҳтиёт қилмоқчи бўлиб, навкарларига «қуршаб боринг» ишорасини қилди. Ўзи эса Бобурнинг олд томонига ўта бошлади. Атрофини отлиқлар ўраб ола бошлаганда Бобур яна қуюннинг ичига тушиб қолгандай бўғилди. Кўз ўнгиди яна отлар, одамлар чирпирак бўлиб айланишга тушди. Бобур ютоқиб олдинга интилди, отини қамчилаб, навкарлар қуршовини ёриб чиққанда юзига шабада тегиб, хиёл енгиллашди. Шеримбек яна олдинга интилиб, Бобурга ёндашмоқчи бўлганда Нўён Кўкалдош унинг жиловидан маҳкам ушлади:

— Бек жаноблари, қўйинг, амирзодам олдинда борсинлар. Фуқаро тахт ворисини кўрсин, кўнгли таскин топсин. Ана, тўйнуқлардан мўралаб турган одамлар ифвогарларнинг гапи ёлғонлигига амин бўлсинлар!

— Фитначилар бирор тешиқдан амирзодамни ўқласалар-чи?

— Ниятни яхши қилинг!

Бобур бошлиқ отлиқлар аркка яқинлашганларида улкан дарвозанинг ҳар икки тавақаси ланг очилди. Хўжа Абдулла ва бир тўда беклар, мулозимлар Бобурга пешвоз чиқдилар. Бобур отдан тушиб устози билан кўришар экан, бирдан кўнгли юмшаб, кўзларига ёш қуйилиб келди. Хўжа Абдулла ранги ўчган, лаблари титраётган Бобурни бағрига босиб, тасалли бергиси келди, аммо беклар ва навкарлар олдида тахт ворисини қучоқлаш одобсизлик саналишини ўйлаб, ўзини тутди. У ҳам кўзига ёш олиб:

— Кулфатда қолдик, амирзодам, мусибатда қолдик!— деди. — Энди бизнинг пушти-паноҳимиз ўзингизсиз!

Мазидбек аъёнлар даврасидан бир-икки қадам олдинга чиқди. Ўзининг Бобурга бек атка эканини билдириб қўйгиси келиб, Хўжа Абдулланинг гапини оғзидан олди:

— Амирзодам, ҳамма беклар сизга содиқ хизмат қилишга тайёрдурлар!

Бобур тўпланиб турган бекларга кўз ташлаган эди, улар ҳаммаси Мазидбекнинг гапини тасдиқлаб, қўллари кўкракларида, таъзим адо қилишди. Бобур товуши титраб:

— Миннатдормен, — деди.

У яна отланиб арк дарвозасидан кираётганда орқадан Ёқуббек ҳам етиб келиб, беклар даврасига қўшилди. У Бобур қайтганини эшитган заҳоти ҳар қандай шубҳадан холи бўлиш учун дарҳол отланиб, садоқат изҳор қилишга шошилган эди. Хўжа Абдулла ўнгда, Мазидбек чапда юриб Бобурни арк тўридаги қишлоқ қасрга бошлаб келдилар.

Илгари пойтахт Андижондалигида тахт мана шу қасрга ўрнатилган эди. Кейин пойтахт Ахсига кўчирилгач, устунлари ўймакорликлар билан безатилган мрамор зинапо्याли бу қаср аввалги ҳашаматидан маҳрум бўлиб, кўримсизлашиб қолган эди. Бугун Бобур келишидан олдин Хўжа Абдулланинг фармойиши билан қасрнинг зинапояларига яна пояндоз тўшалди. Илгари тахт қўйилган шаҳнишинга туркман гиламлари ва кимхоб кўрпачалар солиниб, маҳсус жой ҳозирланди.

Бобур бинафшаранг пояндозга қадам қўйганда қуруқшаб кетган томоғини ҳўлламоқчи бўлиб ютинди. Аммо оғзида нам йўқлигидан томоғини алланарса қириб ўтгандай бўлди. Бўлажак подшоҳга хизмат қилиш учун тўпланган бекларнинг ҳеч қайсиси Бобурга ҳозир бир қултумгина сув кераклигини сезмас эди. Бирда-ярим сезганлари ҳам шунча одамнинг олдида ёш подшоҳнинг рўзасини очириш мусулмончиликка тўғри келмайди, деб бундай ишни қилишдан қўрқишар эди.

Ҳамма ўлтиргач, Хўжа Абдулла қуръон ўқиб, Ахсида бугун дафн этилган Умаршайх мирзонинг арвоҳига бағишлади. Бир неча киши:

— Илоҳо жойлари жаннатдан бўлсин! — деб қўйди. Яна бир неча киши Бобурга юзланиб кўнгил сўради.

— Муҳтарам беклар, давлатхоҳлар! — деб гап бошлади Хўжа Абдулла. — Уруш ташвиши бўлмаганда биз аввал мотам маросимини ўтказган бўлур эдик. Эшитишимизча, Ахсида ҳазрати олийни ҳурматларига яраша маърака ўтказиб қабрга қўйганлар. Андижонга ёғий яқин келиб қолган шу оғир кунда бизнинг аввалин машваратимиз давлатни янги подшоҳга топширмақ хусусида бўлгани маъқул.

Мазидбекдан нарироқда семиз Ёқуббек ўтирган эди. У Хўжа Абдулланинг сўзларини ҳаммадан олдин илиб кетди:

— Доно тadbирни ўртага солдингиз, пирим. Бандангизнинг фикрича, Заҳириддин Муҳаммад Бобур мирзони қонуний подшоҳ атаб, муборак номларини хутбага қўшиб ўқитмоқ керак! Бобур «ялт» этиб Ёқуббекка қаради. Унинг овозидаги майинлик, юзидаги ҳаяжон, ҳатто олд тишлари тушиб кетган оғзининг кемшиклиги Бобурга алланечук ёқимли туюлди. Ёқуббекнинг энг нуфузли ва қайсар мўғул бекларидан эканлигини ҳамма биларди. Фақат унинг бундан бир неча соат олдин Бобурга қарши фитна уюштириб юргани ўтирганлар учун сир эди. Энди Ёқуббек мана шу сирни яхшироқ бекитиш учун Бобурга ҳаммадан ортиқ садоқат билдирмоқда эди. Унинг шу сир очилиб қолишидан изтиробга тушиб, дардли ва ҳаяжонли кўзлар билан Бобурга қараши, ундан нажот кутгандай бўлиб ҳаяжонланиши ўзи қийналиб ўтирган Бобурга ғалати таъсир қилди. Ёқуббек биринчи бўлиб Бобурни подшоҳ деб атагани ёш ўспириннинг ўртаниб турган қалбига гўё сарин бир шабада бўлиб тегди. Қачондир бир вақт тахтга чиқиш ва шу юрган ҳамма бекларга бош бўлиб, ғолибона жанглар қилиш Бобурнинг энг кучли орзуларидан эди. Ёқуббекдан кейин гапирган беклар ҳам бирин-кетин Бобурни подшоҳ деб тан олар эканлар, унинг мана шу орзуси булут орасидан чиққан тўлин ойдай чарақлаб юзага чиқди-ю, кўнглини бирдан ёриштириб юборди. Бошига тушган мусибат ҳам, ичини куйдираётган ташналик ҳам хаёлидан узоқлашди.

Шу пайт эшикдан шаҳар доруғаси Узун Ҳасан таъзим қилиб кирди.

— Амирзодам! — деди у энтикиб. — Қўлингизни авф этинг, сизни кутиб ололмадим. Мен Андижонда номуносиб гаплар тарқатган фитначиларни овлаш билан банд эдим. Алҳол бир фитначи арбобни тутиб келтирдим.

Бобур беихтиёр олдинга интилиб:

— Қайси арбоб? — деди. — Ким у? Келтиринг!

— Бажонидил, амирзодам! — деб Узун Ҳасан шошилиб орқасига қайтди.

Ҳамма кўзлар очиқ эшикка қадалди. Ёқуббекнинг ранги «қув» ўчди. Наҳотки Аҳмад Тан-бал қўлга тушган бўлса? Унда сир очилади. Ёқуббек саросима кўзлар билан дарчани қидириб топди. Дарча у ўтирган жойдан анча узоқ. Дарчадан нарида аркнинг ўн пахсалик баланд девори бор. Йўқ, бу ердан қочиб қутулиб бўлмайди! Ёқуббекни титроқ босди...

Шу пайт эшикдан нарида йўғон бир овоз:

— Қўлимни ечинг, мен гуноҳкор эмасмен! — дегани эшитилди. Товушидан Аҳмад Танбалга ўхшамайди.

Оқ шоҳи яқтак кийган йўғон гавдалик бўйдор кишини икки навкар икки томонидан маҳкам тутиб олиб кирди.

— Э, бу — Дарвеш гов-ку! — деди Ёқуббек бирдан енгил тортиб.

Андижон миробларининг бошлиғи бўлган бу одам гардани жуда гўштдор бўлганлиги учун хўкизга ўхшаб бўйинини бир оз олдинга эгиб юрар, шунинг учун ор-қаворатдан уни «гов», деб аташар эди. Андижон Қўрғонига тўққиз ариқ сув кирса ҳам, боғ-роғларнинг кўплигидан ёз ойларида сув етишмайди, амалдорлар оддий фуқаронинг навбатини ҳам олишга интилишарди. Шундай пайтларда Дарвеш гов кўпинча фуқаронинг томонини олар, бекларга навбати келмагунча сув бермас эди. «Бек бўлсанг, ўзингга, худонинг олдида ҳамма бандаси баробар!»

— деб тап тортмай гапирганини кўп одам эшитган. Шу сабабли беклар Дарвеш говни ёмон кўришар, айниқса доруға Узун Ҳасан кўпдан бери унга кек сақлаб юрарди.

Қўли боғлоғлиқ Дарвеш гов Бобурга ва ундан берироқда ўтирган Хўжа Абдуллага бош эгиб,

таъзим қилди-ю:

— Адолат қилинг, амирзодам! — деди. — Мен фитначи эмасмен, устод! Бозорда бир япасқи навкар менга айтди. «Подшоҳ Ахсида маст бўлиб жардан йиқилиб ўлибдир. Бобур мирзо ёғийдан қўрқиб Олатоғ томонга қочибдир», деди.

Бобурнинг гаши келиб:

— Бўхтон бу! — деди.

— Бўхтонлигини мен кейин билдим, амирзодам, мени авф қилинг! — деб Дарвеш гов бир-икки қадам берига келиб, қўли орқасига боғланган ҳолича тиз чўкди: — Тухматлигига бу ерда муборак юзингизни кўриб амин бўлдим. Аммо бозорда халойиқ ваҳимага тушиб тўс-тўполон бўлиб қочганда ўзимни йўқотиб қўйдим. Бир одамни тўхтатиб: «Шундоқ гапларни эшитдим, наҳотки рост бўлса?» деб сўраётганимда доруға жанобларининг хуфиялари гапимни эшитиб турган эканлар...

— Йўқ, сен гап сўраш баҳонаси билан бу қабиҳ овозани тарқатиб юрганимда қўлга тушдинг! — деди Узун Ҳасан.

— Каломуллони беринг, қасам ичамен!

— Каломуллони ҳам хор қилмоқчи бу қасамхўр! — деди Ёқуббек Бобурга юзланиб: — Амирзодам, агар бу мардак садоқатли қулингиз бўлганда ёмон овоза тарқатган ўша навкарни қўлидан тутиб доруғага топширмасмиди? Ваҳоланки, бу ўзи ўша овозани бошқаларга айтган, яъни иғво тарқатган. Буни ҳозир ўз тилидан ҳам эшитдик!

Дарвеш гов ҳангу манг бўлиб:

— Ё алҳазар! — деди.

Ёқуббек Бобурга боягидек мулойим кўз ташлаб, кемшик оғзини содиқ бир табассум билан очди:

— Амирзодам, сизнинг раҳматлик отангиз Дарвеш говни миробларга сардор қилиб қўйган эдилар. Отангизнинг инояти билан шундай мартабага эришган бу гов энди ҳазрати олийни муқаддас рамазон ойида маст бўлиб йиқилган деса-я! Бу қандай ноинсофлик!

Бобурнинг ёш қалби бу машъум иғвога қарши ғазаб туйғусига тўлиб бормоқда эди. «Алдаш учун бола яхши!» ўйланди Ёқуббек умид билан. Иғво тарқатган бу одам ўзининг айбини жондиди билан Дарвеш говга ағдариб, Бобурни бунга ишонтиришга бутун кучини сарфламоқда эди. Бу ишда Ёқуббек ёлғиз эмас эди, бекларнинг кўпчилиги Дарвеш говни айбдор деб билмоқда эдилар.

— Иғво тарқатганини ўзи бўйнига олди! — деди Ёқуббек.

— Тилидан тутилмишдир, жазосини бериш даркор! — деб Али Дўстбек номли бадқовоқ кўса бир киши Ёқуббекнинг тарафини олди.

Ўйчан ўтирган Қосимбек боя Шеримбек тоғойининг имзосиз хат келтирган кабутар ҳақидаги гапини эслади-ю:

— Балки яна тафтиш ўтказиш лозимдир? — деди.

Унга Мазидбек эътироз қилди:

— Ортиқча тафтишларга фурсат қани? Ёғий Мар-ғилонни олиб, Андижонга бостириб келур.

Қонли уруш пайтида элни ваҳимага туширган, подшоҳнинг мартабасига раҳна солмоқчи бўлган иғвогарларга раҳм қилинмайдир!

— Сиёсат учун майдонда ясоққа етказиш керак, токи бошқаларга ибрат бўлсин! — деди Узун Ҳасан.

«Ясоққа етказиш» — халойиқ олдида бошини кесиш деган гап эди.

Дарвеш говнинг юзига ўлим шарпаси соя солиб ўтгандай бўлди. У тиззаси билан юриб Бобурга яқинлашар экан, йиғлаб илтижо қилди:

— Амирзодам, мен иғвогар эмасмен! Мен иғвогарларнинг қурбонимен! Менга раҳм қилинг!

Бешта ёш болам бор! Ноумид қилманг, амирзодам!

Дарвеш гов, йўғон гавдаси силкиниб, ўкириб йиғлар экан, қўли боғлиқ бўлгани учун юзини яширолмас, кўз ёшлари мош-гуруч соқолига томчилаб оқиб тушар эди.

Шундай катта ёшли одамнинг бунчалик куюниб йиғлагани Бобурнинг қалбида кўпириб турган ғазабни бирдан босди. Унинг Дарвеш говга раҳми келди-ю, устози Хўжа Абдулладан «шу бечоранинг қонидан кечинг!»— деган бир гапни кутди.

Бироқ Хўжа Абдулла оғиз очгунча бўлмай, яна Ёқуббек гапирди:

— Бешта боласи бор одам тилини тийиб юрса бўлмасмиди!

— Э, бу гов ўзи ҳаддидан ошган! — деди Узун Ҳасан. — Бўлмаса, подшоҳ ҳақида иғво қилганларнинг гапини эшитган ҳамоно оғзига урмасмиди! Ёки у ҳаромнамакларни бизга тутиб бермасмиди!

Бир-бирини инкор қилувчи бу гаплар Бобурнинг хаёлларини чалкаштириб юборди. Вужудини ўртаётган ташналик янги бир куч билан қайтиб келди. Юзлар, деворлар, гиламлар бир-бирига қўшилиб, чаплашиб, чир-чир айлана бошлади. Дарвеш говнинг йиғлаб гапирган сўзлари гўё узоқдан эшитилди:

— Амирзодам! Адолат қилинг! Мен отангизнинг содиқ раийятлариданмен! Сиз ёшсиз, беғуборсиз. Сиз ҳали бу бекларни билмайсиз! Буларнинг менда кеки бор! Бекларга ишонманг, амирзодам! Халқдан сўранг! Мени эл улус билади! Раийят билади!

Али Дўстбек қўлини миробга пахса қилиб:

— Эшитдингизми, амирзодам? — деди. — Бу говнинг ичи қоралигини кўрдингизми?

Ёқуббек Бобур томонга таъзим билан эгилиб, боягидай меҳрибон товуш билан тушунтирди:

— Бу гов эл-улусни бекларга қарши қўзғамоқчи, амирзодам. Ёғий ҳужуми пайтида барият билан раийятнинг* орасига нифоқ солмоқчи!

— Нияти бузуклиги шундан ҳам аён! — деди Узун Ҳасан ва навкарларга қараб буюрди. — Бас, олиб чиқ!

Бояги икки навкар Дарвеш говни икки қўлтиғидан олиб, ўрнидан турғизди-да, куч билан эшиқдан олиб чиқа бошлади. Энди Бобурдан ҳам умидини узган банди:

— Мен беғуноҳмен! — деб қичқирди. — Беш боламнинг уволи уради сен бекларни! Менинг беғуноҳ қоним тутади ҳаммангни!

Бу қарғиш Бобурнинг қалбига ўткир тиғдай қадалди. Унинг қўл-оёқлари титраб, ўтирган жойида кўзи тина бошлади. Назарида, бояги куюн аввалгидан баттар хуруж қилар, уни мана шу одамларга қўшиб чирмаб айлантлар эди. Атроф кўзига чанг-тўзон орасида қолиб кетгандай хира кўринар эди. У ўтирган жойида йиқилиб кетмаслик учун икки қўлини икки ёнига тиради.

Дарвеш говнинг қарғишидан ғазаби ошган беклар энди унинг ўлдирилишини яна ҳам қаттиқ туриб талаб қилдилар:

— Бу кўрнамак ясоққа етмагунга элдаги ваҳима босилмайдир!

— Сиёсат учун битта иғвогарнинг бошини кесмоқ зарур!

— Ясоқ!

— Ясоқ!

Бобурнинг кўз олдидан бояги одамнинг соқолига оқиб тушган кўз ёшлари кетмас, қулоғи тагида унинг аламли қичқириғи ҳамон жаранглаб турарди. Шу тирик одам мурдага айланиши керак. Бобур бунга фармон бериши керак. Нечун? Беклар у одамни гуноҳкор деб Бобурни ишонтиргани учунми?

Балки бу беклар чиндан ҳам Бобурни алдаётгандир? Балки мана шунақа беклар Ахсида Умаршайх мирзони жардан итариб юбориб ўлдиргандирлар? Балки булар эрта-индин Бобурнинг жонига ҳам қасд қилишар?

Бирдан Бобурнинг беғам юрган даври эсига тушди. Кечагина у тенгдош ўртоқлари билан от чоптириб ўйнаб юрмаганмиди? Алишер Навоийнинг расмига тикилиб мусаффо ёшлик хаёлларига берилгани қачон эди? Орадан бир неча йил ўтганга ўхшайди. Ҳолбуки, шу бугун эрталаб, шу бугун чошгоҳда унинг ҳаёти қуёшли осмондай тиниқ ва соф эди-ку. Бу қора булутлар унинг атрофига қаёқдан ёпирилиб келди? «Ясоқ!» — деб қичқираётган ҳар дарғазаб

бек Бобурдан қуёшни тўсиб олган бир қора булутга ўхшарди. Бобурни чир-маб айлантираётган даҳшатли қуюн мана шу қора булутларнинг шамоли эмасмикан? Наҳотки бу булутлар доим тожу тахт билан бирга юрса-ю, Дарвеш говга ўхшаганларнинг қонига шунчалик ташна бўлса?! Боя Бобурга худди булутлар орасидан сузиб чиққан тўлин ойдай гўзал кўринган тожу тахт энди ой тутилган тундай ваҳимали тусга кирди. Бобур номаълум хавф-хатардан сесканиб, Хўжа Абдуллага ёрдам сўрагандай қаради:

— Устод!

Хўжа Абдулла унга томон сурилиб:

— Амирзодам, бардам бўлинг, — деди.

— Не қилай, айтинг!.. — шивирлади Бобур.

— Ҳукм чиқаринг! Беклар ясоққа етсин деб талаб қилмоқдалар.

— Сиз-чи, устод?

Агар Хўжа Абдулла, ўтирганларга қарши чиқиб, Дарвеш говни ёқласа, шунча амал-тақал билан бошлари зўрға қовушган беклар яна пароканда бўлиб кетишлари аниқ эди.

— Амирзодам, — шивирлади Хўжа Абдулла, — подшоҳлик удумига биноан хатарли уруш пайтида тождорлар шаънига номуносиб гап айтган одам жиноятчи ҳисобланур! Дарвеш гов яна бу ерда ҳам тилини тиймай чатоқ қилди. Барча бекларни ёмонлаб, қарғаб, оловга мой сепди! Энди сиз... битта Дарвеш говни деб барча беклардан воз кечолмагайсиз. Вазият таҳликали... Сиёсат учун говни ясоққа етказмоқдан бошқа илож йўқ!

* Б а р и я т — бек ва аёнлар. Р а и й а т — фуқаро.

* * *

Ертаси куни пешинда Андижон аркининг қаршисидаги жазо майдонида ноғоралар чалинди. Тўпланган халойиқнинг кўзи олдида Дарвеш гов, ёмон овоза тарқатишда айбланиб боши кесилди.

Ёқуббек Аҳмад Танбални япасқи навқари билан бирга ўша куни кечаси Ахсига яшириқча жўнатиб юборган эди. Икки орадаги сир сирлигича қолди.

Душман Марғилонни олиб, Андижонга таҳдид солмоқда эди. Хўжа Абдулла бошлиқ элчилар Бобурнинг номидан Самарқанд подшосининг Марғилондан беридаги қароргоҳига бориб, сулҳ тузишни таклиф қилдилар.

— Сиз билан уруш бошлаган инингиз Умаршайх мирзо жардан йиқилиб шунқор бўлди!* Бобур мирзони фарзанд ўрнида кўргайсиз! Ахир у зот сизга куёв бўлиш орзусидалар! Сизни бош ҳукмдоримиз, деб тан олурлар! Ўлпон тўлагаймиз! Урушни тўхтатинг, ҳазратим!

Хўжа Абдулланинг бу таклифига самарқандлик беклар қаттиқ қарши чиқдилар. Улар Андижон ва Ахсини босиб, талаб, катта-катта ўлжа олиш умидида эдилар. Сулҳ уларни мана шу ўлжалардан маҳрум қилар, ўлпонни подшоҳнинг бир ўзи олар эди.

— Шунча жойдан қон кечиб, жон бериб-жон олиб келиб, энди етдик деганда қуруқ қайтамизми? — деди Муҳаммад тархон номли бек.

— Сулҳ тузманг, ҳазратим!

— Қаттиқ туринг! — дейишди бошқа беклар ҳам.

Султон Аҳмад мирзо бекларнинг раъйини қайтаролмайдиган заиф тождорлардан эди. Хўжа Абдулла бошлиқ элчилар ундан рад жавоби олиб қайтдилар.

Энди аввалгидан баттар қирғин бўлишини сезган бек ва навқарлар Андижон қўрғонига кириб бекина бошладилар.

ҚУВА ЖАСОРАТНИНГ ЖАЗОСИ

1

Ўтган куни отланиб Андижонга кетган мулла Фазлиддин бугун қаттиқ изтироб ичида яна Қувага қайтди.

У Бобурнинг отаси ўрнига ҳукмдор бўлганини эшитиб ундан ҳимоя сўраш ниятида аркка борган эди. Агар унинг ҳузурига кирса ноумид қайтмаслигига ишонарди. Чунки мулла Фазлиддин чорбоғда кўшк қурган пайтларда Бобур билан кўп ҳамсуҳбат бўлган, унинг зеҳни ўткир, шоиртабиат, зукко ўспирин эканини сезиб, Алишер Навоий суратини ҳадя қилган эди. Энди мулла Фазлиддин бўйни йўғон беклардан кўрган ёмонликларини айтиб берса, Бобур уни ҳимоясиз ташлаб қўймаслиги керак. Лекин арк дарвозаси олдида ўша доруға Узун Ҳасан турган экан.

— Бобур мирзонинг ҳузурига кирмоқ учун махсус рухсат керак, — деб унинг йўлини тўсди.

— Рухсатни ким берур, жаноб доруға?

— Эшик оға Ёқуббек жаноблари!.. Ана, ўзлари ичкаридан чиқмоқдалар!..

Ўнтача навкар қуршовида ичкаридан отлиқ чиқиб келаётган Ёқуббек фақат биринчи вазир даражасидаги эшик оғалар тақадиган энли олтин камарни белига тақиб олган эди. Пули катта бу бек Андижон мудрофаасига ҳаммадан кўп маблағ ажратган эди. Унинг навкарлари ҳам бошқа бекларникидан кўпроқ эди, ўзи ҳам Бобурга ихлоси зўрлигини ҳар ишда намойиш қилиб, туну кун тинмас эди. У биринчи куниеқ Бобурга ўзини содиқ кўрсатгани устига бу ҳаммаси қўшилиб, ахири соҳиб ихтиёр эшик оға бўлиб олган эди. Бунини энди билган мулла Фазлиддин хиёл саросимага тушди. Лекин ўзини дадил тутишга тиришиб, отлиқ келаётган Ёқуббекнинг қаршисидан чиқди:

— Жаноб эшик оға, ижозат беринг, камина Бобур мирзо ҳузурларига кирай!

Ёқуббек отининг жиловини тортиб, хиёл тўхтади-ю, қўлини кўксига қўйиб турган мулла Фазлиддинга тепадан кинояли назар ташлади:

— Кириб не қилмоқчисиз?

— Арзим бор... Меъморлик санъатига оид...

— Ҳозир ёш подшоҳимизга меъморлар эмас, мамлакат мудрофаасига ярайдиган навкарлар керак! Уруш тугагандан сўнг келинг!

Ёқуббек: «Гап тамом!» дегандек қилиб, отини елдирганича ўтиб кетди. Мулла Фазлиддин бир лаҳза қаққайиб туриб қолди. Бир вақт Узун Ҳасаннинг:

— Жаноб меъмор, тавочилар навкарликка одам олмоқдалар, истасангиз бориб навкар бўлинг!
— деган кинояси уни ўзига келтирди.

— Ўлмасак ҳали меъмор керак бўладиган кунларга ҳам етишурмиз! — деди мулла Фазлиддин доруғага нафратли назар ташлаб.

Энди унинг Бобур ҳузурига киролмаслиги аниқ. Ёқуббек билан Узун Ҳасаннинг ихтиёрига ўтган қалъада қолиш эса жуда хатарли. Дарвеш говнинг ўлимига шу беклар сабаб бўлганини мулла Фазлиддин эшитган эди. Ҳозир унинг учун сал бехатарроқ жой — Қувадаги опасининг уйи эди...

Мулла Фазлиддин хуфтон пайти ҳовлига кириб келса, поччаси билан опаси ёв яқинлашаётганини эшитиб, ваҳимага тушиб ўтиришган экан.

Қувасойдин нарида — Каркидон адиридаги ёв ил-форлари ёққан гулханлар милт-милт қилмоқда эди.

— Мулла Фазлиддин, ёғий келса пўлат сандиғингизни тинч қўймас, — деди поччаси. — Буни тезроқ яширинг.

— Бўш ўрангиз борми, почча?

— Бор. Ана, бедахонада.

— Тоҳир қани?

— Маҳмуд билан кўприкка қараб кетди. Билмадим, не иши бор? Сўрасам, айтмади.

Мулла Фазлиддин поччасининг ёрдамида пўлат сандиқни яна қопга солиб, бедахонада-ги бўш ўрага тушириб қўйди-ю, ўранинг оғзини тахталар билан бекитди. Кейин бу тахталар устига беда боғларини баланд қилиб тахлаб ташлади.

* * *

Осмонни яна қуюқ булут қоплаган. Бирда-ярим ёмғир томчилаб қўяди. Қува кўчалари жимжит. Ёв яқинлигини сезган одамлар уй-уйига бекиниб олган. Аҳён-аҳёнда итлар ҳургани эшитилмаса, бутун Қува кўчиб кетганга ўхшарди. Қувасой устидан ўтган ёғоч кўприк ҳам кимсасиз. Элчилар ёмон хабар билан қайтгандан сўнг, кўприкдаги соқчилар қўрғонга қочиб кетишган...

Тун яримлаганда шу кўприкка қараб кетадиган йўл четида уч-тўртта қора кўринди. Йўл бўйидаги дарвозанинг бир тавақаси секин очилди-ю, ундан катта чўва кўтарган пакана одам чиқди.

Тоҳир шивирлаб сўради:

— Чақмоқ билан тутантириқни ҳам олдингми?

— Олдим.

Пакана йигитнинг кийимларидан зиғир ёғининг ҳиди келади — унинг касби жувозкаш. Тоҳир юзига ёмғир томчилаганини сезиб осмонга қаради. Булут қуюқлашиб, юлдузлар кўринмай қолган.

«Жала қўйса, олов ёнмай бало бўлармикин? — ўйланди у. — Кўприкнинг ёғочлари ҳам ҳўл бўлиб ивиб ётгандир».

— Маҳмуд, мен битта болта олдим. Энди яна битта болта билан икки кишилик катта арра керак. Сен дурадгорсен, асбобларинг тахт.

— Аррани нима қиласен?

— Керак! Умрзоқ, сен ҳам бирга бор. Дарров олиб чиқинглар.

Икки йигит бир тор кўчага кириб кетишди-ю, анчадан кейин айтилган нарсаларни олиб келишди. Кейин ҳаммалари деворнинг зеҳи билан юриб олдинма-кетин кўприкка яқинлашишди.

Тоҳир кўприкда қоровул йўқлигини боя аниқлаган эди. Андижон қўшини орқага чекиниб, қўрғонга кириб кетган, бостириб келаётган ёв буни яхши билар, шунинг учун Қувадай жойларда ҳеч қандай хавф-хатар бўлишини кутмас эди.

Тоҳир кўприкдан бериоқда — қорайиб турган катта бир дарахтнинг тагида ҳамроҳларини тўхтатди:

— Ўзларингдан қолар гап йўқ. Беклар билан навкарлар бизни ёғийнинг оёғи остига ташлаб кетди. «Ўзинг учун ўл етим», деган гап бор. Худо кушойиши коримизни берса, ҳаммамиз уй ичимиз билан бир балодан халос бўламиз. Мабодо, ишимиз ўнгидан келма-са... Битта-яримтамик қўлга тушадиган бўлсак...

— Ўшанда ҳам мард бўлиш керак, — деди Маҳмуд. — Онт ичайлик: кимки ёғийга сир берса, онаси хотини бўлсин!

— Омин!

— Омин!

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортишди-ю, бирин-кетин кўприкка чиқишди. Тоҳирнинг мўлжали

қирқ-еллик қадам ичкарироққа бориб, кўприкнинг ўртасидан ўт қўйиш эди. Аммо улар илгарилаган сари атрофлари очилиб, ўзларини ҳимоясиз сеза бошлашди. Сувнинг очик сатҳи соҳилга нисбатан ёруғроқ эди. Кўприк ёв қўшинлари қаршисида нишон тахтасига ўхшаб тургандек ваҳимали туюларди.

Бир вақт дурадгор йигитнинг қўлидаги катта арра эгилиб, юпқа пўлати Тоҳирнинг болтасига тегиб кетди. Унинг жаранги қоронғида шундай кескин эшитилдики, йигитлар сесканиб тўхташди. Атрофга қулоқ солиб, бир лаҳза қотиб туришди. Қурбақалар бир текис қурилламоқда эди.

— Тоҳир, кўп нарига бормайлик! — деб шивирлади Маҳмуд. — Келиб қолса қочиб қутулишни ҳам ўйланг-лар.

— Нарёқдан келадими? Умрзоқни ўша ёққа қоровул қилиб қўямиз. Қўрқманглар, ёғий узоқда. Шу пайт ёмғир савалай бошлади. Энди узоқдаги гулханлар ҳам кўздан йўқолди. Ёв уларни кўриб қолиш эҳтимоли бутунлай бартараф бўлганини сезиб, Тоҳир ичида суюниб қўйди.

Кўприк хийла узун бўлганлиги учун уч-тўрт жойида тагидан қўйилган зўр сепоя тиргаклари бор эди. Тоҳир кўприкнинг қанотидан пастга эгилиб қараб, шу тиргаклардан бирини мўлжалга олди-ю, тўхтади. Умрзоқ кўприкнинг нариги четида қоровул бўлиб туриш учун кетди.

Қолганлар кўприк ёғочларининг осонроқ ёниши мумкин бўлган жойларидан танлаб, болта билан пайраҳа кўчиришди, сўнг чувадаги ёғдан сепишди. Уч кишилашиб чақмоқни тошга уриб, тутани* ёмғирдан бекитиб, роса уринганларидан кейин, ниҳоят аччиқ пахта тутуни димоғларига урилди. Ўт ёқишга эпчилроқ бўлган жувозкаш йигит тутани пуфлаб-пуфлаб чўғ қилди. Тоҳир чакмоннинг тагидан қўлтиғига қисиб олиб келган қуруқ похолни шу чўққа тутди. Похолнинг заиф олови зиғир ёғи сепилган пайраҳаларга илашиб энди сал кўтарилай деганда, шамол қайириб ураётган ёмғир томчилари «жиз-жиз» этиб тегди-ю, ўчириб қўйди.

— Ёнмайдиган сирқинди мой экан! — деди Маҳмуд жувозкаш йигитга таъна қилиб.

— Ёмғир ўчирди-ку! Шу мойни топиб чиққанимга ҳам жон де!

— Бас! — шипшиди Тоҳир жувозкаш йигитга. — Тутани ўчирмай тур!

Тоҳир иккита белбоғни бир-бирига улаб, бир четини белига боғлаб, кўприкнинг тагига осилиб тушди. Тиргакларнинг нам тегмаган жойларидан пайраҳа кўчириб олиб ёғ сепиб, минг азоб билан энди олов олдираётганда шамолнинг кучли бир эпкини ёнаётган пайраҳаларни сувга учириб туширди.

Тоҳир кўприкка қайтиб чиқди-ю, болтани қўлига олиб, ғазаб билан кўприк қанотларини уриб синдира бошлади:

— Мана ёнмасанг! Мана ёнмасанг! Мана! Мана!

Жувозкаш йигит иккинчи болтани қўлига олиб, кўприкнинг нариги қанотини синдиришга тушди.

— Тоҳир, бу ишларингдан нима фойда? — деди Маҳмуд. — Ундан кўра болтани менга бер. Мана бу михланган ёғочларини кўчириб ташлайлик.

Ҳансираган Тоҳир Маҳмуднинг олдига келди. Қоронғида мих кўринмаса ҳам касби дурадгор бўлган Маҳмуд ёғочнинг мих қоқилган жойини тусмоллаб топди. Тоҳир иккаласи кўприкка кўндаланг қўйиб михланган тахтасимон бир ёғочни кўчириб олишди. Аммо иккинчи ёғочни кўчириш жуда қийин бўлди.

— Айтмоқчи, арра бор-ку? — деди Маҳмуд.

Бир четда ётган аррани Тоҳир пайпаслаб топди. Икки йигит унинг икки дастасидан олиб, кўприк ёғочларини арралашга тушишди.

— Шошма! — деди Тоҳир. — Бу ердаги беш-ўнта ёғочни арралаб ташлаганимиз билан ҳеч иш чиқмайди.

— Нега чиқмасин? От-арава ўтолмайдиган қиламиз!

— Бирорта устани олиб келиб, кўприкни тузатиб, ўтиб кетаверса-чи?

— Фойдаси йўқ ишга уннадик чамаси-да! — деди жувозкаш йигит умидсизланиб.

- Йўқ, биз кўприкни бўйига эмас, энига қараб арралашимиз керак.
— Энига қўйилган ёғочлар жувозкундадай йўғон-ку. Арралаб бўладими?
— Бўлади!

Тўрт киши навбатма-навбат арра тортиб, кўприкнинг кўндалангига тўсин қилиб қўйилган йўғон ва қаттиқ ёғочни арралаётганда қора терга ботиб кетишди. Илиқ ёмғир ҳали ҳам савалаб турар, уларнинг юзлари ва баданларидан оққан тер ёмғир сувига қўшилиб кийимларини шалаббо қилган эди. Йигитларнинг мақсади кўприкни икки томондан ушлаб турган ўқёғочларни арралаб, уни бир-икки жойидан узиб ташлаш эди. Аммо улар кўприкнинг ҳар икки томонидаги йўғон ўқёғочларни арралаб қирқишди ҳамки, кўприк улар кутгандай узилиб тушмади. Уни яна қандайдир михлар, бир-бирига тишлатиб қўйилган болорлар ва «белбоғ» ёғочлар маҳкам ушлаб турарди. Тоҳир билан Маҳмуд аррани қўйиб, яна болтани қўлга олишди, қоронғида тимирскиланиб, болорларга тишлатилган қавс михлардан беш-олтитасини топишди ва кўчириб ташлашди. Шундан кейин кўприкнинг аллақаери қирсиллади-ю, аммо ўзи аввалгидай тураверди.

- Бўлди! — деди Маҳмуд мадорсизланиб. — Қўлимиздан келмайдиган ишга уннабмиз!
— Падарига лаънат! — деб, Тоҳир қўлидаги болта билан яна кўприк қанотларини қарсиллатиб синдира кетди. Шу пайт кўприкнинг нариги четидан улар қоровул қўйган йи-гит чопиб келди:
— Қўй, бас! Мунча қарсиллатма! Нариги адирдан ёғий келаётганга ўхшайди.
— А! Кўрдингми?
— Товушларини эшитдим. «Отлан!», «Сафлан!» деб бақириб-чақирганлари қулоғимга чалинди!
— Бўлмаса ҳозир бостириб келади! — деб жувозкаш қочишга чоғланди.
— Аррангни ол, бу ерда ҳеч нарсани қолдирманглар!— деб Тоҳир ёнмаган пайраҳаларни, ёғоч синиқларини сувга отди.
Беш йигит муваффақиятсизликка учрагандай руҳлари тушиб, уйларига тарқалганларида тонг ёриша бошлаган эди.

* Т у т а — чақмоқ учқунидан ёниши қулай бўлган пахта ипи.

2

Саҳарликни еб, йўлга тушган ёв қўшинининг олдинги тўпи кўприкка чиқа бошлаганда тонг қоронғиси ҳали тарқалмаган эди. Ёмғир тоғларда қаттиқ қуяётганлиги учун Қувасойнинг суви тобора кўтарилиб бормоқда эди. Олдинда келаётган отлиқ чиғдовуллар унча кўп эмас эди, шунинг учун кўприқдан сийрак саф билан ўтиб кетишди. Аммо улардан кейин келаётган сафлар жуда қалин эди. Ҳар бир бекнинг навкарлари ўзларига қарашли юкларни туя қўшилган оғир араваларга ортиб келмоқда эдилар. Чуғуруқдай беҳисоб қўшин отлари, туялари, аравалари билан бирга ёмғирли тонгда қоп-қора селга ўхшаб кўприкни лиммо-лим тўлдириб кела бошлади. Кўприкнинг ўртасида бояги йигитлар михларни суғуриб, тўсинларини арралаб кетган жой бунчалик оғир юкка бардош бериши амримаҳол эди. Бунинг устига, худди ўша жойда бир чўбир отнинг икки олдинги оёғи михи кўчирилган ёғочларнинг ёриғига тушиб кетди. От ўмрови билан йиқилиб тушиб, оёғини суғуриб ололмай типирчилай бошлади. Эгарда ўтирган навкар отнинг бошидан ошиб, бошқа отларнинг оёғи тагига учиб тушди. Ҳозир беҳисоб туёқлар остида қолиб янчилишини сизди-ю, дод солиб қичқирди. Ҳамроҳлари беихтиёр жиловларини тортишди. Баъзи отлар қўрқиб орқага тисарилиб кетди. Орқадагилар эса ҳеч нарсдан беҳабар, ёпирилиб келмоқда эди. Бир лаҳзада кўприкнинг шу жойи ҳаддан ташқари тиқилинч бўлиб кетди. Арра ва болта зарбаларидан ночорлашган кўприк ёғочлари тўсатдан қарсиллаб синди. Тиқин бўлиб ётган ўнлаб отлар, одамлар кўприк

ёғочларига қўшилиб сувга қулаб тушди. Тошиб турган сойнинг суви қулаб тушганларни лопиллатиб оқизиб кетди.

Кўприк устида қолганлар жонҳолатда орқага бурилиб, қочмоқчи бўлишди. Аммо орқадан ҳамон отликлар, аравалар, туялар кўчкидай бостириб келмоқда эди. Олдинда нима ҳодиса бўлганидан беҳабар подшоҳ энг яқин беклари билан сойнинг нариги четида туриб, қўшинни кўприкка томон йўналтирмоқда эди. Лекин кўприк ўртасидан кўтарилган қий-чув, тўполон тобора зўрайиб борарди. Ваҳимага тушган қўшин бирдан ўзини орқага ташлади, аммо ур-сур тўполонда кўприкка сиғмай, от-уловлари билан сувга тутдай тўкила бошлади.

Кўприк қанотларининг анча жойи синдириб ташлангани уларнинг қулаб тушишини осонлаштирарди. Тартиби бузилган аравалар бир-бирини итариб, кўприкнинг бутун турган қанотларини ҳам синдириб қуламоқда эди. Баъзи навкарлар йўлида учраган тирик жоннинг ҳаммасини қамчилаб ўтмоқчи бўлса, баъзи беклар қилич яланғочлаб, тўполонни тиф билан босмоқчи бўлишади. Аммо фикр-фикр бўлиб, қурт-қумурсқадай қайнаб ётган қўшин кўприкка шундай тикилиб қолган эдики, унга на қамчи кор қилар эди, на қилич. Туялар бўкиради. Одамлар қичқиради. Талвасага тушган оломон тиф кўтарган бекларнинг ўзини отлари билан суриб бориб, кўприкдан ағанатиб юборади.

Подшоҳ билан бирга қирғоқда турган хос навкарлар сувда оқиб бораётганларни қутқаришга фармон олдилар. Улар қамишларни шалдиратиб, сувга яқин борганларида ўзлари ҳам балчиққа ботиб кета бошлади. Кейин орқада қолганлари арқон ташлаб уларнинг уч-тўрттасини зўрға қутқариб олди. Бошқаларини қамишзор балчиқ қаърига тортиб кетди.

Сувга қулаб тушганларнинг чўккани чўкиб ўлди. Сузишни биладиганлари эса отларнинг бўйнига ёпишиб қамишзор қирғоққа чиқай деганда балчиққа ботди. Сассиқ ботқоқлик аждаҳога айланиб одамни ҳам, отни ҳам оёғидан пастга тортар эди. Отлар жон аччиғида силтаниб кишнар, одамлар қамишлардан қўллари тилиниб дод солар, аммо улар талваса қилганлари сари балчиққа чуқурроқ ботиб, юз азоблар билан жон беришар эди.

Ўртаси синиб тушган кўприкнинг устида — ағдарилган аравалар, йиқилиб ётган от ва туялар орасида талай навкарларнинг эзғиланган жасадлари қолди. Ёвнинг шу бир-икки соат ичида кўрган талафоти уруш бошлангандан бери кўрган ҳамма талафотларидан кўпроқ ва даҳшатлироқ эди. Яна бу фалокатнинг сабабини ҳеч ким билмас эди. Шунча одамнинг мислсиз қийноқларда жон берганини кўрган жангчилар мағлубиятга учрагандан баттар эсанкираб, руҳсизланиб қолдилар.

3

Қуваликлар тонг ёришгандан кун ёйилгунча бўлиб ўтган бу фалокатни нариги қирғоқдаги девор ва томлардан мўралаб кўриб турар эдилар. Уларнинг баъзиси «ёғий баттар бўлсин», деб шодланса, баъзиси не-не йигитларнинг сувга оқиб, балчиққа ботиб, минг азоблар билан ўлаётганидан ачинарди. Тоҳир кечаси ўртоқлари билан қилган ишларини боя Фазлиддин тоғасига «уддасидан чиқолмадик», деган маънода маъюсланиб айтиб берган эди. Кейин юз берган ҳодисани томга чиқиб кўрган мулла Фазлиддин нарвондан тез пастга тушди-ю, Тоҳирни бир четга имлаб чақириб олди:

— Ўртоқларингга айт! Ҳаммаларинг тезроқ беркининглар!

— Нечун, мулла тоға?

— Кўприк арраланган жойидан синганга ўхшайди. Агар кўприкка ўт қўйиб юборганларингда ҳам бунчалик талафот бўлмас эди. Чунки ёғий кўприкнинг ёнган жойини тузатмагунча устига черик чиқармас эди. Улар ғафлатда қолиб балога йўлиққан! Агар қилган ишларингни билиб қолса, ҳаммамизни қириб ташлашлари аниқ!

— Ёғий ҳали нарёқда-кү?

— Чиғдовуллари бу ёққа ўтган экан, мен кўрдим. Гапни кўпайтирмай, тезроқ яширин. Тўқайга

чиқиб кетинглар. Тез!

Тоғаси астойдил хавотир бўлаётганини сезган Тоҳир бошқа эътироз қилмади-ю, ўртоқларига секин хабар бериб чиқди:

— Арқон билан ўроқ олинглар. Ким сўраса, ўтинга борамиз, денглар. Лекин хўрак икки-уч кунлик бўлсин.

Беш йигит одамларнинг кўзига ташланмасликка тиришиб, қишлоқдан якка-якка чиқишди-ю, тўқай ичида учрашишди.

Кўприк синмасидан олдин бериги томонга ўтиб қолган чиғдовуллар Қуванинг кадхудосини топиб, унинг ёрдамида дурадгор усталарни кўприк тузатишга ҳайдаб чиқди. Нарёқда қолган навкарлар арқон ташлаб, ёғоч ташиб, уларга кўмаклаша бошлашди.

Кўприк тузатишга чиққанларнинг орасида Тоҳирнинг отаси ҳам бор эди. У кечаси ўғлининг қаёққадир бориб, сахар пайтида чарчаб қайтганини сезган эди. Дурадгорлардан бири ёғочнинг арраланган жойини Тоҳирнинг отасига кўрсатиб, ўз шубҳасини айтмоқчи бўлганда, уста бунинг олдини олиб лабини тишлади:

— Дамингизни чиқарманг, — деб шивирлади. — Агар ёғий бирор гумонингизга ишонса, бутун Қувага ўт кўяди. Ҳаммамизни қиличдан ўтказди!

— Гапингиз ҳақ!

Шундан кейин бу тўғрида ҳеч ким оғиз очмади. Икки кун деганда кўприк наридан-бери тузатилди-ю, ёвнинг отлиқ аскарлари битта-иккитадан бўлиб, эҳтиёт билан ўтишди. Ниҳоят, подшоҳ ҳам мулозимлари билан кўприкдан ўтиб, Қувада тўхтамасдан йўлида давом этди.

Ёвнинг араваларга ортилган оғир юклари ва туя карвонлари кўприкдан нарида қолиб кетди. Шунга қараганда ёвнинг режаларида қандайдир бир ўзгаришлар юз берган эди.

Тўқайда яшириниб юрган Тоҳир Робиядан хавотирда эди. Ота-онаси қизни қўлларидан келганича авайлаб, яшириб юрганларини билса ҳам, ёвнинг ҳамон Қува атрофида ўралашиб юргани жуда таҳликали эди. Учинчи куни йигитларнинг хўраклари ҳам тугади. Аҳвол қандай бўлаётганини билиш ва хўрак ғамлаб келиш учун Тоҳир ўзи борадиган бўлди. У кечки пайт бир боғ қамишни орқалаб секин ҳовлиларига яқинлашди. Дарвоза занжир экан, қўлининг учини тикиб, занжирни туширди. Мулла Фазлиддин бостирманинг олдида араванинг филдиракларини кўздан кечираётган эди. Қамиш кўтариб кирган Тоҳирни кўриб унга қараб чопди:

— Сулҳ муборақ, жияним! Сулҳ!

— Уруш тугадими?

— Худога шукур, тугади.

Тоҳир елкасидан қамишни ерга ташлаб юборди. Тоғаси уни бағрига босиб, қулоғига шивирлади:

— Жасоратларинг бекор кетмади, жияним! Самарқанд подшоҳининг ўзи сулҳ таклиф қилган эмиш! Кўприкдаги талафот ёғийнинг белини синдирган экан!

Мулла Фазлиддин елкасига энсиз жияк тикилган кифтаки кўйлак кийган эди. Тоҳир энгагини жиякнинг боғичига босиб ва қутилмаган шодликнинг зўридан ўпкаси тўлиб:

— Хайрият! — дея олди, холос.

Мулла Фазлиддин унинг залварли елкасини силаб паст товуш билан:

— Аломат бўлди, — деди. — Не-не бекларнинг қўлидан келмаган халоскорлик сендек таваккалчи йигитларнинг қўлидан келгани аломат бўлди! Киборлар сендекларни «қора халқ», деб писанд қилмайдилар. Аммо бугун шу «қора халқ»нинг жасорати билан уруш балосидан халос бўлганларини билсалар эди!

— Лекин мунчалик бўлишини биз ўзимиз ҳам билмаган эдик, мулла тоға. Бир чеккаси, сизнинг келиб қолганингиз яхши бўлди. Сиз бўлмаганингизда бу иш менинг хаёлимга ҳам келмас эди, сиз туртки бердингиз.

— Шундайми, а, жияним? Агар шундай бўлса менинг бошимни сен кўкка етказдинг!

Мулла Фазлиддин нуқул овозини пасайтириб, қандайдир хавф сезиб гапирмоқда эди.

— Мулла тоға, Қувада ҳали ҳам ёғий борми? — деди Тоҳир.

— Ҳа, ёғий ўтиб тамом бўлганича йўқ. Подшоҳлари Андижондан бир ёғоч* берида сулҳ тузиб орқага қайтган эмиш. Черигининг бир қисми кўприқдан нарига ўтиб кетганини, ўзим кўрдим. Аммо қолган-қутганлари энди қайтса керак. Эҳтиёт шарт, жияним, уйга кир.

Тоҳир уст-бошига илашган қамиш барглари қоқиб уйга кираётганда қўшни ҳовлидан аёл кишининг алласи эшитилди.

Тоҳир Робияни эслади-ю юраги бир орзиқди. Сулҳ тузилганини эшитганмикин? Тоҳир уни жуда соғинган эди. Қани энди иложи бўлса-ю, ҳозир девор ошиб, қўшни ҳовлига ўтса. Робияга уруш қандай даф бўлганини айтиб бериб, унинг қувонганини кўрса! Лекин қаллиқлик одоби бунга йўл бермас, Тоҳир Робия билан фақат яшириқча учрашар эди.

Тоҳир энди уйга кириб, онасини сулҳ билан муборакбод қилаётган эди, кўчада бирдан итлар асабий хуриб, от дупури эшитила бошлади. Тоҳир шошилиб дарчадан ҳовлига қаради.

Айвондан пастда турган мулла Фазлиддин унга ўтинхонани кўрсатиб:

— Бу ёққа чиқ! — деб шипшиди. — Бекин!

Тоҳир белига тақилган ханжарни сопидан ушлаб, айвон орқали ўтинхонага чопиб ўтди ва қамиш боғларининг орасига яширинди.

Дарвоза тавақалари шахт билан очилди. Эгарларининг қошига ёй осилган, бошларига дубулға кийган, кенг чолворлари этикларининг қўнжини ёпиб турган отлиқ аскарлар ҳовлига кираётиб, атрофга аланг-жаланг кўз югуртириб чиқди. Улардан иккитаси битта қора отга мингашиб олган эди.

Дубулғасининг учига яшил матодан байроқча қадалган понсод бостирмада турган яйдоқ отни кўрди-ю, мингашиб келаётганларга қараб:

— Ана у сеники! — деди.

Ҳабашдай қорайиб кетган ўсиқ мўйловли йигит қора отнинг сағрисидан сакраб тушди-ю, бостирмага қараб югурди. Қолган йигитлар понсоднинг ишораси билан уйга кириб, янгироқ кигизми, гиламми, бўҳчами ҳаммасини ҳовлига кўтариб чиқа бошлади.

Айвоннинг устунига суяниб жим турган мулла Фазлиддин буларни: «Кўприк воқеасидан хабар топиб Тоҳирларни қидириб келганми?» деб каттиқ қўрққан эди. Энди буларнинг баднафс талончилар эканини кўриб нафрати келди. Отдан тушмай ҳовли ўртасида турган понсодга қараб:

— Меҳмон, инсоф ҳам даркор! — деди. — Подшоҳларимиз сулҳ тузганларидан кейин бунчалик талон-торож қилиш мусулмончиликка тўғри келармикин?

Бостирмада мулла Фазлиддиннинг отини аллақачон ўзиники қилиб, унга эгар ураётган қора йигит:

— Сулҳ, омон-омон! — деб, бу сўзларни масхаралагандай кулиб айтди.

Бошқа бир йигит бўҳчани титкилаб, ундан бир жуфт атлас топди-да, понсодга узатиб:

— Моли амон!* — деди.

Понсод атласни олиб хуржунга солар экан, мулла Фазлиддинга зуғум қилиб, самарқандча талаффуз билан гапира бошлади:

— Олтмишта отимиз ўлат бўлиб ўлди. Бизга касофатларинг урди. Сен бунда савори юргину мани йигитим Самарқандга пиёда кетсунми? Икки киши бир отга мингашиб кирганини кўрдингми?

— Кўрдим. Агар аравага қўшилган шу чўбир от йигитингизни Самарқандга кўтариб боролса, майли, олинг. Лекин аёлларнинг бўҳчасини кавлаш, сиздек олижаноб понсодга жоизмикан?

— Бизнинг аёлларимиз Фарғона атласидан савфо келтиринг, деб тайин қилган. Биз шунча жойдан овора бўлиб келиб, энди бесавфо қайтайлукми? Инсоф шуми?!

Понсод сўнги сўзни алам билан айтганига қараганда, урушнинг ғалабасиз тугаганидан жуда норози эди. Бу одамлар, урушдан катта ўлжалар олиш умидида ойлаб-йиллаб қон кечиб, ҳамма азоб-уқубатларга бардош бериб юрар эдилар. Агар Андижон ва Аҳси каби бой шаҳарлар босиб

олинса, жангчиларнинг ҳар бири ўлжадор бўлиши шубҳасиз эди. Бироқ Қувадаги талафотдан кейин дарҳол сулҳ тузилди. Андижондан ярашиш учун чиққанлар Самарқанд подшоҳига олтин-кумуш совғалар, қимматбаҳо саруполар, бир неча юз чопқир от ва туялар инъом қилдилар. Бу инъомлар подшоҳнинг ичкилари, мулозимлари, беклари ва бошқа яқинларидан ортмай қолди. Мана бу понсодга ўхшаган жангчилар эса ўлжасиз қолди.

Шунинг аламига улар орқага қайтишда йўлларида учраган қишлоқларни тинтиб, ўлжа қидиришга тушган эди.

Улардан бештаси ҳозир Робияларнинг ҳовлисига ҳам бостириб кирган эди. Ўтинхонанинг бир девори Робияларнинг ҳовлисига туташ бўлгани учун Тоҳир қўшни ҳовлида ҳам тўполон кўтарилганини эшитиб қолди.

Кеча эҳтиётини қилиб ичкарида бекиниб ўтирган Робия уруш тугаганини эшитган, сўнг ҳовлига сигир соғишга чиққан эди. Сигирга бузоқни қўйиб, уни ийдириш билан андармон бўлди-да, ҳовлиларига отлик аскарлар кириб келганини кеч сезд.

Аяси оғилхонага чопиб кирди.

— Вой, ўлай, сен шу ердамидинг?

— Нима бўлди, ая?

— Ёғий! Тўхта! Ҳовлига чиқма!.. Ана у тўйнуқдан сомонхонага ўт!

Ўлжа от қидириб юрган навкарларнинг иккитаси дарҳол оғилхонага кирди-ю, унинг тўридаги тўйнуқдан нарёққа ошиб ўтаётган қизни кўриб қолди. Қисик кўзли қипчоқ йигит ёнидагига қараб:

— Сулув қизга ўхшайди! — деди.

— От жўқ экан-да, — деди шериги афсусланиб.

— Жахши қиз отдан ҳам қиймат бўлади. Жур, олиб чиғайиқ. Самарқандга олиб бориб Фозилбекка сотамиз!

Сигирнинг панасида турган она бу даҳшатли сўзларнинг маъносини тушунди-ю, чопиб бориб тўйнуқнинг оғзини гавдаси билан бекитди.

— Мусулмон бўлсаларинг қизимга тегманглар! Мени ўлдирсаларинг ўлдиринглар! Қизимга яқинлашманглар! Бировнинг омонати! Бировга фотиҳа бўлган!

Бу сўзлар қисик кўзли йигитнинг назарида қизнинг қийматини яна ҳам оширгандай бўлди. У кампирни қўлидан бир силтаб, охурга қараб улоқтирди. Кампир охурга боши билан урилиб чинқирди-ю, ҳушидан кетди.

Қипчоқ йигит тўйнуқдан сомонхонага ўтганда Робия сомонхонанинг эшигидан қочиб ҳовлига чиқди. Шунда иккинчи йигит қаршисидан чопиб чиқиб уни тутиб олди. Ичкаридан қисик кўзлиги етиб келди. Қиз уларнинг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлиб балиқдай патиллар эди. Учунчи бир йигит эгаридан қоп олиб қопнинг оғзини очганича уларга яқинлаша бошлади. Қиз ҳозир бошига қоп кийдирилишини сезд-ю, бор овози билан дод солиб қичқира бошлади. Тоҳир шу вақтгача тишини-тишига қўйиб, уйларида бўлаётган талон-торожга чидаб ўтирган эди. Аммо Робиянинг чинқирғини эшитгандан кейин кўзига ҳеч нарса кўринмай қолди.

Ўтинхонадан чопиб чиқди-да, қўшни ҳовлининг деворига тирмашди. Деворнинг су-воқларини кўчириб, нарёққа ошиб тушар экан, шунча кундан бери уни хавотирга солиб юрган энг ёмон бахт-сизлик у кутгандан ҳам даҳшатлироқ бир тарзда рўй бераётганини кўрди. Бири Робияни оёқларидан ушлаб олган, иккинчиси унинг қўлларини белига қўшиб маҳкам қисиб турган ва учинчиси қизнинг бошига қоп кийдирмоқчи бўлаётган йигитлар Тоҳирнинг баданига ҳам заҳарли илон бўлиб ёпишаётгандай туюлди. Тоҳир қичқириб юборди. Ҳовлида бир йигит отларни жиловидан тутиб турибди. Яна бири қўлида узун найзаси билан от устида ўтирибди. Ҳаммасининг белида қиличи, ёнида ўқ-ёйи. Тоҳир бир ўзи буларга бас келоладими, йўқми, буни ўйлаб ўтирадиган аҳволда эмас. Робияга ёпишган илонларга тезроқ тиф уришдан бошқа ўйи ҳам, истаги ҳам йўқ. У югуриб бораётиб ханжарини қинидан суғурди.

Найза кўтарган отлик:

— Тўхта! Тўхта! — деб унинг кетидан от солди. Тоҳир икки сакраб мўлжаллаган жойига етиб борди. Робияни оёғидан қучоқлаб олган қисик кўзли йигитнинг биқинига ханжар урди. Ханжар сопигача ботиб кетгани, қисик кўзли йигит инграб Робиянинг оёқларини қўйиб юборгани эсида. Тоҳир ханжарни тортиб олаётганида ўзининг елкасига ғарчиллаб санчилган найза зарбидан гандираклаб кетди. Унинг ханжар тутган қўллари даҳшатли бир оғриқдан бўшашди. От устидан унга найза санчган йигит найзасининг узун сопидан тортиб суғуриб олаётганда Тоҳирнинг елкасидан — қўйлаги билан бирга кесилган баданидан қон тизиллаб отилиб кетди. У ўзи қулатган қисик кўзли йигитнинг устига йиқилар экан, Робиянинг косасидан ўйноқлаб чиққан ваҳима тўла кўзини кўрди. Қизнинг:

— Вой, Тоҳир оғам! — деб қичқиргани узоқлардан келган шарпадай зўрға эшитилди. Сўнг бу ҳам зулмат қаърига шўнғиб йўқ бўлди.

Тоҳир қонига беланганича қолди-ю, Робияни Самарқанд томонга олиб кетишди.

* Б и р ё ғ о ч — тахминан ўн олти чақирим.

* М о л и а м о н — урушда тўланадиган товон.

ЎШ НАЖОТ ҚАЙДА?

1

Баланд қоятошлар билан текис воҳалар бир-бирига ғалати тарзда киришиб кетган Ўш атрофлари бир неча кундан бери жуда серҳаракат. Андижондан туяларга ортиб келинган ҳашаматли чодирлар Буратоғ* этагидан оқиб ўтадиган Жаннатариқ бўйига ўрнатилди. Оқбурасой бўйларида ҳам, Чилмаҳрам тоғининг этақларидаги кўкаламзорларда ҳам юзлаб чодирлар ва ўтовлар пайдо бўлди. Тоғдан ҳайдаб тушилган думбали қўйлар сўйилди, кабоб қўраларида арчанинг пистоқи кўмири чўғлатилди, дошқозонларда гўшт қайнай бошлади. Бугун Ўшга Бобур мирзо бошлиқ ҳамма аркони давлатларнинг келиши кутилмоқда. Мулла Фазлиддин ёш подшоҳнинг амри билан Буратоғнинг чиқиш қийин бўлган хушманзара бир қоятоши устига кичкина ҳужра қурган. Бобур мирзо бултур шу ишни унга топширгандан кейин Самарқандга қўшин тортиб кетган ва Ўшга мана энди йўли тушмоқда эди. Мулла Фазлиддин савдарлар билан пастга тушиб, ҳужрага ярашадиган гилам ва зарбоф кўрпачаларни ўзи танлади. Тик, сирғанчиқ қоятошга чиқиб ўрганмаган савдарлар жиҳозларни олиб келаётганда жуда қийналиб қолишди. Қашқарча кумуш обдаста кўтариб келаётган семиз офтобачи ҳар ўн қадамда бир тўхтаб қоларди. Мулла Фазлиддин унинг қўлидан обдастасини олиб, ўзини сўяб чиқди.

Савдарбоши айвоннинг санғфарш қилинган зиналарига гулдор пояндоз тўшатган эди, мулла Фазлиддин илтимос қилиб, уни олдириб ташлади. Чунки зиналарга ишлатилган рангли тошлар ҳар қандай пояндоздан қимматроқ ва гўзалроқ эди.

Тоғ қиррасида турган ҳужрадан бутун Ўш шаҳри ва унинг атрофлари кафтдагидек аниқ кўринар эди. Ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмай ҳансираб ўтирган офтобачи пастга тикилиб қарадию, ўрнидан сакраб турди:

— Ана, келдилар!

Мулла Фазлиддин айвон четига бориб, пастга кўз югуртирди.

Оқ отлиқ Бобур мирзо юздан ортиқ беклари ва хос навкарлари билан Жавзо масжидидан ўтиб, тоғ этагига яқинлашиб қолган эди. Улар ҳаммаси Жаннатариқ бўйига ўрнатилган боргоҳ* ва хиргоҳ* олдида тўхтадилар. Ичи заррин ипак, усти қимматбаҳо майин мовут билан қопланган бу чодирларнинг зарҳал чилвирлари кумуш қозикларга боғланган эди. Чодирларда дам олиш

ва катта зиёфатлар бериш учун ҳамма тайёрликлар кўриб қўйилганини мулла Фазлиддин билар эди. «Енди бугун Бобур мирзо ўша ерда дам олсалар керак, бизнинг хужрага балки эртага чиқарлар», деган ўй билан ишини секин давом эттирди. Аммо орадан бир соат ўтар-ўтмас пастдан серсоқол кўрчибоши тўртта соқчиси билан ҳансираб чиқиб келди:

— Ҳозир бу ерга олий зотлар қадам ранжида қилурлар. Тахтиравон қаерда?

Савдарбоши мулла Фазлиддинга ёрдам сўрагандай қилиб қаради. Зира беқасамдан юпқа тўн кийган мулла Фазлиддин кўрчибоши қаршисида қўл қовуштириб:

— Маъзур тутинг, жаноби бек, — деди.

— Хўш?

Мулла Фазлиддин шу хужрани қуришда ғишларни замбилга солиб кўтартириб чиқмоқчи бўлган, аммо иложини тополмаган эди. Чунки бу тик қояга одам фақат битта-битта бўлиб, гоҳо қўли билан қояга суюниб чиқиши мумкин эди. Тахтиравонни эса тўрт киши тўрт томонидан кўтаради, унинг ичида подшоҳ ёки маликалар ўтиради.

— Биз тажриба этиб кўрдик, бу қояга тахтиравон кўтариб чиқиш мумкин эмас, — деди мулла Фазлиддин.

Кўрчибоши уч томони девордай тик қоятош бўлган, фақат бир томонидан ёлғиз одам зўрға ўтиб келадиган тоққа дурустроқ қаради-ю, тахтиравон ишлатиш фикридан қайтди.

Савдарбошига хўмрайиб:

— Бу ерда ортиқча одам бўлмасин! — деб буюрди.

Хужра атрофидаги саҳн торроқ бўлса ҳам қоянинг шимол томонида — уйдаи баланд тошлар ортида кичкина майдонча бор эди. Соқчилардан иккитаси офтобачи ва савдарбоши билан бирга ўша ёққа ўтиб туришди. Бошқа савдарлар пастга тушиб кетишди. Кўрчибоши мулла Фазлиддинга қараб:

— Жаноби меъмор, сиз йўлни яхши билурсиз, подшоҳга пешвоз чиқинг, — деб буюрди. Қоидага биноан кўрчибошининг ўзи ҳам пастга қайтиб тушиб, подшоҳ билан бирга чиқиши керак эди.

Аммо бу тоққа икки қайта устма-уст тушиб чиқиш бениҳоя қийин. Буни сезган ўрта яшар кўрчибоши иккита соқчини мулла Фазлиддинга қўшиб пастга тушириб юборди-ю, ўзи хужра ёнидаги силлиқ тош курсига ўтириб, терлаб кетган йўғон бўйинларини арта бошлади.

Мулла Фазлиддин Буратоққа ҳар кун неча қайтадан тушиб-чиқиб ўрганиб қолган. Унинг оёғидаги ихчам мўккиси тошдан-тошга енгил ўтиб боради. Аммо кўнгли нотинч. Ҳозир подшоҳ ва унинг бекларига дуч келиши кераклиги, улар билан муомала қилишнинг қийинлиги қалбига таҳлика солади.

Бобур мирзо ва унинг одамлари тоғнинг кунчиқиш томонидан отлиқ айланиб ўтиб, қоятошга жанубдан яқинлашдилар-да, мазоратдан юқорироқда отдан туша бошладилар. Шунда мулла Фазлиддин бек ва навкарларга қўшилмай алоҳида тўп бўлиб келаётган аёлларни кўриб қолди. Ювош қора отда ўтирган ва оппоқ кийинган ўрта яшар аёл — Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигор хоним эди. Гулибодом рангли шўх, ўйноқи отда қирмизи ипак кабо* кийган Хонзода бегим келмоқда эди. Мулла Фазлиддин уни шўх от устида чавандоз йигитлардай яхши ўтирганидан ҳам таниди-ю, вужуди бирдан қизиб кетгандай бўлди. Кўнглидаги бояги безовталиқ устига оловли бир ҳаяжон қўшилиб, юраги қинидан чиққудай ҳаприқиб кетди. Мулла Фазлиддин ўзида бирдан юз берган бу ўзгаришни бировга сездириб қўйишдан кўрқиб, подшоҳни кутиб олаётган мулозимларнинг панасига ўтди-да, бош эгиб, қўл қовуштириб турди. Шунда тиззалари ҳам қалтираётганини сезиб, «Худоё ўзинг шарманда қилма!» деган сўзларни дилидан ўтказди.

* Буратоғ баъзи манбаларда Боратоғ ҳам деб аталади. Бироқ «Оқ Бурасой» каби асли «бура» сўзидан олинган бўлиши керак. Туркий тилларда нортунинг энг улкани «бура» ёки «буғра» деб аталади. Бу тоғ чиндан ҳам текис жойда чўк тушиб ётган улкан нортунга ўхшаб кетади. (Автор.)

* Б о р г о ҳ — подшоҳнинг хос чодир.

* Х и р г о ҳ — подшоҳнинг тахти қўйиладиган ва қабул маросимлари ўтказиладиган чодир.

* Асилзода аёллар киядиган узун енгил устки кийим. Камзулга ўхшаш.

Бобур мирзонинг опаси Хонзода бегим мулла Фазлиддинни кўпдан бери ҳайратга солиб келади. Бундан тўрт йил муқаддам мулла Фазлиддин Ҳиротдан келиб Умаршайх мирзонинг Андижондаги чорбоғида кўшк қура бошлаган кезларида Хонзода бегим ўн олти ёшда эди. Асилзода қизлар орасида энг кўхлиги бўлган Хонзода бегим бир марта эркакча кийиниб от миниб, инисининг ўсмир мулозимлари билан чавгон* ўйнаган. Мулла Фазлиддин буни кўриб бир ҳайратга тушган эди. Орадан икки йил ўтгач, мулла Фазлиддин Андижон аркидаги тўрхонанинг баъзи нақшларини янгилаш учун чақирилди. Шунда ўн саккиз ёшли Хонзода бегимни равонда канизлар орасида сетор чалиб ўтирган пайтида яна бир кўрди-ю, ўз кўзларига зўрға ишонди. Чунки бир вақтлар йигитча кийиниб чавгон ўйнаган ўша қиз энди сеторда шунчалик нафис, шунчалик майин куй чалар, унинг ўзи ҳам шу қадар нафосатга тўлиб ўтирар эдики, мулла Фазлиддин беихтиёр унинг сеҳрига берилиб, ғалати бўлиб кетди. Кейин мулла Фазлиддин деворга хомаки нақш чизаётганда Хонзода бегим унинг олдида келиб, ишини қизиқиб томоша қила бошлади. Мулла Фазлиддиннинг қўлидаги паргор* ҳаяжонидан ерга тушиб кетди.

— Ажойиб нақш чизган эдингиз, кўзим тегдими, мавлоно? — деди Хонзода бегим айбни ўзига олгандай бўлиб.

Мулла Фазлиддин паргорни ердан кўтарар экан:

— Йўқ, аксинча, бегим, сизнинг назарингиз тушган нақш янада яхшироқ чизилгай!

— Мен эшитдимки, мавлоно мусаввир ҳам эмишлар.

— Аслида меъморлар мусаввирлик санъатидан хабардор бўлмоқлари даркор.

— Ундоқ бўлса менинг суратимни чизиб кўринг!

Кутилмаган бу таклифдан чўчиган мулла Фазлиддин атрофга аланглаб қаради. Тўрхонада бошқа ҳеч ким йўқ. Шундай бўлса ҳам овозини пасайтириб деди:

— Бажонидил чизар эдим... Фақат...

— Хавотир олманг, мавлоно, мен сир сақлашга қодирмен!

— Агар мен чизган сурат нариги дунёда жон талаб қилса, қайдан топурмен, бегим?

Мулла Фазлиддин бу сўзлар билан шариат сурат чизишни ман этганини, агар қўлга тушса жони хавф остида қолишини айтмоқчи эди. Хонзода бегим унинг очиқ айтолмаган фикрини тушунди-ю, жилмайди:

— Агар суратим учун сиздан жон талаб қилсалар, менга айтинг, мен ўз жонимни бергаймен!

...Мулла Фазлиддин пўлат сандиқда яшириб юрган суратни мана шу гаплардан кейин чизишга журъат этган эди. Шундан кейинги тўполонларда у Хонзода бегимни узоқ вақт учратолмай юрди.

Ниҳоят, бултур кузда мана шу Буратоққа Хонзода бегимнинг ўзи келиб қолди. Бобур Самарқандга кетишда ўз онаси ва эгачисига «Ўшдаги ҳужрадан хабар олурсизлар», деб тайинлаб қўйган экан. Мезон ойида Ўшга меҳмон бўлиб келган Хонзода бегим битта канизи билан Буратоққа чиқди. Мулла Фазлиддин ўша пайтда ёлғиз шогирди билан ишламоқда эди. Ҳар битта ғиштни, ёғочни, ҳар бир кўза сувни пастдан олиб чиққунларича тинкалари қуриб кетарди. Мармар йўниб сангкорлик қилишга сангтарош йўқ. Сирланган кошин олиш-га пул йўқ. Бу ҳаммаси мулла Фазлиддинни жуда қийнаб қўйган. Лекин бу мушкулотларни Хонзода бегимга қандоқ айтади? Бегимнинг марварид қадалган ипак тоқиси*дан тортиб учи қайрилган қизил этикчасигача бутун борлиғи шундай нафис кўринар, бу самовий гўзаллик олдида тош ва ғиштан гап очиш жуда эриш туюларди. Бироқ Хонзода бегим мулла Фазлиддиндан бўлажак ҳужранинг режаси чизилган тарҳни сўраб олди. Қоғозга қараб туриб:

— Гумбазини кошин билан безатмоқчи бўлибсиз, кошнингиз етарликми? — деди.

Мулла Фазлиддин энди дардини айтишга мажбур бўлди. Бу қиз меъморлик санъатидан ҳам хабардор бўлиб, анчагина китоб мутулаа қилган экан.

— Бобур мирзо зафар билан қайтсалар, худо раҳмати отамнинг ўша орзуларини рўёбга

чиқарурлар, — деди. Ўшанда яна ўзингиз бош бўлурсиз, мавлоно!

Дунёда ҳали ҳеч бир товуш мулла Фазлиддинга бунчалик ёқимли туюлмаган эди. Хонзода бегим ҳар гал уни «мавлоно», деб улуғлаш билан гўё порлоқ бир истиқбол ваъда қилгандай бўларди. Подшоҳ оиласидан меъморчилик санъатини шунчалик биладиган, кадрлайдиган иттифоқдош топилгани мулла Фазлиддиннинг кўнглини кўтарибгина қолмай, қалбида ғалати бир завқ ва дадиллик уйғотди.

У сирпанчиқ қоятошга кўтарилишдан кўра тушиш қийинлигини билар эди. Шунинг учун Хонзода бегимни пастга кузатиб туша бошлади. Халқ «қилкўприк» деб ном қўйган тор ва хатарли тош сўқмоқдан ўтаётганларида Хонзода бегимнинг оёғидаги таги силлиқ чармдан тикилган этиги тойиб кетди. Хонзода бегим мувозанатини йўқотиб, ёнида бораётган канизига қўл чўзди. Аммо каниз ҳам зўрға келаётган эди, иккови баробар чайқалиб кетди. Каниз қўрқиб чинқириб юборди. Улар пастдаги чақир тошларга йиқилиб тушадиган бўлганда мулла Фазлиддин олдинга сакраб ўтиб, икковини икки қўли билан қучоқлаб тутиб қолди. Ёшгина каниз қўрққанидан мулла Фазлиддиннинг елкасига ёпишиб олди. Кийикдай чаққон Хонзода бегим йигитнинг елкасидан тутиб, ўзини тез ўнглади ва унга секин раҳмат айтди. Шу пайт мулла Фазлиддин ўз юзида Хонзода бегимнинг илиқ нафасини ҳис қилди. Қизнинг юзидами, лабларидами, гул атрига ўхшамайдиган, аммо ундан ҳам ёқимлироқ, сирлироқ бир ҳид бор эди. Мулла Фазлиддин шу ҳидни олди-ю, Хонзода бегимнинг шоҳ қизи эканлигини гўё унутди. Қизнинг салқин, юмшоқ кўлидан ушлаб нарёғи текис кетган сўқмоққа чиққунларича қўйиб юбормади. Беш-ўн қадамлик масофада оддий меъмор билан малика орасидаги фарқ гўё йўқолиб кетди, улар бир-бирларига фақат забардаст йигиту гўзал қиз бўлиб туюлдилар. Лекин ундан нарида яна канизлар, жиловдорлар, савдарлар орага тушиб, Хонзода бегимни қуршаб олиб кетдилар. Мулла Фазлиддин ғалати бир туш кўриб уйғонган одамдай ҳайратланиб қолаверди.

Ертаси куни Хонзода бегим ёрдамга юборган иккита норғул йигит мулла Фазлиддинга керакли юкларни пастдан ташиб чиқа бошлади. Орадан бир ҳафта ўтгач, туяга ортилган кошинлар ҳам етиб келди. Хонзода бегим юбортирган ҳар бир нарсада мулла Фазлиддин унинг ўзини кўргандай бўларди. Пўлат сандиқдаги суратни оқшомлари ёлғиз қолганда қўлига олиб узоқ-узоқ тикилади. Қиз сирғаниб кетган мана шу тоғнинг тошларидан Хонзода бегимнинг ўшандаги илиқ нафаси ва сирли ҳиди ҳамон келиб турганга ўхшарди. «Наҳотки бу муҳаббат бўлса? — дерди мулла Фазлиддин ўзига-ўзи. — Йўқ, зинҳор! Мендаги туйғу — беғараз илоҳий бир меҳрнинг нишонаси, холос. Бошқача бўлиши мумкин эмас!»

Ҳозир яна Хонзода бегим яқинлашиб келаётганини кўриб, саросимага тушиб қолган мулла Фазлиддин ўзининг мана шу эътиқодида маҳкам туришга тиришар ва аёллар томондан нигоҳини олиб қочарди.

* Ч а в г о н — ҳозирги хоккей ўйинига ўхшайди. Фақат очиқ майдонда от миниб ўйналади.

* П а р г о р — сиркул.

* Т о қ и — чўққисимон заифона бош кийим.

3

Бобур мирзо отдан тушганда бўйи ўсиб, катта йигитларга тенглашиб қолгани билинди. Қадам олиши ҳам хийла салмоқли. Тахтга ўтирганидан бери ўтган сўнги уч йил уни жуда тез улғайтирган, кўз қарашлари кўпни кўрган одамларникидай вазмин. Фақат хипча қомати ва ҳали унча тўлишмаган елкалари энди ўн беш ёшга кирганини эслатиб турарди. Аммо тоққа чиқишда Бобурнинг ўсмирлиги жуда иш берди. У ҳаммадан олдинда тошдан-тошга енгил кўтарилиб борар, гоҳ онасига, гоҳ опасига юқоридан қўл чўзиб ёрдамлашиб қўярди. Беклар ва мулозимларнинг кўпчилиги пастда қолишди. Йўл тор, хужра кичкина бўлганлиги

учун ҳозир биринчи навбатда подшоҳ оиласи ва Бобурга энг яқин киши бўлган эшик оға Қосимбек чиқишмоқда эди. Қавчин уруғидан чиққан Қосимбек тўладан келган барваста киши эди, тоғнинг ярмига чиққунча нафаси бўғилиб, қийналиб қолди. Бобур буни кўриб, текисроқ бир тош устида тўхтади. Қосимбек ҳам тўхтаб, орқада келаётган мулла Фазлиддинга юзланди: — Жаноби меъмор, бу тошлардан зинапоя тарашлаш хотираларига келмабдир-да.

Мулла Фазлиддин пастроқда тўхтаб қўл қовуштирди-ю, енгил бир таъзим билан жавоб берди: — Агар зоти олий амр берсалар, зинапоя тарашлаш имкони бор.

Қосимбек юқорига юз ўгириб, Бобурга савол назари билан қаради. Бобур кулимсираб:

— Ажабо! — деди энди йўғонлаша бошлаган ўсмир овози билан. — Тоғ чўққисига ҳам зинапоя билан чиқурларми?

Соддароқ одам бўлган Қосимбек таклифи ўринсиз чиққанини сезди-ю, иззат-нафсга бормай, гапни кулгига бурди:

— Амирзодам, лутф қилдилар. Каминани бу терлаб-ҳансирашлардан зинапоя ҳам қутқаролмас эди.

Энди Қутлуғ Нигор хоним ҳам кулди:

— Қосимбек жаноблари ҳақдир. От-улов ўтолмайдиган бу чўққиларга шоҳ ҳам пиёда чиқур, малика ҳам!

— Ҳатто, хонзодалар ҳам! — деб Бобур опасига қараб шўх кулимсиради.

Шунақа ҳазил-ҳузуллар билан ҳужрага етиб бордилар. Нилий гумбазли жажжи бино кўклам қуёшида шундай нафис жилоланиб кўриндики, Бобурнинг дили бирдан равшан тортиб кетди. Атрофдаги табиатнинг гўзаллиги, баҳор ва тоғлар айвонга ишлатилган нақшларни, гумбаздаги кошинлар рангини алланечук жуда очиб кўрсатар эди.

Қосимбек Бобурни, унинг онаси ва опасини тавозе билан ичкарига кузатиб қўйди-ю, ўзи мрамор зинапоя олдида қўл қовуштирганича қолди. У аёллар бор жойга подшоҳдан ишора бўлмагунча кирмас эди.

Мулла Фазлиддин Қосимбекдан берироққа — айвон тагига келиб турди.

Ҳужра эшиги ёнғоқ ёғочидан ўймакор қилиб, зар билан ишланган эди. Бобур гўзал ўймакорликларга, девор ва шифт безакларига бир-бир кўз ташлаб чикди-да, ҳужранинг эшигини очди. Онаси билан опасига йўл бериб кейин ўзи ичкарига кирди.

Ҳужранинг ичи қоронғи бўлмаса ҳам қоидага биноан ғарб томонидаги меҳробга шам ёқиб қўйилган эди. Кундузги ёруғлик қаршисида кўзга зўрға ташланаётган шам ёғдуси ён-веридаги гулгун нақшларга тушиб, элас-елас жилваланарди.

Бу ҳаммаси Бобурда ғалати бир завқ уйғотди. У шам ёнидаги тўқ-қизил нақшларни Хонзода бегимга кўрсатиб:

— Ислими гулхан шуми? — деб сўради.

Хонзода бегим бир укасига, бир нақшга қаради-ю, шўх жилмайди:

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтурмен.

Бобур ҳам кулимсираб:

— Кечдим, айтингиз, — деди.

Хонзода бегим ўнгга қайрилиб, эшик тепасидаги қип-қизил нақшларни кўрсатди.

— Ислими гулхан мана бу. Сиз нақши лолани бунга ўхшатмишсиз, амирзодам.

Хонзода бегим кўрсатган нақшлар ҳақиқатан қип-қизил олов тилларини эслатар, унинг эшик тепасига нақшланиши ҳам бежиз эмас эди. «Келувчига эргашган бало-қазони олов олиб қолади», деган қадимий эътиқод ва келин-куёвни эшик олдида ёқилган оловдан айлантириб олиб ўтиш одатлари Бобурнинг эсига тушди. У опасига тан берган каби қараб:

— Сиз ҳақсиз, мен саҳв қилибмен, — деди.

Шунда Қутлуғ Нигор хоним гап қўшди:

— Бобур мирзонинг саҳвлари узрлик. Чунки бу ҳужрада нақши лола ҳам худди гулхандек ёниб кўринур!

Онасининг лутф қилиб айтган сўзлари Бобурнинг ҳужрадан олган завқини яна бир даражада оширди.

Учовлари айвонга қайтиб чиқар эканлар, пастда турган мулла Фазлиддин Бобурнинг чеҳраси очилиб кетганини кўрди. Бобур зинапоя олдида турган Қосимбекка қараб:

— Буратоққа жуда муносиб! — деб қўйди.

Буратоғни Бобур ёшлигидан яхши кўрар эди. Текис водийнинг ўртасига тушган бу баланд тоғ одамларни ҳайратлантириш учун яратилганга ўхшарди. Гўё у улкан тоғнинг бир парчасини илоҳий бир куч шундай кўтариб олиб келгану томоша учун сайҳон жойга чиройли қилиб ўрнатиб кетган. Мана шундай тоққа муносиб бўлиш ҳужра учун жуда катта шараф эканини сезган Қосимбек бир четда қўл қовуштириб, сукут сақлаб турган меъморни чақирди.

Бобур подшоҳ бўлгандан бери ўз кўнглидан чиқариб қурдирган биринчи иморати жуда кичик бўлса ҳам унга азиз ва ғанимат туюлди. Бу ҳужра тоғ қиррасида шундай жозоба билан узоқ вақт туришини истаб, меъморга савол назари билан қаради:

— Тоғда қор-ёмғирлар кўп бўлур. Ҳужра узоқ вақтга бардош берурмикин?

Айвонда турган Қутлуғ Нигор хоним билан Хонзода бегим ҳам меъморга кўз тикишди. Мулла Фазлиддин ҳаяжонланганидан тиззалари букилиб-букилиб кетмоқда эди. У қўлини таъзим билан кўксига қўйиб:

— Иншоолло, бардош берур, — деди. Қосимбек унинг гапини тасдиқлаб:

— Ҳа, қирқ-еллик йил яхши турур, — деб қўйди.

«Қирқ-еллик йил» деган сўзлар мулла Фазлиддинга озор бергани унинг Қосимбекка қисқа бир кўз ташлаб қўйганидан сезилди. Шу пайт мулла Фазлиддин ўз юзига кимнингдир майин нигоҳи тушганини ҳис қилди. Бошини кўтарса, Хонзода бегим юзига ёпилган юпка оқ ҳарир парда орқали мулла Фазлиддинга қараб турибди. Мулла Фазлиддиннинг бутун вужуди олов сели ичида қолгандай бўлди. У ҳозир сири фош бўлиши мумкинлигини сезиб, яна таъзимга бош эгди. Шунда Хонзода бегим Бобурга изоҳ берди:

— Амирзодам, худо хоҳласа, бу ҳужра кўп авлодларни кўргай. Қаранг, қор-ёмғир тегадиган жойлари сангкорлик қилинган. Пойдевори қоятошга маҳкам ўрнатилган. Мулла Фазлиддиннинг маҳоратлари баланд — Ҳирот билан Самарқанд меъморларидан таълим олмишлар.

Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг мақтовини ишга оид оддий гаплардек қабул қилмаса, кўнглидаги нозик ҳисларни сездириб қўйса, ўн жонидан бири ҳам омон қолмаслигини сезди. Ахир жўн бир меъморнинг шоҳ қизига муҳаббати подшоҳ оиласига ҳам, унинг бекларига ҳам ҳақоратдай туюлиши мумкин!

Хайриятки, ҳукмдорлар олдида ҳаяжонга тушиш ва таъзим қилиш одат тусига кириб қолган. Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг илиқ сўзларига жавобан яна бир таъзим қилди-да, ерга қараб, худди қиличнинг тиғи устидан юриб бораётгандай эҳтиёт бўлиб гапира бошлади:

— Ҳазрати олийга арзим шулки, Самарқандда Улуғбек мадрасасининг деворлари учун қандай ганчу гилмоя, ғишту кошин ишлатилган бўлса, бу ҳужранинг деворларига ҳам фақир шуларни ишлатмишмен. Худодан умидим бор. Бобур мирзонинг муборак номларига мансуб бу ҳужра асрлар давомида мустаҳкам турур*.

Бобур бу сўзлардан таъсирланиб:

— Айтганингиз келсин, — деди. — Ҳужра биз истаганимиздан ҳам яхши!

Қосимбек «қирқ-еллик йил турар», деб ҳужранинг умрини қисқа қилиб қўйганидан энди хижолат бўлди. Ҳужрадан нарида харсангтош ортида буйруқ кутиб турган савдарбошига бир қараб олдида, кейин меъморга ўгирилди:

— Офарин сизга, мулла Фазлиддин!

Бобур Қосимбекнинг гапини тўғрилаб:

— Мавлоно Фазлиддин! — деди.

Шу билан меъморга мўътабар мавлонолик унвони берилгандай бўлди. Қосимбек подшоҳнинг олдида бир неча марта устма-уст саҳв қилганини бир ҳаракат билан тўғрилагиси келди-ю,

савдарбошига буюрди:

— Мавлонога тўн келтирилсин!

Савдарбоши саросима бўлиб пастга қаради. Мукофот учун олиб юриладиган тўнлар тоғ этагидаги чодирларда қолган эди. Қосимбек буни сезди-ю, ўзининг эгнидаги янги кимхоб тўнни ечмоқчи бўлиб:

— Мирзо ҳазратлари, ижозат беринг! — деди. Бобур унинг жўмардлигига тан бергандек, жилмайиб бош ирғади.

Қосимбек зар ёқали кимхоб тўнни ечиб, мулла Фазлиддиннинг елкасига ташлади.

— Мавлонога биздан битта от анжоми билан инъом қилинсин, — қўшимча қилди Бобур.

Мулла Фазлиддин таъзимга эгилиб миннатдорчилик билдирар экан, бир неча кишининг.

— Муборак! Муборак! — деган сўзларини эшитди.

Бу сўзларнинг орасида энг ёқимлиси — Хонзода бегимнинг муборакбоди бўлди. Мавлоно Фазлиддин унга иккинчи марта қарашга журъат этолмай ерга кўз тикиб турган бўлса ҳам, шу дақиқаларда ўзини бахтиёр сезар эди.

* Чиндан ҳам, Ўшдаги бу ҳужра тўрт юз йилдан ортиқ мустаҳкам турди. Тоғ тепасида оқариб кўрингани учун халқ уни «Оқ уй» деб атайдиган бўлди. Асрлар ўтиши билан таъмагир шайхлар бу бинони «Сулаймон пайғамбар томонидан қурилган қадимжой» деб эълон қилдилар, тарихдан беҳабар одамларни бунга ишонтириб, назр-ниёз ундириш воситасига айлантдирилди.

Йигирманчи асрнинг ўрталарида академик Иброҳим Мўминов Қирғизистон олимлари билан ҳамкорликда тарихий ҳақиқатни тиклаб, бу ҳужрани Бобур мирзо қурдирганини илмий жиҳатдан асослаб бердилар. Оқ уйнинг пештоқиға буни билдирадиган мармар ёдгорлик ўрнатилди.

Аммо Бобур номининг бундай улуғланиши мустабид шўро мафкурачиларининг қаҳрини келтирди. Улар ҳужранинг зиёратгоҳ бўлганини баҳона қилишиб, динга қарши кураш шиори остида 1963 йилда Оқ уйни аскарӣ қисмлар ёрдамида портлатиб бузиб ташладилар.

Лекин ҳужранинг мустаҳкам қоятошға ўрнатилган пойдевори бутун қолган эди. Унинг тасвири туширилган суратлар бор эди. Адолатпарвар одамларимиз орасида Бобур мирзо қурдирган бу ажойиб обидани қайта тиклаш нияти йиллар ўтган сари кучайиб борди.

Саксонинчи йилларнинг охирида миллий уйғониш шабадалари эса бошлаган даврда Ўш шаҳрининг ўзбек, қирғиз ва бошқа миллатларға мансуб вакиллари Оқ уйни қайта тиклаш учун махсус жамғарма ташкил қилдилар. Бу жамғармаға Бобур мирзонинг барча мухлислари томонидан тўпланган маблағлар ҳисобига Оқ уй тарихий аслиға мос гўзал шаклда қайта тикланди. (Муаллиф)

4

Кечки пайт ҳужрада Бобурнинг ёлғиз ўзи қолди. Қосимбек керакли одамларға: «Ҳужра — мирзо ҳазратларининг хилватгоҳлари бўлди, кечаси ҳам ўша жойда тунамоқлари мумкин», деб билдириб қўйди. Қўрчилар Бобурнинг кўзига ташланмасликка тиришиб, ҳужранинг орқа томонида қўриқчилик қила бошладилар.

Доимо кўпчиликнинг диққат-марказида бўлиш ва подшоҳнинг ҳар бир гапи, ҳар бир ҳаракати кимнингдир тақдириға таъсир қилишини унутмай ҳамиша зийрак ва эҳтиёткор туриш Бобурни жуда сиқилтирар эди. Ёш танаси эркин бўлишни, оддий тенгдошлари каби очиқ-сочиқ яйраб юришни қўмсар эди. Ҳозир у ҳужра ичкарасиға тўшалган беқасам кўрпачалар устида бошиға ёстиқ қўймасдан бирпас чалқанча ётди. Кейин ағанаб юзтубан бўлди-да, энгагини кафтиға тираб, девордаги нақшларға тикилди. Кунни бўйи отда юриб толиққан бўлса ҳам дам олиб ётгиси келмас эди. Ўрнидан сакраб туриб бир-икки марта қулочини ёзиб керишди, эснади. Сўнг айвонға чиқди-да, яна атрофни томоша қила бошлади.

Тўрт томон баҳор нафосатиға тўла. Ҳаво мусаффо бўлгани учун пастда ёқиладиган оловнинг тутуни ҳам одатдагидан тиниқроқ кўринади. Охири қорли тоғлар билан тутушиб кетган водийнинг кўз илғаган ҳамма жойи кўкаламзор. Бир ёғида Ўзган, бир ёғида Марғилон, узокларда Исфара, Хўжанд, Косон ва Ахси — бу ўрчин*ларнинг ҳаммасида боғ-роғлар чаман бўлиб гуллаганини Бобур гўё хаёл кўзи билан кўриб турибди. Улуғвор тоғлар афсонавий Қалъа деворларидек атрофни ўраб турган бу гўзал водий ҳозир аввалгидан хийла осуда. Уруш туғаниға икки йилдан ошди.

Бундай тинч, масъуд дамларда уни қоғоз-қалам ўзига тортарди. Савдарлар ҳужраға олти оёқлик миз* келтириб қўйишган. Бобур миз ёниға ўтириб «Вақоий» деб атаган хотира дафтарини очди. Сўнгги ёзувлари— ўзи яқинда кўрган Конибодом ва Исфара ҳақида эди. Энди

бу ёзувларини давом эттириб, Ўш тўғрисида бита бошлади: «Ўш қасобаси Андижондан тўрт йиғоч йўлдир... Боратонинг тумшуғида тарих тўққиз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим. Бу ҳужра бисёр яхши воқеъ бўлибдур. Тамом шаҳар ва маҳалла оёғ остидадур...» Бобур Ўшнинг бинафшаси, лолалари, оқар сувлари, оқ мавжли қизил тошлари ҳақида ҳам берилиб ёзаётган эди, бирдан Қосимбек эшик оғзида пайдо бўлди:

— Амирзодам, хаёлингизни бўлсам, маъзур тутинг. Бухородан — Султон Али мирзодан мактуб келмишдир!

Бобурдан ишора бўлгач, Қосимбек ичкарига кириб, ўрам қилинган олтин боғичли мактубни Бобурга узатди. Бобур мактубни очиб ўқиди-ю:

— Султон Али мирзо бизни Самарқанд юришига чорлабдир, — деди.

— Битим тузган эдингиз-да, амирзодам. Сафарга чиқмоқ керак.

— Ошиқманг, бек. Аввал онам ҳазратларининг ризолигини олайлик.

Бобур ҳар муҳим ишда онасидан маслаҳат сўраши Қосимбекка унча ёқмас эди. Чунки аёллар жангу жадалдан жуда безган эдилар. Жанговар беклар эса урушсиз юрса қиличлари занглаб қоладигандек бетоқат бўлишади.

Қосимбек Қутлуғ Нигор хонимнинг чодирига Бобур билан бирга тушиб борди.

Хонзода бегим ҳам онасининг ҳузурини ўтирган экан. Улар Бобур учун дастурхон ёздириб, чинни лаганда кабоб келтирдилар. Кабобдан сўнг қимиз ичилди. Қосимбек мўйловига теккан қимиз юқини кафти билан артиб, сўз бошлади:

— Амирзодам Султон Али мирзо билан иттифоқ тузганлар. Бу ердан черик тортиб бормоққа сўз берганмиз.

— Тангрим бизни фараҳли кунларга етказди, — деди Қутлуғ Нигор хоним. — Энди шуни ғанимат билайлик, жаноб Қосимбек, Султон Али мирзо ўз оғаси Бойсунқур мирзо билан Самарқанд тахтини талашурлар. Бобур мирзо улардан баланд турмоқлари керак. Тангрига шукур, амирзодамнинг Андижонда ўз тахлари бор.

Қосимбек бу сўзларга тезда жавоб тополмай тараддулланиб қолди. Шунда Хонзода бегим гапга аралашди:

— Амирзодам, Самарқанд юришининг сарфу харожатига Андижонда саройлар, мадрасалар курсангиз бўлур. Андижон ҳам Самарқанддек сайқали рўйи замин бўлса номингиз Улуғбек мирзонинг номидек шўҳрат қозонса — биз муштипарларингизнинг орзуимиз шу!

Бобур ҳазиломуз кулимсиради:

— Мен аввал Самарқанд сайқалини бир кўрмоқчимен. Ибрат олсак, ундан сўнг олурмиз.

Қосимбек Бобурнинг сўзларини ёқтириб:

— Лутф қилдингиз, амирзодам! — деб қўйди.

— Лекин амирзодам Самарқандни ёшликларида кўрганлар, — деб эътироз қилди Қутлуғ Нигор хоним.

— Беш ёшимда кўрганим ёдимда унча қолмабдир.

Хонзода бегим кулди:

— Бултур Самарқанд азимати билан кетиб бизни кўп соғинтирган эдингиз-ку?

Бобур бултурги муваффақиятсиз юришини эслаб, жиддийлашди:

— Рост, бултур тўрт ой Самарқанд атрофини кездик. Аммо шаҳар дарбозалари биз учун бирон марта очилмади. Биз бобокалонимизнинг пойтахтини кўришга муносиб эмас эмишмиз!

Бобур бу сўзларни шундай куюниб, алами келганини яширолмай лаблари титраб айтдики, унинг ҳали ҳам жуда ёш эканлиги бирдан билиниб қолди. Ҳолбуки, у Самарқандга қўшин тортиб борган, агар шаҳарга кирса, тахтга ўтириши керак эди. Тўғри, Бойсунқур мирзо ҳам теурийлар авлодидан бўлиб, яна тагин Бобурдан беш ёш катта эди, демак, тахтда ўлтириши қонуний эди. Бироқ Андижон беклари Бойсунқур мирзодан юз хил кам-чилик топиб, уни ҳамиша ёмонлаб гапиришар ва Самарқанд тахтига фақат Бобурни муносиб кўришар эди. Бойсунқур мирзо буни билганлиги учун Бобурни Самарқандга йўлатмас эди. Мабодо, Бобур

шаҳарга қўшинсиз, шунчайин пойтахтни кўриш учун кирадиган бўлса, Бойсунқур мирзо уни туттириб, йўқ қилиб юбориши мумкин эди. Чунки орадаги тахт талаши ва бекларнинг адовати уларни бир-бирларига душман қилиб қўйган эди.

Қутлуғ Нигор хоним энди ўн беш ёшга кирган ўғлининг бу талашлар ва адоватларга аралашмасдан, ўз мулкида осойишта ҳукм суришини истарди. У Бобурнинг аламдан ўзгариб кетган юзига оналарча қайишиб қаради-ю, унга жони дилини бергиси келиб гапирди:

— Бобуржон, сўзимга ишонинг, бу беш кунлик дунё сизнинг куюнишингизга арзимайдир! Онаси ўғлини подшоҳ бўлмасидан олдинги номи билан атаб, меҳри товланиб гапиргани Бобурга жуда ёқимли туюлди. Бир лаҳза у ўзини меҳрибон бир онанинг беғам, беташвиш бўталоқ ўғлидек сезди-ю, елкасидаги катта юк ерга тушгандек енгил тортди.

— Вақти-соати келур. Самарқанд орзусига ҳам етишурсиз, — деб давом этди Қутлуғ Нигор хоним. — Бироқ ҳозир раийят осойишта умр кўришга муштоқ. Қанотингиз остида Қосимбекдек тадбиркор амиру умаронгиз бор. Мана шу Ўшдаги ҳужрани қурган меъмордек ҳунарпешалар сизнинг хизматингизда. Энди онангиз сиздан илтимос қилур: Самарқанд муҳорибасини беш-олти йилга кечиктирсангиз. Барчамизга бош бўлиб, водийни обод қилсангиз, Андижонда, Марғилонда, Ўшда катта обидалар қурсангиз!

Қутлуғ Нигор хоним подшоҳ ўғлига кўпдан бери бунчалик жиддий, бунчалик қатъий илтимос билан мурожаат қилмаган эди. Қосимбек ерга қараб сукутга кетди. Бобур ҳам бир лаҳза дастурхон четида олтин жомда қизғиш кўринаётган қимизга кўз тикиб жим қолди. Умумий сукунатда Хонзода бегимнинг нафис, тиниқ овози эшитилди:

— Амирзодам, сиз Навоийнинг дostonларини ёд билурсиз. Фарҳод қандай ажиб бинолар қурганини бир эсланг. Мен бир мунглик эгачингиз доим орзу қилурмен: сиз ҳам Фарҳоддек бунёдкор бўлингиз! Дунёда бундан улўғ, бундан савобли иш йўқ!

Бобур Ўшда ўзи қурдирган кичик бир ҳужрадан бугун қанчалик завқ олганини эслади-ю, онаси билан опасининг тилақларини қўллаб-қувватлагиси келди. Аммо у бундай муҳим давлат ишларини бир ўзи ҳал қилолмаслигини ҳам билар эди. Бобур Қосимбекка кўмак сўраган каби қараб:

— Чораси топилурмикин? — деди.

Гап Самарқанд юришини қолдириш ҳақида эканини Қосимбек сезди. Асли ҳарбий одам бўлган ва жуда кўп жангу жадалларда қатнашган Қосимбек Бобур истаган чора топилмаслигини ич-ичидан сезиб турарди. Чунки Самарқанд юриши ҳамма нуфузли бекларнинг машваратида маъқулланган, тайёрлик ишлари аллақачон бошлаб юборилган. Катта бир тўсиқдан ўтиш учун бутун кучи билан сакраётган отни бирдан тўхтатиб бўлмайдди, мабодо зўр билан тўхтатилганда ҳам от йиқилиши, чавандозини ерга улоқтириши мумкин. Қосимбек буни очиқ айтишга журъат этолмади-ю, қўлини кўксига қўйиб:

— Амирзодам, қулингиз чора топишдан ожизмен,— деди. Бу жавоб Бобурга оғир ботди.

— Онаминг илтимосларини рад этайликми?

Бобур бу сўзларни шундай зарда қилиб айтдики, Қосимбек унинг ҳозир онаси ва опаси айтган ишларни қилгиси келиб турганини аниқ сезди. Сўнг у Бобурнинг кечагина Самарқанд юришига тарафдор бўлиб, жангларда қатнашиш иштиёқида ёниб айтган сўзларини эслади-ю, ичида ғижиниб қўйди. Бобурдаги бу ўзгарувчанликни Қосимбек ёшлик ғўрлигидан кўрар, хусусан, бундай мураккаб давлат ишларида аёлларнинг гапига киришни катта бир заифлик белгиси деб биларди. Аммо Қосимбек Қутлуғ Нигор хоним билан ҳам ҳисоблашишга мажбур, чунки ёш подшоҳга онасининг таъсири кучли эканини ўз кўзи билан кўрмоқда эди.

— Хоним ҳазратларининг илтимослари менга тожи сар бўлсин, — деди Қосимбек чўккалаб ўтирган кўйича бош эгиб. — Қулингиз айтмоқчименким, бундай муҳим ишда барча нуфузли бекларнинг ризолигини олмасак бўлмас.

Подшоҳ оиласи Қосимбекка алоҳида эҳтиром билдирганда унинг номига «амирлар амири» деган унвонни қўшиб айтар эди. Ҳозир ҳам Қутлуғ Нигор хоним:

— Жаноби амирул умаро, — деди унга. — Сиз бошқа бекларнинг ризолигини олишда Бобур мирзога кўмак берурмисиз?

— Жоним билан! Аммо бекларнинг баъзи андешаларидан фақир хабардормен. Густоҳлик саналмаса айтай.

— Айтингиз, — деди Бобур.

Қосимбек ерга қараб, бир лаҳза ўй сурди, ҳали оқ тушмаган ғайир қўнғиртоб соқолининг учлари сакарлот чакмани*нинг заррин, ёқасига тегиб, қайрилди. Ниҳоят Қосимбек бошини кўтариб Бобурга қаради-ю, Самарқанддаги улуғ обидалар улкан бир давлатнинг кучи ва бутун вилоятларнинг иштироки билан қурилганини, ҳозир ўша ягона давлат парчаланиб кетганини, Фарғона катта водий бўлса ҳам, аммо Мовароуннаҳрнинг фақат бир қисми эканини гапира бошлади. Унинг нима демоқчи эканини сезган Хонзода бегим истехзоли жилмайиб сўради:

— Жаноби амирул умаро, Андижонда обидалар қуришга кучимиз етмайди, демоқчимисиз?

— Олий насаб бегим, сиз Самарқанддек улуғ шаҳар қуриш ҳақида сўз очдингиз. Беклар айтурларки, улуғ шаҳар бунёд этмоқ учун яна ўша улуғ давлатни тикламоқ керак. Бутун вилоятларнинг кучини бир жойга йиғмоқ керак. Ҳозирги парокандалик улуғ қурилишлар қилишга имкон бермагай.

Қосимбекнинг бу гаплари Бобурга жуда мантиқли туюлди. У онасига қараб бундан ҳам мантиқлироқ бир сўз кутди.

— Жаноб Қосимбек, улуғ обидаларни фақат Амир Темурдек соҳибқиронларгина қурган эмас, — деди Қутлуғ Нигор хоним. — Ҳиротда Алишербек Ихлосия, Унсия отлиқ бинолар қурмишлар, Бобур мирзонинг ҳокимиятлари Алишербекнинг ҳокимиятларича эмасми? Ахир Алишербек бир тождорнинг мусоҳиби* бўлсалар, Бобур мирзо мустақил давлатнинг подшосилар-ку!

Қутлуғ Нигор хонимнинг бу сўзлари Бобурнинг қалбида чўкиб ётган энг ўтли истакларини юзага қалқитиб чиқаргандай бўлди. Унинг ёшлик эҳтироси билан қалбига тугиб юрган энг кучли орзуси — жангларда катта ғалабаларга эришиб ёки ажойиб шеърлар, дostonлар ёзиб эл оғзига тушиш, сўнг Навоийдек улуғ одамларга танилиш ва уларнинг махсус эътиборларига сазовор бўлиш эди. Етти ой овора бўлиб Самарқандни ололмай келганидан кейин, жангларда катта ғалабаларга эришиш ҳали ушалмайдиган бир орзу эканига унинг кўзи етиб қолди. Улуғ шоир бўлиш орзуси ҳам қўл етмас бир баландликда учиб юрган бахт қушига ўхшайди. Бобур уни тутишга ҳали кучи етмаслигини сезади. Аммо ҳозир онаси Навоий қурган иморатларни тилга олиши билан Бобурни ўша ўтли орзусига етказадиган бошқа бир йўл «ялт» этиб кўзига кўриниб кетди. Навоий қурган Ихлосия ва Унсияларнинг шуҳрати оғиздан-оғизга ўтиб, Фарғона водийсига етиб келган экан, энди бу ерда ўн беш ёшлик подшоҳ ўшанақа обидалар қурдирса, овозаси Ҳиротга ҳам етиб бормасмикин? Кейин, эҳтимол, Навоий ҳам буни эшитар, Бобурнинг кимлигини сўраб билар, уни орқаворатдан таниб қолар. Кейин балки Бобур Ҳиротга борар ёки Навоий ўзи бу томонларга келишни ихтиёр қилар. Навоий Ҳусайн Бойқаронинг саройидан бешиб юрганини Бобур ҳам эшитган эди. Балки улуғ шоир Хуросондан Фарғона водийсига келиб, ёш Бобурга мураббий бўлар. Ўйи шу ерга етганда Бобур жуда ҳаяжонланиб кетди. Кўзлари ёниб, Қосимбекка қаради-ю:

— Онам ҳақлар, — деди. — Бекларни кўндирмоқ керак!

Бобурнинг сўнгги сўзи фармондек эшитилди-ю, Қутлуғ Нигор хоним билан Хонзода бегимнинг чеҳралари очилиб кетди. Улар, «Қосимбек энди енгилди», деб ўйладилар. Аммо улкан гавдали Қосимбек ўзининг кенг елкалари ортида зўр беклар турганини ҳис қилгандай ҳамон таслим бўлмас эди.

— Амирзодам, фармойишингизни адо этишдан олдин бекларнинг яна бир андешасини айтишга рухсат этинг.

Бобур истар-истамас бош ирғаб, рухсат берган бўлди. Қосимбек лабларини ёпиб турган узун қўнғир мўйловини қўли билан икки ёнга сурди-да, кулимсираб Хонзода бегимга қаради:

— Бегим, сиз амирзодамни Фарҳодга яхши қиёс қилдингиз. Бекларимиз замон Фарҳодининг

хизматида бўлишдан ифтихор қилурлар. Бизнинг орзуйимиз — Фарҳодимизни ўз Ширинларига етказишдир. Аммо, — деб Қосимбек бирдан жиддийлаш-ди, — маълумингизким, бизнинг Ширин бугун Самарқандда ёғий қуршовида асира каби изтироб чекмоқдалар.

Бобурнинг юзига нафис қизиллик югурди. У уялганини сездиргиси келмай, бошини эгди-ю, ўз тиззаларига кўз тикди.

Қосимбек жуда мушкул ва нозик бир гапни қўзғаган эди. Бобур беш ёшлигида унга Самарқанд подшоси Султон Аҳмад мирзонинг ўртанча қизи Ойиша бегимни унаштириб қўйишган эди. Ҳозир шу қиз ўн уч ёшга кирган. Бобур уни яқин йилларда кўрган эмас, аммо кўрганлар ҳаммаси Ойиша бегимнинг гунчадек гўзаллигини мақтаб келганини эшитган. Ўша гўзал қизча Бобурни ўз нажоткорини кутгандай кутади, буни ҳам Бобурга келиб айтувчилар бор. Бобур ҳам ўзининг маликасига қаҳрамонликлар кўрсатиб етишишни истади. У Ойиша бегимнинг ўзини эслолмаса ҳам, беш ёшида Султон Аҳмад мирзога узатилган термизлик гўзал бир келинчакни яқиндан кўргани ёдида.

«Бет очар» деган одатга биноан, ёш келинчакнинг юзидаги пардасини пок нафасли ёш бола очиши керак эди. Ўша кунларда Қутлуғ Нигор хоним беш ёшли жажжи ўғли Бобурни Самарқандга тўйга олиб борган эди. Султон Аҳмад мирзонинг ўғли йўқ эди, Бобурга подшоҳ оиласи ҳавас билан қарар эди. Шунинг учун кайвонилар «янги тушган келин ҳам мана шу шердек ўғил кўрсинлар», дейишиб, бет очишга Бобурни муносиб топдилар. Бу ҳодисанинг кўп тафсилотлари Бобурнинг хотирасида қолмаган. Аммо олтин кўшиб тўқилган ҳарир оқ пардани келинчакнинг юзидан олганда бутун борлигини ниҳоятда ёқимли бир тўйғу чулғаб олгани ҳеч эсидан чиқмайди. Бу — гўзаллик тўйғуси эканини у энди билади. Термизлик келинчак ақлни шоширадиган даражада кўҳли бўлганига беш яшар боланинг фаҳми етмаган бўлса ҳам, аммо гўдак қалби афсонавий бир жозибадан тўлқинлангани ёдида қолган. Шунинг учун ҳозир унга Самарқанддаги қаллиғининг ҳуснини мақтаганларида, ўша келинчак эсига тушади. Бошқа тафсилотлар ўқиган китобларидаги гўзаллар тасвиридан олиб қўшилади. Бобур Самарқанддаги қаллиғини ўсмирларча бир софлик билан ғойибона севади. Мана шу севгилисига бугун Бобурнинг душманлари асоратида экан, у Андижонда бамайлихотир юра оладими?

— Жаноб Қосимбек, — деди Қутлуғ Нигор хоним, — келинимизнинг тақдири бизни ҳам изтиробга солур. Биз оналаридан илтимос қилиб китобат юборган эдикки, Ойиша бегимни Тошкентга эгачилари Робия бегим ҳузурига жўнатсинлар. Эҳтимол, шу илтимосимиз бажо келтирилгандир?

Қосимбек маъюс бош эгиб:

— Афсус, хоним ҳазратлари, афсус! — деди. — Қулингиз Самарқанддаги хуфиялардан келган бир хабарни амирзодамга кўрсатишдан тортинган эдим. Сизларни ҳам хавотирлантirmoқчи эмас эдим...

— Нима хабар? Тинчликми? — хавотирланиб сўради Бобурнинг онаси.

— Ойиша бегим оналарию опалари билан бирга Тошкентга яширинча кетмоқчи бўлганларида Бойсунқур мирзо билиб қолиб, монелик қилмишлар. Ёғийлик мақомида қўпол гаплар айтмишдир. Уйлари атрофига одам қўймишлар. Ҳовлиларидан чиқармас эмишлар. Асиралар энди бутун нажотни Андижондан кутар эмишлар!

Сўнги сўзлар Бобурнинг бутун вужудини зирқиратиб ўтди. Унинг қаллиғига қўпол гапириб, бечорани асирадек азоблаётган Бойсунқур мирзо шундай ғазабини келтирдикки, эртагаёқ унинг устига қўшин тортиб, бостириб бориш ва қаллиғини асоратдан қутқариш истаги Бобурнинг қалбидаги бошқа ҳамма истакларини босиб кета бошлади.

Хонзода бегим укасидаги ўзгаришни сезиб:

— Амирзодам, илоҳо асираларни қутқариш сизга тезроқ насиб бўлсин! — деди. — Аммо нажотни фақат жангу жадал келтирурмикин? Заифа эгачингизнинг эътиқоди шулки, қон тўқилса, адоват кучаюр. Бойсунқур мирзо асираларга баттар ўчакишур. Нажот урушда эмас, амирзодам, нажот — сулҳда!

Бегим ҳаяжонланиб айтган бу сўзлар Бобурнинг кўнглида қўзғаган бояги ғазабни анча пасайтирди. «Сулҳ» сўзи қалбига илиқ туюлди.

Хоним дарҳол қизнинг гапини қувватлаб, ўғлига юзланди:

— Бойсунқур мирзога элчи юборингиз, амирзодам! Орадаги адоватни йўқотингиз!

— Бойсунқур мирзо зўравонлик қилсин! Мен мўминларча бош эгиб элчи юборай!

Бобур бу гапларни айтар экан, унинг зўрликка зўрлик, зарбга зарб билан жавоб бериш истаги нақадар кучли эканлиги ҳаммага сезилди. Қосимбек ундаги бу истакни қўллаб-қувватлашга тушди:

— Хоним ҳазратлари, ҳозирги замонда зўравонликка мўминлик мутлақо рост келмас. Зўрлар орасида зўр бўлмоқ керак! Алҳол, Шайбонийхон Самарқандга шимолдан кўз тикмишдир. Ҳисор ҳукмдори Хисравшоҳ илож топса, Самарқандга жанубдан чанг солғусидир. Бойсунқур мирзо — ношуд тождор. Пойтахтни эртами-кечми бой бергай. Агар Бобур мирзо Самарқандни тезроқ эгалламасалар, боболаридан қолган салтанат бегона сулола илкига ўтиб кетгусидир. Худо кўрсатмасин, агар Шайбонийхонми, Хисравшоҳми — биронтаси Самарқандни забт этса, куч-қудрати ошиб, тез кунда Андижон устига ҳам қўшин тортиб келгусидир...

— Ахир барча темурийлар бирлашиб иттифоқ тузсалар бўлмасми? — деди Нигор хоним куюниб.

— Барча темурийларнинг пароканда кучларини йиғиб бирлаштирмоқ учун ҳам қудрат керак. Истеъдод керак! Бойсунқур мирзога ўхшаганларда на униси бор, на буниси. Мовароуннаҳрдаги темурийлар орасида энг соҳибистеъдод, соҳибқудрат сиймо — Бобур мирзодирлар. Шунинг учун биз жонимизни амирзодам кўзлаган улуғ мақсадлар йўлига тикканмиз. Иншоолло, Самарқандни бу йил забт этсак, хавф-хатарлар бартараф бўлғай. Ана ундан кейин чинакам осуда давр келур, ҳар қанча бинолар қурсак осон бўлур.

Хонзода бегим Қосимбекка тикилиб сўради:

— Хуллас, волидаи муҳтарамамизнинг илтимослари рад этилурми?

Қосимбек қўлини кўксига қўйиб, бош эгди:

— Қулингизнинг густохлигини авф этинг, бегим, мен амирзодамнинг ижозатлари билан дилимда борини сўзладим.

Бобур аросатда қолиб қийналар эди. Онаси шунчалик ишонтириб айтган ҳақли илтимосларни рад этишга унинг тили ҳам бормас, кўнгли ҳам чопмас эди. Аммо Қосимбек унинг қалбида шундай туғёнли ҳислар қўзғадики, улардан қутулишнинг ҳам иложи кўринмай қолди. Агар у Самарқанддан воз кечса, нариги зўравонлар пойтахтни олиши, кейин Андижонга бостириб келиши муқаррар экани, унга ҳозир жуда аниқ сезилмоқда эди. Бутун Мовароуннаҳрда уруш гирдобидан қочиб қутуладиган бирон вилоят кўзига кўринмас. Бобур қашқирлар қуршовига тушиб қолгандек безовталанар эди. Онасининг: «Сулҳ тузинг, бинокор бўлинг!» — дегани «кийикдай беозор яшанг» дегани эди. Лекин Бобур йиртқичлар орасида кийик бўлиб кун кўролмаслигини ич-ичидан ҳис қилар, шунинг учун атрофини қуршаб келаётган бўрилар билан шер бўлиб олишишни истар эди. Бунга сезиб турган Қосимбек мунозарани ортиқ чўзиб ўтиргиси келмади.

— Амирзодам, бугун отлиқ сайрга чиқмоқчи эдингиз, хоним ҳазратларининг таклифларини барча беклар билан кенгашиб кўрурмиз. Оқшом хиргоҳда машварат ўтказайлик.

Хонзода бегим онасига «ялт» этиб қаради-ю: «Ҳозир биргина Қосимбекка ўтказа олмаган таклифларимизни кейин барча бекларга қандоқ ўтказурмиз?» демоқчи бўлди. Қутлуғ Нигор хоним Бобурга яна нималарнидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Аммо Бобур Қосимбекка қараб:

— Машварат эртага чақирилсин, яхшироқ ўйлаб кўрайлик, — деди-да, ўрнидан турди. Сўнг Қосимбек бошлиқ мулозимлари билан отлиқ сайрга чиқиб кетди.

* Ў р ч и н — ҳозирги туман тушунчасига тўғри келади.

* М и з — олти оёқлик столча.

* Милодий 1497-йил.

* Сакарлот чакман — туя жунидан қилинган енгил, қимматбаҳо чакмон.

* Мусоҳиби — яқин суҳбатдоши, дўсти.

5

Ўшнинг жанубидаги кенг текисликлар, тўлқинсимон қир ва адирлар турли-туман дала гуллари билан безанган. Сап-сарик қоқилар, кўк-қизғиш нахўтаклар, нопормон эр-баҳолар орасида узоқдан қип-қизил гиламга ўхшаб кўзга ташланадиган — қийғос очилган лолақизғалдоқлар эди.

Бобур олисдаги қорли тоғларга қараб борар экан, тиззага чиқадиغان юмшоқ кўкат устида отлар ҳам ма-йин қадам ташлаб бораётганини сезарди. Баҳор нафосати ҳозир унинг кўзини эркалаётган бўлса ҳам, аммо дилига таъсир қилолмас эди. Бояги мушкул зиддиятлар ҳали ҳам хаёлини банд қилиб, кўнглида тугун бўлиб турибди. Бобур бу чигал тугунларни ўзи ечолмаслигини сезади. Бу тугунларни у истагандай ечиб бера оладиган доно одам бормикин? Унинг эсига устози Хўжа Абдулла тушди. Бетоб бўлиб ўшга бирга келолмаган Хўжа Абдулла ҳам Бобурнинг Самарқандга кўшин тортиб боришига тарафдор эди. «Мовароуннаҳрдаги парокандаликни тугатиб, қудратли давлат тузмагунча катта орзуларимиз рўёбга чиқмагай!» — деган сўзларни Бобур устозидан ҳам кўп эшитган. Аммо бунинг учун яна урушиш керак. Урушга эса онаси қарши. Ким ҳақ? Бобур бу саволга жавоб тополмайди.

Отлиқлар узун бир тепаликка кўтарилганларида Қосимбек тоғ томонни кўрсатиб:

— Сурувлар бу қадар кўп? — деб таажжуб билдирди.

Бобур у кўрсатган томонга кўз югуртирди. Қир ва адирларнинг ҳар биридан бир нечтадан сурувлар ёпирилиб туриб келмоқда эди. Хўжа Калон деган йигирма беш ёшли қоп-қора бек кўлини пешонасига соябон қилиб кунботиш томонга қаради-ю:

— Ў-ҳў-ў! — деди. — Бу томонда ундан ҳам кўп!

— Кунчиқиш томонда ҳам бор!

Сурувлар ғуж-ғуж келаётганига қараганда, ёйилиб юрган қўйлар эмас. Ана, тўғридаги қирлар ортидан яна икки сурув чиқиб келди. Сўнг узоқдаги адирлар орасидан бирин-кетин уч тавила йилқи отилиб чиқди-ю, бериги томонга қараб селдай бостириб кела бошлади. Чап томонда яна уч-тўрт тавила йилқи кўринди.

Йилқилар ҳам, қўй сурувлари ҳам узоқдаги қорли тоғлардан ўшга қараб келмоқда эдилар.

Ниҳоят, тоғ томондан тизилиб туриб келаётган отлиқ аскарлар кўринди.

Шунда Бобур тоғларга қўй ва йилқи ундириш учун уч юз аскар билан чопқинга кетган Аҳмад Танбални эслади. Қосимбек қувониб:

— Азаматларнинг ўлжаси жуда улуг-ку! — деди.

Хўжа Калон ҳам ҳаяжонланиб:

— Беадад! — деб хитоб қилди. — Баҳодирона ўлжа!

Одатга биноан, бу беҳисоб қўй ва йилқиларнинг бешдан бири подшоҳ ихтиёрига ўтар, қолган тўрт қисми ҳамма бек ва мулозимларга тақсимланар эди. Шуни билган беклар гўё осмондан тушаётган бу катта бойликка қараб севинчларини яширолмас эдилар.

Бобур отини тоғдан келаётган аскарлар томонга буриб, жиловини бўшатди. Бедов от қушдай учиб бора бошлади. Бошқалар ҳам Бобурнинг кетидан от чоптириб кетдилар. Бир қир ўтиб, иккинчисига кўтарилганларида, наригилар ҳам буларни кўриб, бурилиб кела бошладилар. Бобур баланд бир жойда отини тўхтатди.

Аскарларнинг олдида келаётган Аҳмад Танбал зирҳли кийимда эди. Елкаси ва кўкрагини ёпиб турган жибанинг темири офтобда йилтирарди. Унинг бўйнига ёй ўқи тек-кан, ярадор жойини яшил мато билан боғлаб олган эди. Ўзи озиб, мўғулча ёноқларининг суяклари яна ҳам бўртиб чиққан. У Бобурдан эллик қадамча нарида отдан туриб, қўл қовуштириб келди-да, ер ўпиб юкунди:

— Мирзо ҳазратларига ёғийлик мақомида бўлган чаграклар ўлпон тўлашдан бош тортганлари учун ўн олти минг қўйлари, икки ярим минг йилқилари жарима тарзида тортиб олиб келинди!

— Чопқин талафотсиз бўлдимми?

— Мирзо ҳазратлари, бизнинг уч йигитимиз ҳалок бўлди, ўн киши яраланди. Аммо биз ёғийлардан бунинг қасдини олдик!

Аҳмад Танбал олдинги сафда турган йигитларидан бирига ишора қилди. Айиқтахлит, қўпол бир йигит эгарининг устида дўмпайиб турган хуржунни олди-да, подшоҳга яқинлашди. Олачадан тикилган хуржуннинг ҳаммаёғи қон эди. Айиқтахлит йигит Аҳмад Танбалнинг ишораси билан хуржуннинг ҳар икки кўзини тўлдирган нарсани ерга ағдарди. Ўн-ўн бешта одам калласи кўкатлар ва лолақизғалдоқлар устига юмалаб тушди. Бобур каллаларни кўрган заҳоти: «Чаграклар ҳам бизнинг одамларга ўхшар экан-ку!» деган ўйдан эти жунжикиб кетди. Чорвадор туркий қабила бўлган чаграклар ҳам Бобурнинг ватандошлари эканлигига, ҳаммалари бир эл, бир улусданлигига унинг ишонгиси келмас эди. Чунки чаграклар унинг ҳукмига бўйсунмас, юборган кишиларини қўлда қилич билан қарши олишарди. Мана энди ўзлари қиличнинг тиғидан ўтиб, бошлари оёқ остида ағанаб ётибди. Бу жонсиз бошлардан бирининг соқоли йўқ, кўк-сарғиш юзи силлиққина, мўйлови энди чиқа бошлаган. Бобур унинг ўн етти-ўн саккиз ёшли йигит бўлганини пайқади-ю, энгаги тагидан кесилган гўшт аралаш қонли бўйнига қараб, кўнгли бирдан беҳузур бўлди. Ёрдам сўрагандай, ўнг томонидан турган Қосимбекка қаради.

Султон Аҳмад Танбал ҳам, унинг отлиқ аскарлари ҳам Бобурдан мақтов ва мукофот кутмоқда эдилар. Ўн олти минг қўй, икки ярим минг йилқи ҳазилакам бойлик эмас эди. Уч йигит ўлган бўлса, уларнинг қасдига ўн беш-йигирмата ёғийнинг бошини кесиб келиш ҳам шу турганларнинг одатига биноан мардона иш ҳисобланар, буни тақдирламаслик эса адолатсизлик саналар эди.

Қосимбек Бобурнинг юзи оқариб кетганини кўриб ҳайрон бўлди. Унинг фикрича, кесик каллалар Бобурга бунчалик таъсир қилмаслиги керак эди. Бултур Самарқанд урушида ёш подшоҳ бундай бошларни кўп кўрган эди. Одатда: «Фалончи юзта ёғийни ўлдирибди», деб қуруқ мақтасалар унча ишонарли бўлмайди, чунки озгина ишни кўп қилиб кўрсатиб, лоф урадиган бек ва навкарлар ҳам бор. Жангчининг хизмати ишонарли бўлиши учун ўлдирилган душманларининг бошини кесиб келиб ҳисоб бериш эскидан одат тусига кирган.

— Амирзодам, — деб шивирлади Қосимбек. — Қулингиз сўзлайинми?

Бобур тасдиқ маъносида бош ирғади. Қосимбек юзини Бобурга яқинроқ келтириб, яна эшитилар-ешитилмас қилиб сўради:

— Мукофотига қилич берсак... Розимисиз?

Бобурнинг яроғбардори олиб юрган тиғлар орасида ёйда эгик катта бағдодий қилич бор эди, Бобур бир-икки марта таққанда жуда оғир туюлган эди. Бобурнинг нигоҳи шу қиличда тўхтаганини кўрган Қосимбек, «тушундим», дегандек бош ирғади.

— Султон Аҳмад жаноблари, —деб овозини кўтариб гапирди Қосимбек. — Сиз баҳодирона зафар билан қайтганингиз Мирзо ҳазратларини беҳад шод қилди. Сиз Бобур мирзога нечоғлик содиқ эканлигингизни яна бир бор исбот этдингиз. Бутун мавкаб* бугун сизларни олқишлағай! Ўшдаги қароргоҳда бу оқшом сизларнинг шарафингизга тантанали зиёфат берилур, ҳамма йигитларингиз шоҳона инъомлар олурлар. Ҳозир Мирзо ҳазратлари Султон Аҳмад жанобларига шамшири хос инъом этдилар!

Қосимбек бағдодий қилични яроғбардордан олди-ю, ерга таъзим қилиб турган Султон Аҳмадга узатди. Султон Аҳмад тиз чўкиб қилични қинидан тўрт энликча чиқарди-да, пўлатидан ўпди, сўнг овози ҳаяжондан титраб деди:

— Мирзо ҳазратлари, ўлгунимча бу марҳаматингизни унутмасмен! То умрим охирича сизга содиқ хизматда бўлғаймен!

Шу куни оқшом ўш қалъасининг миноралари устида, шаҳар атрофига тикилган юзлаб чодир ва

Ўтовлар олдида карнайлар, нақоралар чалинди, машъаллар ёқилиб, катта тантаналар бошланди. Минг-минг қўй ва йилқиларни инъом тариқасида текинга оладиган барча беклар, навкарлар ва мулозимлар бугун астойдил шодланмоқда эдилар. Подшоҳнинг ҳашаматли хиргоҳида оқшом қабул маросими ва базм бўлди. Созандалар энг қувноқ куй-ларини чалишди, ҳофизлар энг яхши ашулаларини айтишди.

Бобур хиргоҳ тўрида тўртта олтин зина билан чиқиладиган баланд шоҳсупа устида ёлғиз ўлтирибди. Бугун унинг ўнг томонидан ўрин олган энг нуфузли беклари орасида Аҳмад Танбал ҳам пайдо бўлган. У кундузги зирҳли кийимлар ўрнига зарбоф тўн ва симоби салла кийган, подшоҳ инъом қилган олтин сопли қилични кумуш камарга тақиб олган. Ҳамма уни мукофот билан муборакбод қилади. Табрикларнинг барчасидан ёқимлиси — боя хиргоҳга кирганда уни Қутлуғ Нигор хоним муборакбод қилгани бўлди. Подшоҳнинг онаси билан эгачиси ҳозир катта дастурхоннинг нариги томонида Аҳмад Танбалга ярим ўгирилган ҳолда ўтириб, созандаларнинг куйига қулоқ солишяпти. Аҳмад Танбал ҳар замонда уларга кўз қирини ташлаб қўяди. Хонзода бегимнинг нафис қадди-қомати, ҳафткор* ипак матодан кийган камалакдай товланувчи кабоси Аҳмад Танбалга бугун ҳар қачонгидан ҳам жозибали кўринади.

Ёш подшоҳнинг базмларида ичкилик ичилмас, Бобур ҳали майни оғзига ҳам олган эмас эди. Қосимбек ҳам ичкиликни ёмон кўрар ва уни базмларга йўлатмас эди. Лекин Умаршайх мирзо даврида май ичиб ўрганган бошқа беклар мана шундай базмларда Бобурдан яшириб чет-четда ичиб олишар эди.

Али Дўстбек деган қотма, кўсанамо бир бек орқада шарбат кўтариб турган шарбатчига сирли кўз қисди-ю, Аҳмад Танбални кўрсатди. Шарбатчи маъноли кулимсираб Аҳмад Танбалга яқинлашди ва кумуш кўзачадан чинни пиёлага тўлдириб кўкимтир шарбат қуйиб берди. Аҳмад Танбал пиёлани қўлига олар экан, димоғига ўткир май ҳиди урилди.

— Олинг, бек, илоҳим Самарқандда бундан ҳам улуғ зафарларга муяссар бўлинг! — деди Али Дўстбек.

Аҳмад Танбал миннатдорона бош ирғаб, майни сип-қарди-ю, кейин дастурхондаги тандиркабобга қўл чўзди.

— Мана энди Самарқанду Бухорони олгунча етадиган захирамиз бор! — деди ширакайф Дўстбек. — Муҳорибани тезлатмоқ керак.

Аҳмад Танбалнинг ўнг томонида Узун Ҳасан ўтирган эди. Туриб юрганда жуда новча кўринадиган бу озғин одам ўтирганда гўё қатланиб, кичкина бўлиб қолар эди.

— Шайбонийхон Дашти Қипчоқдан Самарқандга бўйин чўзармиш, — деди Узун Ҳасан.

— Тушини сувга айтсин! Самарқанд бизники бўлур!— деди майдан бадани қизий бошлаган Аҳмад Танбал овозини хиёл кўтариб.

Унинг бу сўзлари Бобурнинг қулоғига ҳам чалинди. Бугун тоғдан ҳайдаб тушилган беҳисоб қўй ва йилқилар сарой аҳлининг Самарқандга юриш қилиш иштиёқини яна ҳам ошириб юборгани Бобурга тобора аниқ сезилмоқда эди. Илгари ҳам уларнинг бу иштиёқларига қарши бориш қийин эди. Аммо ҳозир бек ва навкарларнинг Самарқандга интилиши — тоғ дарёсининг юқоридан пастга қараб отилишига ўхшарди. Бу дарёни орқага қайтариш ҳеч кимнинг қўлидан келмасди...

* М а в к а б — подшоҳ ва унинг барча аъёнлари, яқинлари.

* Ҳ а ф т к о р — етти хил ранг.

Оқиш сувли жўшқин Бурасой Ўш қалъасининг тош ётқизилган пойдеворига бош уриб, кўпириб ўтади. Сойнинг ўнг бетидаги сердарахт маҳаллада мавлоно Фазлиддин бултурдан бери истиқомат қилаётган пешайвонлик мўъжаз бир уй бор. Унинг олдидаги беш-олтита нок ва беҳи

дарахтлари ҳозир оппоқ бўлиб гуллаб турипти. Ҳовлининг четидаги бостирмага иккита от боғлаб қўйилган. Бериги ёқдаги оёқлари узун тўриқ қашқа отни анжомлари билан Бобур мирзо инъом этган эди. Мавлоно Фазлиддин подшоҳнинг хос меъмори қилиб тайинланган, унга яхшигина улуфа* белгиланган эди. Бунинг ҳаммасидан мавлоно Фазлиддин ўзида йўқ хурсанд бўлиб юрган эди. Бироқ кейин баъзи бир нохуш хабарларни эшитиб, кўнгли ғаш торта бошлади.

Мавлоно Фазлиддин Андижонда қурмоқчи бўлган катта иморатларини шу бу йил ёздаёқ бошлаш орзусида эди. Бобур мирзо кўрсатган марҳаматлар бу орзунинг рўёбга чиқишига йўл очгандай бўлган эди. Ҳатто Бобур мирзонинг ўзи уни боргоҳда қабул қилиб, қанақа мадраса, қандай хонақоҳ ва кутубхоналар қуриш ҳақида гаплашган, мавлононинг бу ҳақдаги таклифларини маъқуллаган, «Хонзода бегим биз йўғимизда мутасадди бўлурлар, режаларни бутун тафсилотлари билан тузиб, бегимга кўрсатурсиз», деган эди. Иш устида яна Хонзода бегим билан учрашишини ўйлаганда, мавлононинг қалбида қўрқув аралаш ширин бир ҳаяжон кўзғалар эди.

Бироқ Бобур яқинда яна Самарқандга қўшин тортиб бормоқчи эканлиги, давлатнинг бутун кучи шунга кетиб, қурилишлар номаълум вақтга кечиктирилиши маълум бўлди. Агар Бобур Самарқандни ололмай, урушда енгилса, унда мавлононинг барча орзулари ўз-ўзидан пучга чиқади. Агар Бобур Самарқандни олса, табиий, ўша ерда подшоҳ бўлиб қолади. Кейин у Фарғона водийсида катта қурилишлар қиладими, йўқми? Одатда, подшоҳлар қаерни пойтахт қилсалар, ўша ер кўпроқ обод бўлади. Андижон яна пойтахт бўлиши гумон. Демак, мавлононинг бу ерда қилмоқчи бўлган ишлари, барча режалари қум устига қурилгандай омонат.

Ҳозир айвонда эски ҳандаса ва риёзиёт китобларини титкилаб, керакли бир жадвални ахтараётган мавлоно мана шу нарсаларни ўйлаб, таъби тирриқ бўлмоқда эди.

Бир пайт дарвоза устма-уст тақиллади. Бостирмада отларнинг тагини тозалаётган кекса хизматкор ёғоч курагини деворга суяб қўйиб, дарвозага қараб ўтди. Бирпасдан сўнг хизматкор айвоннинг олдига қайтиб келди-ю:

— Мавлоно, бир кимса ҳузурингизга кирмоқчи.

— Ким?

— Кийими увада, ўзи баҳайбат бир йигит. «Жиянлари бўламан», деди, аммо мен сиздан берухсат киргазмадим.

— Жияним? Шошманг-чи! — деб, мавлоно ўрнидан турди. Яланг оёғига чарм кавуш кийиб, ярим очиқ дарвозанинг олдига борди.

Олача тўни ҳам, оёғидаги чанг босган чориғи ҳам йиртилиб кетган новча бир йигит кўзлари ялтираб, кулимсираб унга қараб юрди. Қадам олиши, қараши жуда таниш. Йигит:

— Мулла тоға! — деб қучоқ очганда мавлоно унинг овозини таниди-ю:

— Тоҳир! Тоҳиржон! — деб у билан қучоқлашиб кетди. — Шунча ўлимлардан омон қолган жияним, сени зўрға танибмен. Бу қадар ўзгариб кетибсен! Юзингга не бўлди?

— Э, сўраманг, мулла тоға...

— Майли, юр, аввал дамингни ол. Кейин айтиб берурсен...

Улар айвонга чиқар эканлар, мавлоно Фазлиддин бундан салкам уч йил олдин Қувасой бўйида бўлиб ўтган қонли воқеаларни яна бир эслади. Ўшанда Тоҳирга найза санчган самарқандлик босқинчи уни ўлдирганига шубҳа қилмай кетган эди. Онаси ёлғиз ўғлининг қонига беланиб, жонсизланиб ётганини кўриб, уни «ўлди» деб ўйлаган ва шайтонлаб йиқилган эди, бечора она шу ётганича қайтиб туролмай, эртаси куни вафот этди. Тоҳир эса отаси топиб келган табиблар ва дору дармонлар таъсирида уч кундан кейин ҳушига келди. Найза ўпканинг бир четини кесиб ўтган бўлса ҳам юрак ва жигар каби нозик аъзоларга тегмаган. Тоҳирнинг ёшлиги ва бақувватлиги устун келиб, аста-секин тузалиб кетган эди. Қўни-қўшнилари: «Тоҳирга келган ўлимни онаси ўзига олди-ю, бу тирик қолди», дейишарди. Мавлоно Фазлиддин ўшанда

опасининг қирқини ўтказиб келганича, қайтиб Қувага бормаган эди.

— Отанг қалай, бардамми? — сўради мулла Фазлиддин Тоҳирни юқорига таклиф қилиб. Тоҳир чанг босган чориғи билан кўрпачага чиқишдан ибo қилди-ю, пойгаҳдаги шолча устига ўлтирди:

— Отам сизга салом айтиб юбордилар. Мен бир йилча қишлоқда бўлмадим... Қариндошлар «чолнинг иссиқ-совуғидан хабар олиб турсин», деб бир бева кампирни олиб берибдилар... Онам раҳматли эсимга тушди-ю, уйда тургим келмади.

Фақат онасининг мусибати эмас, босқинчилар боғлаб олиб кетаётганларида Тоҳирдан нажот кутиб қичқирган Робия ҳам унинг хаёлидан нари кетмайди. Қизнинг ўшандаги нидоси ҳали ҳам Тоҳирнинг қулоғига эшитилиб тургандай бўлади. У бурноғи йили Самарқандгача пиёда бориб келди, йўлларда ўроқчилик қилиб, карвонларга қўшилиб юриб, иложи бўлган жойдан Робияни қидирди, «синглим эди, Султон Аҳмад мирзонинг навкарлари олиб қочиб кетган эди», деб сўроқлади. Аммо ҳеч қаердан дарагини тополмади.

Султон Аҳмад мирзо ўша йилиёқ ўлиб, қўшини тарқаб кетган, бир йил давомида Самарқанд тахтида икки марта подшоҳ алмашинган, кўп тўполонлар бўлиб, ит эгасини танимайдиган аҳволга келган эди. Жиззахлик бир киши Тошкент томонларга чўрилар кўп сотилганини айтиб қолди. Бултур кузда Тоҳир пиёда Тошкентгача борди, яна ҳар жойларда мардикорлик билан кун ўтказиб Робияни сўроқлади, аммо ҳеч натижа чиқмади. Замона нотинч, юрт алғов-далғов, ҳаёт ҳамма жойда худди лойқалатилган дарёга ўхшаб оқади. Робияни топиш — лойқа дарёга тушиб кетган гавҳарни топишдек қийин эканини Тоҳир ич-ичидан сезар эди-ю, барибир умидини узолмас эди. Мавлоно Фазлиддин Тоҳирнинг гапларидан шуни пайқаб:

— Жияним, сен ўша бечора қизни ҳали ҳам унутолмай икки йил излаганинг — жуда ажойиб бир дилинг борлигидан далолат берур. Мен сенинг садоқатингга тан бердим! Аммо сен энди ўзингга ҳам жабр қилмаслигинг керак. У қиз тақдирида борини кўргай. Агар тирик бўлса, балки... биров унга уйлангандир. Балки фарзандлик ҳам бўлганлар. Ахир уч йил уни тек қўйишлари мумкинми? Сен ўзинг бир ўйлаб кўргин...

— Мен бунинг ҳаммасини аллақачон кўнглимдан ўтказганмен, мулла тоға... Фақат мен у қизнинг олдида ўз гуноҳимни ювмоқчимен, холос.

— Қайси гуноҳингни?

— Ўшанда Робияни Андижонга қочирмоқчи бўлганларида мен Қувада олиб қолганмен. Агар Андижонга кетганда бу фалокат бўлмас экан.

— Сен нима бўлишини қайдан билибсен, жияним?

— Ҳар қалай, мен уни топиб, шу гуноҳимни ювмагунимча тинчиёлмаймен. Робия, сиз айтгандек, уйлик-жойлик бўлиб, тинчиб кетган бўлса, унда... майли... Тақдирга тан берурмен. Агар ҳали ҳам нажот излаб, мени кутиб юрган бўлса-чи? Ахир мен уни унутолмай юрибмен-ку? Унга ҳам мен керак бўлсам-чи?

Мавлоно Фазлиддин бош чайқаб:

— Дил дардига даво йўқ экан-да, — деди ва мавзунни ўзгартирди: — Йўқлаб келибсен, энди меҳмон бўл. Қани, дастурхонга қара...

Тоға-жиян бирга ўлтириб ширчай ичдилар. Кейин мулла Фазлиддин Тоҳирнинг кийим-бошларига яна бир кўз югуртирди-ю:

— Жияним, тоғанг ҳозир хийла бадавлат, — деди қўйнига қўл солиб, боғичи попукли қора чарм ҳамён олди. У ҳамённи очиб, жиянига бир нечта олтин танга олиб бермоқчи эди. Ҳамён тезда очилавермагач, мавлоно уни очмасдан жиянига узатди. — Ма, ўшнинг расталарига чиқ, бугун жума, мол кўп, ўзингга керакли кийим-кечак ол.

Тоҳир ҳамённи олмай туриб деди:

— Йўқ, мулла тоға, менга ўзингиз санаб, қарз беринг.

— Ҳа, хўп, қарз! Ўзинг керагича ол, пулдор бўлганигда қайтарурсен.

— Ундай бўлса, майли.

Тоҳир ҳамённи қўйнига солиб чиқиб кетганича пешин кечроқ оёғига янги аскарый этик, бошига мўғулча бўрк кийиб, чакмонга ўхшаш дағал юнгли дағалани елкасига ташлаб келди. Унинг қўлида қини эскириб кетган арзон бир қилич ҳам бор эди. Мавлоно Фазлиддин ҳайрон бўлиб: — Нечун бундай кийимлар олдинг? — деди. — Қилични не қилурсен?

— Мулла тоға, ёлғиз саргардон бўлиб юриш менинг жонимга тегди. Энди Самарқандга Бобур мирзонинг қўшини билан бирга бормоқчимен.

— Сарбоз бўлибми?

— Ҳа, тавочилар аскарликка одам олаётган эмишлар...

Жияни Ўшга ҳам шу ният билан келганини мавлоно Фазлиддин энди сезди-ю, ундан қаттиқ ранжиди.

— Жинни бўлибсен, Тоҳир! Ҳамма урушдан қочса, сен бу аждаҳонинг комига ўз ихтиёринг билан бормоқчисен! Бир марта найза еб, ўлимдан қолганинг озмиди?

— Мулла тоға, ундан кейин мен яна неча ўлимлардан қолганимни сиз билмайсиз. Тошкентда бир мўғул беги бечора косибнинг қизини зўравонлик билан тортиб олмоқчи бўлганда мен чидаб туrolмадим. Орага тушганим учун мана, юзимда ўша бекнинг ханжа-ридан чандиқлар қолди.

— Замона зўрникилигини ҳали ҳам билмайсенми?

— Билганим учун мен ўшандай зўрлар билан зўр қўшиннинг сафида туриб олишмоқчимен, мулла тоға. Мен кўп юртларни кўрдим, турли одамлар билан бирга ишлаб, бирга юрдим. Бобур мирзонинг табиати покиза, кўнгли тийрак эканини кўп одам билар экан. «Атрофдаги подшоҳлардан яхшилик чиқмаса ҳам Бобур мирзодан бир ёруғлик чиқар», деб умид қиламен. Мавлоно Фазлиддин ерга қараб:

— Қайдам, — деди. — Бобур мирзо ҳали ёшлар. Мен ҳам шу зотга умид боғлаган эдим... Лекин яна уруш, қон... Ҳаммамиз тун зулматидай интиҳосиз бир қоронғилик ичида юрибмиз.

Мамлакат пароканда, золим тождорлар қон устига қон тўкурлар. Бобур мирзонинг атрофидаги беклар ҳам раҳм-шафқатни унутмишлар. Муҳит шундоқ ғаддор бўлгач, сен ҳам ёмон беклар хизматида юриб, ўзингга ўхшаш жабрдийда заҳматкашларнинг кушандасига айланмасмикинсан, жияним?

— Ишонинг, мулла тоға, мен ёмон бекларнинг зулмига иложим борица қарши тургаймен!

— Бобур мирзо ҳукмдор бўла туриб даф қилолмаган адолатсизликларни сен нечун даф қилурсен?

— Балки Бобур мирзонинг мендек навкарлари бўлмагани учун даф қилолмагандирлар? Балки у зотга мен керақдурмен, мулла тоға! Мен ўзим учун шундан маъқул йўл тополмадим. Ёлғиз яшашимнинг маъноси қолмади. Не қилай?

Мавлоно Фазлиддин жиянининг юзига тикилиб қаради-ю, уни ниятидан қайтариб бўлмаслигини сезди. Тоҳир бундан уч йил олдин Қувасой кўпригини бузиб, ёв қўшинига катта талафот келтирган пайтларда тарих дарёсининг қудратли оқимига тортилмаганми-ди? Энди умрбод ўша оқимдан чиқолмасдан, тарихий воқеаларнинг ичида юришга маҳкум этилганмикин? Ҳар қалай, жиянининг сўнгги гаплари мавлонони ўйлантириб қўйди. У бирпас жим тургач:

— Тавочига учрадингми? — деди.

— Учрадим. «Отинг йўқ экан, пиёда қўшинга оламиз», деди. Мен пиёда юриб ўрганиб қолганмен, мулла тоға.

— Аммо жангда энг кўп талафот пиёдалар орасида бўлур, буни билурсенми?

— Майли-да, қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлгай.

— Бас!

Мулла Фазлиддин бу ҳақда бошқа гаплашмади. Эрталаб нонуштадан кейин хизматкорига айтиб, бостирмада турган ҳар иккала отни ҳам эгарлатди. Тоҳирга оёқлари узун жийрон отни кўрсатиб:

— Сен мана шуни мин, — деди. — Мен сенинг пиёда аскар бўлишингни ўзимга муносиб

кўрмасмен.

Мулла Фазлиддин ўзи Бобур инъом қилган тўриқ қашқани минди. Сўнг икковлари Бобурнинг қароргоҳига отлиқ йўл олдилар.

Одатдагидай, Бобур ҳузурига кириш учун эшик оғадан рухсат олиш керак. Тоға-жиян саккиз бурчакли улкан оқ ўтовдан берироқда отлиқ келаётган Қосимбекни кўрдилар ва унинг ҳурматига отдан тушиб қўл қовуштирдилар.

— Жаноби амирул умаро, жияним ҳам Бобур мирзога содиқ хизмат қилиш орзусида келди, — деди мавлоно Фазлиддин. — Ижозат берсангиз, амирзоданинг ҳузурига кирсак.

— Амирзодам ҳозир беҳад банддир, мавлоно. Балки илтимосингизни менга айтурсиз?..

— Жияним Тоҳир... амирзодамнинг хос навкарлари қаторига олинишини ўтиниб сўрамоқчи эдим.

Қосимбек Тоҳирнинг барваста гавдасига ва юзидаги чандиққа қаради-ю:

— Йигит, аскарый хизматда бўлганмисен? — деди.

Қосимбекнинг «сенсираб» гапиргани Тоҳирга унча ёқмади. Лоқайд товуш билан:

— Ҳали бўлган эмасмен, — деди.

Мавлоно Фазлиддин орага тушди:

— Жаноби амирул умаро, жиянимиз асли деҳқон бўлса ҳам, лекин табиатида жанговарлик бор. Эсингизда бўлса, Қуванинг кўпригида ёғийларимиз жуда катта талафот кўриб, ўзлари сулҳ таклиф қилган эдилар. Ўшанда бизга ғалаба келтирган азамат йигитларнинг бири — мана шу Тоҳир!

— Ғалаба келтирган?! — ишонқирмай сўради Қосимбек. — Қандай қилиб?

Мавлоно Фазлиддин Қувада ўз кўзи билан кўрган воқеаларни Қосимбекка қисқача сўзлаб берди. Унинг ҳикоясига қараганда, жанговар беклар ва навкарлар эплай олмаган ёвнинг белини оддий «ялангоёқлар» синдирган бўлиб чиқарди. Қосимбек бунга ишонгиси келмади.

— Қувада ғалабани тангрим ўзи бизга инъом қилган, мавлоно! — деди Қосимбек.

Бу гапга қарши чиқиб бўлмас эди.

— Албатта, буларнинг кўнглига шу ишни худо ўзи солган. Лекин ўшандаги жасорати учун ёғийлар Тоҳирга найза санчиб, уни оғир ярадор қилдилар. Жияним нақ бир ўлимдан қолди, жаноб Қосимбек!

— Шундоқми? — деб Қосимбек энди Тоҳирга илиқроқ назар билан қаради. — Самарқанддаги ёғийларимизда қасдинг борми, йигит?

— Ҳа, ўчим бор.

Қосимбек кетида сукут сақлаб турган тавочига ўгирилди:

— Бу йигитни Чилмаҳрам тоғи этагида аскарый машқ ўтказаётган навкарлар қаторига қўшинг!

— Сўнг у мулла Фазлиддинга изоҳ берди. — Жиянингизнинг машқи етилсин, ҳарбий муомалани ўргансин. Ундан сўнг амирзодам лозим кўрсалар, хос навкарлари қаторига олурлар.

Тоҳир мавлоно Фазлиддин билан қучоқлашиб хайр-лашди-да, отига минди ва тавочининг кетидан Чилмаҳрам тоғига қараб йўл олди.

* У л у ф а — маош ва тураржой.

Бекларнинг машваратида Самарқанд юришини рамазон ойида бошлашга, тайёрлик ишларининг асосий қисмини ўшнинг ўзидаёқ битириб кетишга қарор қилинди.

Бобур онасининг сўзини ерда қолдирганидан хижолат бўлиб, Қутлуғ Нигор хонимнинг кўзига ташланмасликка тиришарди. Сафар тайёргарликларидан бўшаган пайтларда ўз чодирда ёлғиз ўтириб китоб ўқирди.

Бугун намозигар кечроқ Бобур «Вақоий»* номли дафтарга отасининг ўлими ҳақида ёзаётган эди, ясовул кириб, Қутлуғ Нигор хоним билан Али Дўстбекнинг чодирга киришга ижозат сўраётганларини айтди. Бобур дафтарини ёпиб, онасини эшик олдида қарши олди ва тўрга ўтқазди.

Қутлуғ Нигор хонимнинг ранги хиёл ўчган. Унинг пешонасидан юқорида — сочининг фарқ очилган жо-йида Бобур бир тутам оқарган соч толаларини кўрди. Энди қирқ ёшга кирган онаизор кампирлардек одми кийинар ва қаддини эгиброқ юрар эди. Бобур онасига алланечук раҳм қилиб паст товуш билан гапирди:

— Онажон, сўзим ерда қолди, деб куюнманг. Насиб бўлса, Самарқанддан қайтганда ҳамма айтганларингизни қилурмен.

— Худонинг хоҳиши шундай бўлса, биз бандалар қаноат қилгаймиз. Илоҳо, яхши ниятларингизга етинг, шоҳ ўғлим!

Али Дўстбек бақувват қўлларини фотиҳа учун очиб:

— Илоҳи омин! — деди.

Сўнг катта-катта панжаларини қоп-қора силлиқ юзига, соқолсиз узун иягига суртди.

Юзи мўғулча бўртган бу чайир кўса одам Бобурнинг бувиси Эсон Давлат бегимга амакивачча бўлади. Шу сабабли ўз номига «тоғойи» деган сўзни унвондек қўшиб айтади ва Қутлуғ Нигор хонимга акаларча меҳрибончилик кўрсатиб юради. Ҳозир ҳам кўрпачалар устига ўтирганларидан кейин Али Дўстбек Қутлуғ Нигор хонимга «Гапни очайми?» дегандай бир қараб олди. Хоним тасдиқ маъносида бош ирғагач, Али Дўстбек томоқ қириб, сипориш билан сўз бошлади:

— Амирзодам, волидангиз икковимиз нозик бир муаммода сизнинг маслаҳатингизни олгани келдик. Муҳтарама эгачингиз Хонзода бегим ҳозир йигирма ёшдалар. Айни узатиладиган пайтлари. Бегим ой деса ойдек, кун деса кундек, оқилаю фозиладирлар. Шу вақтгача муносиб куёв учрамай доғда эдик. Волидангиз ҳам, тоғойингиз ҳам вақт ўтиб кетаётганидан изтиробда эдик.

— Яна бир-икки йил уйда ўлтириб қолса, «қари қиз» деб кулурлар, — деди Қутлуғ Нигор хоним.

Опасининг тақдирига оид бунақа гапларни Бобур илгарилари ҳам эшитган эди. Аммо бугун Дўстбекнинг гапларига қараганда, қандайдир куёв топилганга ўхшарди. Бобур шуни билгиси келиб, ўсмирларча қизиқиш билан сўради:

— Ким бизга почча бўлмоқчи?

Рўйирост берилган бу савол, Дўстбекни шошириб қўйди. У яна гапни айлантди:

— Сиздек олий зотга «муносиб почча бўлурмен», деб ҳеч ким журъат қилиб айтолмас. Аммо умароларингиз орасида асилзода беклар бор. Чунончи, Султон Аҳмадбек. Йигирма беш ёшга кирган норғул йигит. Чопқунга бориб, баҳодирона зафар билан қайтди. Беклар орасида обрўси баланд. Ёнида уч забардаст иниси бор. Уч юз навқари билан ҳаммаси сизга то ўлгунча содиқ хизмат қилмоқчилар.

Бобур ҳали оила нималигини, куёв-келин қандай бўлишини билмаса ҳам опаси Хонзода бегимни Аҳмад Танбалнинг ёнига қўйиб тасаввур қилди-ю, икковини бир-бирига тўғри келтиролмади. Сўнг онасига қараб:

— Сиз розимисиз? — деди.

Қутлуғ Нигор хоним оғир тин олиб:

— Начора! — деди. — Хонзода бегим тождор, тахт-дор куёвларга муносиб қиз. Аммо ҳозирги нотинч замонада қани биз истаган куёв? Биз тоғойингиз билан суриштириб билдик. Султон Аҳмадбекнинг авлод-аждоди асилзодалардан экан. Бобокалонлари Жўжихон, Чингизхонларга қон-қариндош бўлган султонлар экан. Ҳозир Тилба Султон номлик оғаси Тошкентда тоғойингиз Маҳмудхонда соҳибхтиёр эшик оға экан. Энди бу Аҳмадбек куёв бўлса, орага оғаси тушиб, тоғойингиз Маҳмудхон билан сизни яқинлаштирармикин? Шундай нуфузли бек сизга куёв

бўлиб, бутун уруғларию навкарлари билан қанотингиз тагига кирса, ишингизнинг ривожи яхшироқ бўлурмикин?

— Шубҳасиз, шундай бўлур! — деди Дўстбек чуқур эътиқод билан.

Бобур нима дейишини билмай елка қисди: ёш ўсмир ўзидан катта опасини кимга эрга бериш ҳақида ўйлашдан ҳам тортинар эди. Аммо онаси ва тоғаси бу ишни унинг подшоҳлик ҳукми билан амалга оширишни истардилар.

— Бегимнинг ўзлари учун ҳам яхши бўлур, — деб давом этди Дўстбек. — Агар бошқа бир юртдаги тождорга тушсалар, оналаридан йироқда бўлурлар, амирзодамдай суюкли иниларининг ҳимояларидан узоқлашурлар.

— Ҳа, ундан кўра ёнгинамда бўлгани афзал, — деди Қутлуғ Нигор хоним. — Хонзода менинг тўнғич қизим, маслаҳатгўйим, Аҳмадбекка берсак, кўз ўнгимда менинг ёлғизлигимни билинтирмай юрур.

Бобур бу борада ўзи билмайдиган кўп нарсаларни онаси яхши билишини ўйлади-ю:

— Онам рози бўлсалар, бўлди, — деди.

Дўстбек қувониб кетди:

— Ҳақ гапирдингиз, амирзодам, жуда ҳақ! Она ро-зи— худо рози, деб бежиз айтмаганлар!

Қутлуғ Нигор хоним ҳамон хомуш эди. Бобур бунинг сабабини сезгандай бўлиб:

— Бегимнинг ўзлари нечук? — деб сўради.

Қутлуғ Нигор хоним оғир тин олиб:

— Бегим рози эмаслар, — деди. — Эшитиб кўп йиғладилар.

— Бундай пайтларда йиғлаш қизларнинг азалий одати,— деб кулиб қўйди Дўстбек.

— Аммо, Хонзода бегимнинг аҳволидан мен хавотирдамен, амирзодам, — деди Қутлуғ Нигор хоним. — «Ўзимни ўлдирамен», деган сўзларини эшитиб қолдим.

— Наҳот? — деди Бобур ҳам бирдан хавотирга тушиб.

— Эгачингиз сизни жондан азиз кўрурлар, Мирзо ҳазратлари, сўзингизни икки қилмаслар, — деди Дўст-бек.— Волидаи муҳтарамангиз билан иккаламиз сиздан илтимос қилгани келдик. Хонзода бегимни ҳузурингизга чорлаб, насиҳат қилинг. Давлатингизнинг манфаатлари учун эгачингиз ризолик бермоқлари керак. Султон Аҳмадбек орага одам қўйган. Бутун уруғлари билан сизнинг марҳаматингизга мунтазир. Рад жавоби уларни сиздан... совитиб қўйиши мумкин. Сўнгра, агар Хонзода бегим ризо бўлмай, яна уч-тўрт йил уйда ўлтириб қолсалар, «куёв топилмабдир, қари қиз бўлибдир», деб ёғийларингиз маломат қилурлар. Бундай гаплар подшоҳ оиласининг шаънига мутлақо тўғри келмас. Агар Хонзода бегим сизга яхшилик истасалар, ризо бўлмоқлари керак. Буни энди бегимга фақат сиз тушунтирурсиз, Мирзо ҳазратлари!

Бобур бошини чангаллаб бир лаҳза жим қолди. Бундай нозик, бундай чигал ишга умрида биринчи дуч келиши. Бегона бўлса ҳам бир сари эди, гаплашиши осонроқ бўларди. Ўзининг жонажон опаси. Бобур Хонзода бегим билан бу тўғриларда гапиришишдан ҳам ийманади. Лекин бу ёқда онаси мушкул аҳволга тушиб, ёрдам кутиб ўтирибди. Бу ёқда опаси жонига қасд қилмоқчи эмиш.

— Майли, — деди Бобур онасига маъюс кўз ташларкан, — бегим келсинлар, ўзим бир сўзлашай.

Қутлуғ Нигор хоним тез ўрnidан қўзғалиб:

— Ҳозир... ҳозир бориб айттириб юборурмен, — деди ва чодир эшигига йўналди.

Дўстбек йирик тишларини очиб мамнун кулимсиради-ю, чодирдан орқаси билан юриб чиқа бошлади. Эшик олдида таъзим қилди-да:

— Амирзодам, сиз шоҳсиз, сизнинг ҳукмингиз вожиб,— деб Бобурни дадилроқ бўлишга ундаб кетди.

* * *

Бобур қатор шамлари липиллаб ёнаётган иккита олтин қандил оралиғида садаф билан безатилган бежирим мизга кўкрагини тираб китоб варақлаб ўлтирганда Хонзода бегим чодир эшигидан секин кириб келди. Эгнида сидирға сариқ атлас кўйлак. Ҳазин товуш билан саломлашиб, Бобур таклиф қилган зарбоф кўрпача устига хасталардек бўшашиб ўлтирди. Унинг қовоқлари шишинқираганини кўрган Бобур:

— Мунча ғамгинсиз, бегим? — деди.

— Амирзодам, мен ҳузурингизга нажот излаб келдим!

Хонзода бегимнинг сўлғин юзига кўзларидан ёш сирғалиб тушди. Бобур яқиндагина яйраб-яшнаб юрган опасини ҳозир бу аҳволда кўриб, юрагини бир нарса тимдалаб ўтди. Онаси унинг зиммасига юклаб кетган вазифа қанчалик мушкул эканини у энди астойдил ҳис қилди. Такдир унинг бошига солаётган мушкулотлар озмиди, устига бу ҳам қўшилди? Бобур куюниб гапира бошлади:

— Мен ўзим бу фалакнинг дастидан нажот излаймен, бегим. Ечилмас муаммолар бири устига бири қўшилур. Шу аснода наҳотки сиз ҳам менинг мушкулларимни кўпайтирмоқчи бўлурсиз? Хонзода бегим укасининг ўзи чиндан ҳам ёрдамга муҳтожлигини, ёшига номуносиб ишлар уни жуда қийнаб юборганини сезди-ю, кўзини тез артди. Боягидан тетикроқ оҳанг билан гапира бошлади:

— Амирзодам, мен бир гап эшитдим. Ростмикин?

— Қайси гап?

— Аҳмад Танбал тоғдан бир хуржун одам калласини олиб тушганмиш...

Бобур ўтган куни кўрган кесик каллаларни, хусусан, ҳали соқоли ўсиб улгурмаган ёш йигитнинг гўшти чиқиб ётган қонли бўйнини эслади-ю, бирдан сесканиб тушди.

— Жанг ўлимсиз бўлмас, — деб Бобур гўё ўзини-ўзи босмоқчи бўлди. — Ёғий ҳам бизникиларни ўлдирмишдир. Бу — эски одат. Сиз бунинг унутинг, бегим.

— Бунисини унутсам, омилиги, жоҳиллиги бор. Мен умримни фозил киши билан ўтказиш орзусида эдим. Аҳмад Танбал қўли қон, бераҳм одам. Амирзодам, наҳотки сиз мени унга муносиб кўрурсиз?

— Сизга муносиб йигит, балки етти иқлимда ҳам йўқдир. Аммо... сабабларини онам айтгандирлар... Мен ҳам... мажбурмен!

Хонзода бегим қандилда липиллаб ёнаётган шамларга қараб туриб, Аҳмад Танбални кўз олдига келтирди-ю, ўша бадқовоқ йигит билан бир ёстиққа бош қўйишини ўйлаб, эти жунжикиб кетди:

— Мен бу беқдан кўрқамен!

— Биз бор эканмиз, сиз ҳеч кимдан кўрқманг, бегим. Мен сизга заррача зулм ўтказишларига йўл қўймасмен.

— Мени маъзур тутинг, амирзодам. Аммо эгачингизни хоҳламаган одамига зўрлаб узатсалар, шунинг ўзи катта бир золимлик бўлмамайми?

Бу мантиқли сўзлар Бобурни довдиратиб қўйди:

— Золимлик... Ҳа, фалакнинг ўзи золим! Мен ҳам ҳар куни суймаган одамларим билан муомала қилурмен. Хоҳламаган ишларимга мени аралаштирурлар. Давлат манфаатларини ўйлаб ўзимни-ўзим мажбур қилурмен. Бошқа иложим йўқ!

Бобур ўз ёшига ярашмайдиган бу сўзларни қанчалик қийналиб айтаётган бўлса, кўнглига ёқмайдиган, аммо муҳит, вазият талаби билан мажбуран адо этадиган ишларни ундан ҳам ортиқ азоблар билан қилиши сезилиб турарди. Бобур бу мушкул аҳволдан чиқишнинг йўлини тополмай ич-ичидан эзилиб юрганини Хонзода бегим энди пайқади-ю, укасига раҳми келди. Бобурнинг подшоҳлигини унутиб, уни кичиклигида эркалатиб суйган пайтларини эслади.

— Бобуржон, — деди, — сиз ёлғиз иним, пушти-паноҳимсиз, мен сиз учун жонимни ҳам

аямаймен! Агар сизга чиндан ҳам шу зарур деб ишонсам, ҳозирги гапингизга ҳам ризо бўлур эдим. Лекин мен сизнинг куйрак кўнглингизни билурмен. Агар мен умрбод бебахт бўлиб қолсам, кейин сиз ҳозиргидан ортиқроқ изтироб чекурсиз!

— Худо хоҳласа, бебахт бўлмасиз.

— Кўнглим сезиб турибдир, агар шу одамга тушсам, бебахт ўтурмен. Бобуржон, эгачингизнинг сўзига ҳам ишонинг. «Давлат манфаатлари» деб ўзингизни кўп эзманг. Сиз билан биз учун ҳам бу умр ғанимат. Ўз кўнглимизга ҳам ишонишимиз керак! Кўнгил тоза бўлса, кишини алдамайдир!

Хонзода бегим шундай бир самимият билан ёниб гапирмоқда эдики, унинг қалбидаги олов гўё Бобурнинг қалбига ҳам ўтди. Шафқатсиз беклар муҳити ва подшоҳлик мажбуриятлари ёш Бобурнинг қалбини қаҳратон қишнинг музларидай сиқиб ётар эди. Хонзода бегим эса ўзининг оловли нафаси билан гўё шу музларни эритар, Бобурнинг қалбига баҳор майинлиги, ёшлик эркинлиги яна қайтиб келаётгандай, эти жимир-жимир қиларди. Хонзода бегим яна кўзларига ёш олди:

— Бобуржон, сизнинг дилингиз беғубор, сиз нодир истеъдодли фидокор йигитсиз! Бу беклар ўз манфаатларини ҳам «давлат манфаатлари» деб кўрсатишга ўрганиб қолганлар. Булар сизнинг ёшлигингиздан фойдаланурлар. Аммо сиз суймаган ишни «давлат манфаатлари учун» деб қилдирмоқчи бўлганларида, кўнглингизга ҳам бир қулоқ солинг. Энг маҳрам дўстингиз — сизнинг мусаффо қалбингиздир. Сиз бу дўстингизга ишонинг, жоним!

Хонзода бегим ўтирган кўйича укасига қўл чўзиб, йиғи аралаш илтижо қилди:

— Мен сизнинг пок қалбингиздан адолат излаймен! Қалбингиз нима буюрса, сиз менга шуни буюринг! Мен розимен!

Бобур сакраб ўрнидан турди-ю, опасининг қўлларидан олиб, уни ўрнидан турғазди:

— Йиғламанг, бас! — деди. Аммо Бобурнинг ўзи ҳам кўнгли эриб, кўз ёшини зўрға тутиб турарди. — Сиз менга барча бекларимдан яқинроқсиз. Бир туғишган ягона эгачимсиз. Сиз туфайли не оғирлик келса, майли, кўтарай! Хотиржам бўлинг! Токи бормен, суймаган одамнингизга узаттирмасмен!

Хонзода бегим азбаройи қувонганидан укасини маҳкам қучиб пешонасидан, кўзларидан ўпди.

САМАРҚАНД ЗАФАР ВА КУЛФАТ

1

Бобурнинг қўшини Самарқандни бутун ёз ва куз бўйи қамал қилди. Бойсунқур мирзо етти ой шаҳар дарвозаларини беркитиб ётди-ю, ахири очлик ва танқисликка бардош беролмай, совуқ қиш кечаларидан бирида яқин одамлари билан Самарқанддан яширинча чиқиб, Ҳисор томонга қочди.

Шаҳарда қолган беклар бундан хабар топганларидан кейин қалъа дарвозаларини очтирдилар. Бобурнинг уч мингга яқин қуроли кишилари зафар кўйини чалиб, қўш нақоралар ва карнайлар садоси остида шаҳарга кира бошладилар.

Бобур беш яшарлигида кўрганлари яхши эсида қолмаган экан. Самарқанднинг ҳар ер-ҳар еридан мовий тоғлар каби кўкка бўй чўзиб турган улуғвор гумбазларнинг қайсиси Улуғбек мадрасасиники эканини, қайсиси Бибиҳоним мадрасасига мансублигини ёнида бораётган Қосимбекдан сўраб билди. Фақат аркка яқинлашганда чап томонда кўринган улкан обиданинг Амир Темур мақбараси эканини жангчининг дубулғасига ўхшаш гумбазнинг афсонавий гўзал тарам-тарамларидан таниди. Қанча даврлар ўтса ҳам, бўёқлари худди бугун сурилгандай яп-янги турган бу ажойиб бинолар, уларнинг тантанавор кўриниши ва офтобда ғалати товланиши

Бобурнинг қалбидаги зафар завқига яна завқ қўшарди.

Арк жойлашган баландликка кўтарилаётганларида Бобур ўнгу сўлда кўринган айвонли уйлар ва ҳовлиларга кўз ташлади-ю, бирдан ўзининг асира қаллиғи Ойиша бегимни эслади. Ажаб эмаски, бегим мана шу уйлардан бирида дарча тирқишидан ғолибларга қараб турган бўлса. У бечора энди барча азоб-уқубатлардан қутулиб, Самарқанд қизлари орасида энг мўътабари бўлишини, ҳамма уни «ёш подшоҳимизнинг қаллиғи», деб эъзозлашини билармикин?

Бобур отини Қосимбекнинг отига яқинлаштириб, паст овоз билан сўради:

— Асирлардан хабар олишга одам тайинландими?

Қосимбек бу саволнинг яширин маъносига тезда тушунолмади:

— Амирзодам, қайси асирларни айтурсиз?

Бобур отаси тенгли Қосимбекнинг олдида қаллиғини тилга олишдан уялар эди. У алланечук ийманиб қовоғини солганидан Қосимбек гап нимадалигини фаҳмлади-ю:— Ҳа, асирларми? — деб, Бобур айтолмаган сўзни ўзи айтди. — Бу ишга Нўён Кўкалдошни тайин этганмен. Аввало Султон Аҳмад мирзонинг фарзандларидан хабар олинур. Қулингиз айтганмен. Кечқурун Нўён сизга ахборот берур. Арк ичига кирдилар. Бу ердаги энг улкан ва салобатли бино — тўрт қаватли Кўксарой эди. Кўксаройда жуда кўп фожиалар бўлган, талай шаҳзодалар шу ерда ўлдирилган. Шунинг учун Самарқанднинг сўнгги тождорлари Кўксаройда турмас эдилар, фақат машҳур Кўктош устига чиқиб, тантана билан тахтга ўтириш маросимини ўтказар эдилар. Бобур ҳам аркнинг ўнг томонида жойлашган Бўстонсаройга тушди.

Оқшом Бўстонсаройда қандиллар ёндирилганда Бобур ўтирган хонаи хосга Нўён Кўкалдош кириб келди. Зар билан нақшланган бу хона жуда совуқ эди. Улар иккови пўстинларини ва телпаklarини ечмасдан кўрпача устида ўтириб гаплаша бошладилар.

Нўён Кўкалдошнинг овозида илиқ бир ҳаяжон сезилди. Бобур подшоҳ бўлганидан бери улук беклар атрофини ўраб олиб, Нўён Кўкалдошдай тенгдошлари анча четга чиқиб қолган эди. Бугун оралари яна илгаригидай яқин бўлиб қолганидан қувонган Нўён тўлқинланиб сўзлай бошлади:

— Амирзодамнинг номларидан олтин билагузуклар, асл матолар, субҳони ўриклар*, лавзиналар* олиб бордик. Улуғ холагиз Меҳр Нигор хоним пешвоз чиқдилар...

Бобур ўз онасини эслади. Меҳр Нигор хоним — Қутлуғ Нигор хонимнинг туғишган опаси ва Султон Аҳмад мирзонинг катта хотини эди. Ойиша бегимнинг онаси ёшлигида ўлиб кетган, уни фарзандсиз Меҳр Нигор хоним тарбиялаб ўстирган, ҳозир ҳам унга она ўрнида ғамхўрлик қилар эди. Шунинг учун Меҳр Нигор хоним Бобурга ҳам хола-ю, ҳам бўлажак қайнона эди.

— Озиб кетибдилар, — деб давом этди Нўён. — Ошлиқдан* жуда қийналмишлар. «Қаҳатчилик бўлиб, пулга ошлиқ топилмай қолди», дейдилар. «Зоғора нонга ҳам зор» бўлдик, деб йиғлаб юбордилар. Ўтин-чўплари ҳам йўқ экан. «Совуқда дийдираб ўлтирибмиз» дейдилар.

— Бойсунқур мирзо шу қадар ноинсофлик қилибдирми, а?

— Мирзонинг ўзи ҳам охирги пайтларда қорни тўйиб таом емаган бўлса керак, амирзодам. Етти ой қамалда ётиш осонми? Кўчаларда очдан ўлган одамларнинг ўликлари ётибди. Фақир у бечоралар очдан ўлмаслик учун эшак гўштини, ит гўштини ейишгача етиб бормишлар... Биз бундан беҳабар эканмиз. Дар-ҳол қайтиб келиб, Қосимбек қавчинга учрадим. Бир арава ун, гуруч, бир арава ўтин, ўнта қўй олдик. Ке-йин ҳаммасини яна ўзим элтиб топширдим. Шунда мени ичкари уйга таклиф қилдилар.

Нўён Кўкалдош сирли кулимсираб, бир лаҳза тараддудланиб турди. Бобур унинг ҳозир Ойиша бегим ҳақида гапирмоқчи эканини сезиб, сабрсизланди:

— Сўзланг, Нўён, сўзланг!

— Тиллакори уйда Ойиша бегим юзларига оқ ипак парда ёпиб қаршимдан чиқдилар... — Нўён бир тўхтаб олди. Ойиша бегим унинг кўзига жуда кичкина, норасида ўсмир қизчадек кўринган эди. У буни Бобурга айтишга журъат этмади. — Жуда нозик кўриндилар. «Хуш келибсиз», дедилар. Овозлари шундай майин, шундай соф.

Бобур Андижондан Ойиша бегимни ўйлаб келиб, энди кўришолмаслиги, балки сабрсизлик қилган каби қиз томонни ҳам ранжитиши унга бедаво бир дард бўлиб туюлди. Нўён Кўкалдош бу дардга дори топмоқчига ўхшаб қўйнига қўл солди-ю, жажжигина оқ ипак халтача олди.

— Ойиша бегимнинг номидан сизга буни Меҳр Нигор хоним бериб юбордилар.

Бобур халтачани қўлига олганда ичида ҳеч нарса йўқдай туюлди. Боғичини очиб халтачани кафтига секин ағдарган эди, икки дона гавҳар тушди. Ҳар бири гуручдан сал каттароқ, аммо хийла салмоғи бор. Жилоси нафис ва улуғвор.

— Сиртига ҳам қаранг, — деди Нўён.

Нозик мунчоқлар билан безатилган халтачанинг сиртига каштага ўхшатиб тикилган чиройли ипак ёзувни Бобур энди кўрди. «Нажоткоримизга» деган биргина сўз унга бутун бир муҳаббатномадек ширин туюлди. Ойиша бегим бу ипак ёзувни олдиндан тика бошлаган бўлса керак. Акс ҳолда, Нўён борган заҳоти тикиб улгурмас эди. Демак, у Бобурнинг нажот келтиришига ишонган!

— Амирзодам, қўлингиздаги гавҳарларнинг тарихини эшитинг, — деб давом этди Нўён. —

Булар Султон Аҳмад мирзонинг саллаларига қадалган асл гавҳарлардан экан. Унинг мунглиқлари тилак билдирдиларки, Султон Аҳмад мирзонинг шу гавҳарлари сиз билан бирга яна Самарқанд тахтига чиқсину, сизнинг азиз бошингизда юз йил безавол порлаб турсин! Султон Аҳмад мирзо тилга олинганда Бобурнинг кўнгли бир хира тортди. Аммо унинг қўлидаги гавҳарлар шундай мусаффо товланар эдики, уларда порлаган гўзал нур қаллиғининг кўзларидан нишона бериб турганга ўхшарди.

— Майли, мунглиқлар тилагандек бўлсин! — деди Бобур Нўёнга.

Сўнг секин қарсак чалиб, дасторпечни чақиртирди.

Дасторпеч бу гавҳарларни Бобурнинг тантанали маросимларда ўрайдиган салласига қадаб қўйди.

Шу оқшом Бобур ғойибона меҳр қўйган қаллиғини кўргиси келиб, ғазал ёза бошлади:

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдан эшитгаймен
Не кун бўлғай висолингга мени дил хаста етгаймен?

* С у б ҳ о н и ў р и к — данаги ўрнига мағиз солинган ўрик.

* Л а в з и н а — бодом қўшиб ишланган ширинлик.

* О ш л и қ — бу ерда дон, ун маъносида.

2

Қиш чилласи авжида. Изғиринли еллар эсади. Қўл-оёқларига кишан солинган, кийимлари йиртиқ маҳбуслар Самарқанднинг Регистон майдонида совуқдан қалтираб, шаҳар қозисининг ҳукмини тинглайдилар.

Ишончли амалдорларнинг аниқлашларига қараганда, булар Бобур мирзога хиёнат қилганлар — қамал пайтида унга махфий одам юбориб, «кечаси келинлар, дарвозани очиб берурмиз», деганлар. Бобурнинг бир даста ботир навкарлари Ғори Ошиқон олдидан қалъага ошиб ўтганда, хиёнатчилар уларни душманларига тутиб берганлар.

— Биз эмас! Тутиб берганлар қочиб кетмишлар! — йиғламсираб қичқирди маҳбуслардан бири.

Аммо унинг сўзига ҳеч ким эътибор бермади. Фармони олийга биноан жаллод уларнинг қўлларини ор-қаларига боғлаб, махсус чуқур олдида чўккалатиб қўйди-да, бўғизларига ханжар тортди. Қатл этилганларнинг иссиқ қони майдоннинг тошларига сачраб, совуқда ҳовур чиқариб буғланар эди.

Кечаси бўралаб ёққан қор бунинг ҳаммасини бекитиб, борлиқни оппоқ қилиб кетди. Эртаси

куни тушдан ҳаво юмшаб, гумбазларнинг қорлари эриб туша бошлади.

Пешин намозидан кейин Бобур мирзо отланиб Самарқанд расталарини айланишга чиқди. Ёнида эшик оға Қосимбек, Аҳмад Танбал ва Хонқули деган яна бир бек орқароқда навкарлар билан келишмоқда. Шаҳарнинг қаерида нима борлигини яхши биладиган са-марқандлик кекса шоир Жавҳарий уларга йўл кўрсатиб, олдинда боряпти.

Улуғбек қурдирган улкан гумбазли хонақодан ўтганларидан кейин Жавҳарий кунчиқиш томондаги кўчани кўрсатди.

— Амир Алишер Самарқандга келганларида мана шу кўчадан кўп ўтар эдилар. Мазкур кўчанинг охирида Алишербекнинг устозлари фақиҳ Абдуллайс истиқомат қилур эди. Уйлари ҳали ҳам бор.

— Сиз Мир Алишернинг суҳбатларида бўлганмисиз? — сўради Бобур.

— Ҳа, ёшимиз Алишербек билан тенг эди, аммо фақир у зотни устоз ўрнида кўрур эдим, мудом ашъорларимни ўқиб бериб, маслаҳат олур эдим. Унутмаган эканлар, «Мажолисун нафоис» номли китобларида фақирни ҳам тилга олмишлар.

Соқоллари оппоқ, қошларига ҳам оқ тушган Жавҳарий ҳозир Бобурнинг ҳавасини келтирди.

Қани у ҳам Навоийнинг назари тушган шоирлардан бўлса! Аммо Бобур ҳали машқ шеърлар ёзишдан нарига ўтган эмас, уларни бировга кўрсатишга уялади. Шундай бўлса ҳам катта шоир бўлиш орзусини ҳеч тарк этмайди. Мана шу орзунинг таъсирида бугун Бобур ўзига йўл кўрсатувчиликка Самарқанднинг машҳур бекларини эмас, Навоийни кўрган мўътабар шоирни таклиф қилган эди.

Жавҳарий уларни новвойлар маҳалласига бошлади. Кўчалар алланечук ҳувиллаган.

Босилмаган қор отларнинг тиззасига чиқади. Соя жойларда изғирин юзни ялаб ўтса ҳам, офтоб тушиб турган пахса деворлар ва том бўғотлари эриган қордан ҳўл бўлиб борар эди.

Бобур томларга қаради. Бирортаси куралмаган. Том кураётган биронта одам кўринмайди.

Новвойлик растасига келсалар, қатор дўконларнинг ҳаммаси ёпиқ. Бобурнинг таажжуби ортиб, Жавҳарийга қаради:

— Мавлоно, новвойлар кўчиб кетганмилар?

— Мирзо ҳазратлари уч ойдирки, растага нон чиқмайди. Чунки ун йўқ. Қамалда кўп новвойлар очдан ўлиб кетди. Одамлар ҳолдан тойган. Томга чиқиб қор курашга ҳам мадорлари йўқ.

Бобур бунга сабабчи бўлган одамдек ўнғайсизланиб Қосимбекка қаради. Қосимбек эса шоирга кесатиброқ гапирди:

— Новвойларнинг тирик қолганлари ҳам бордир, мавлоно?

— Албатта, бор. Лекин ёрдамга муҳтож. Қани, энди амирзодам буюрсалару новвойларга ун берилса. Расталар яна очилса, Самарқанднинг машҳур нонларидан одамлар тўйиб еса.

Бобур Жавҳарийнинг айтганини қилмоқчи бўлаётганини сезиб, Қосимбек бунинг олдини олишга интилди:

— Амирзодам, бизда ҳам ошлиқ оз қолди. Қўшинга захира керак. Расталарга ҳозир ун беролмасмиз. Балки кейинроқ...

Кекса шоир Бобурга умид билан қараб турибди... Шу пайт унинг қора мовут чакмоними, хиёл эгик елкасими, калта қирқилган соқолими, нимасидир Бобурга Навоийнинг Беҳзод чизган расмини эслатди. Бобур мавлонони ноумид қилса, Навоийнинг умидини ҳам оқлолмайдигандай бўлди. У Қосимбекка буйруқ оҳангида гапирди:

— Биз унни расталарга эмас, новвойларга бермоғимиз керак. Ишончли бир киши назорат қилсин, новвойлар нон ёпиб, бизнинг номимиздан очларга тарқатсинлар. Беш-олти қоп ун билан қўшин захирасиз қолмас. Жиззахга юборилган карвон эрта-индин ошлиқ олиб қайтгуси!

— Саховатингизга офарин, Мирзо ҳазратлари! — деб Бобурнинг сўзларига фақат Жавҳарий қувонч билдирди.

Семиз тўриқ айғирнинг жиловидан тортиб турган Аҳмад Танбал мавлонога қараб пўнғиллади:

— Амирзодам Бойсунқурдан қолган очларнинг қайси бирига ошлиқ етказсинлар? Биз буларни

боқишга келдикми?

Аҳмад Танбал, «амирзодам» деб, гўё Бобурга жон куйдириб гапирган бўлса ҳам, аслида Бобурнинг ҳозирги буйруғидан норозилиги сезилиб турарди.

Аҳмад Танбал Ўшда Хонзода бегимга одам қўйиб ниятига етолмаганидан бери Бобурга қарши адовати аввалгидан ўн ҳисса ортиқ бир куч билан хуруж қилмоқда эди.

— Жаноб Аҳмадбек, — деди Бобур. — Биз Самарқандни боқиш учун келмаган бўлсак, талаш учун ҳам келган эмасмиз!

Танбал кеча заргарларни талатганини эслаб, кўзлари бир бежо бўлди. Аммо ўзини осойишта кўрсатиб:

— Сўзингиз тўғри, Мирзо ҳазратлари, — деди. Бироқ шунча жангу жадал билан олган шахримиздан озгина ўлжадор бўлишга наҳотки ҳаққимиз йўқ? Ахир ғолибларнинг ўлжа олиши ота-боболаримиздан қолган русум-ку!

Танбалнинг гапи навкарлар орасида турган Хонқулибекка жуда ёқиб тушгани унинг кулимсираб бош ирғаганидан билинди. Кўпчилик навкарлар ҳам Аҳмад Танбални ҳақ деб билар эди.

Самарқанддан дуруст ўлжа ололмаган бекларнинг барчаси норози бўлиб юргани маълум эди.

Шу топда Бобур ўзини икки ўт орасида қолгандай сезди. Беклару навкарларнинг кўнглига қарай деса, бу ёқда раийят очарчиликдан ўляпти. Раийятни очлик чангалидан қутқазай деса, беклару навкарлар: «Булар нега бизнинг насибамизга шерик бўлади?» деб дод солади.

Бобур Қосимбекка умид билан кўз тикди-ю:

— Очарчиликка фақат Бойсунқур мирзо сабабчими?— деди. — Агар биз шаҳарни етти ой қамал қилмасак, бу бахтсизлик бўлмаслиги мумкин эди-ку!

Қосимбек Бобурнинг Танбал қаршисида яккаланиб қолишини истамади-ю, мунозарани тезроқ тугатишга тиришди:

— Амирзодамнинг сўзлари қулингизга сари тож бўлсин! Эртагаёқ новвойларга ун бериб, очларга нон ёптириб тарқатишни мен ўз зиммамга олурмен!

Бобур Қосимбекка миннатдорона кўз ташлаб:

— Гап тамом, — деди. Сўнг Жавҳарийга юзланди.— Қани энди саҳхофлар* растасига ўтайлик.

Жавҳарий уларни қинғир-қийшиқ бир кўчага бошлар экан, Аҳмад Танбал, қовоқ-тумшуғи осилиб, Бобурнинг кетидан эргашди. Кенг бир саҳнга чиқдилар. Ёпиқ турган саҳхофлик дўконлари кўринди. Икки дўкон оралиғидаги икки тавақалик дарвоза ичидан аввал қандайдир шовқин эшитилди, сўнг оёқ яланг, бош яланг бир кампир дод солиб чиқди:

— Вой боламини ўлдирган худонинг ўзи ўлсин! Оч қолиб шишиб ўлсин!

Кампирнинг кетидан ўрта яшар озғин бир эркак югуриб чиқди-ю, отлиқларни кўриб, қўрққанидан бир лаҳза ағрайиб туриб қолди. Кампир ҳамон бор овози билан бақириб худони қарғарди:

— Худонинг ўзи қамалда қолиб ўлсин! Илоё менинг боламдай очдан ўлсин! Ўлсин!!!

Жавҳарий отини эркак киши томонга буриб:

— Мулла Қутбиддин, нима бўлди? — деб сўради.

Мулла Қутбиддин энди ҳушини йиғиб, кампирга қараб чопди. Озғингина, мадорсиз кампирни судраб ҳовлига олиб кириб кетди-да, энтикиб қайтиб чиқди. Қўл қовуштириб отлиқлар томонга келар экан:

— Афв этгайсизлар, — деди. — Оғамнинг заифаси фарзанд доғидан телба бўлиб қолди.

Бечоранинг ўғилчаси очликдан кунжара еган экан, шишиб ўлди.

Оғир сукунатда Бобурнинг:

— Яна бу шўрликлардан ўлжа олмоқчи бўлурлар!— деган кинояли сўзлари эшитилди-ю, Аҳмад Танбал билан Хонқулибекка ўқдай тегди.

Мулла Қутбиддин Самарқанднинг таниқли саҳхофларидан эди. Мавлоно ким келганини саҳхофга секин айтди. Мулла Қутбиддин кўпдан бери очилмаган дўконини шоша-пиша очди. Бобур отдан тушиб, мавлоно билан бирга дўконга кирди. Мулла Қутбиддин бисотида бор энг

нодир китобларни бир-бир олиб, чангларини артиб, Бобурга кўрсата бошлади. Қимматбаҳо зарҳал муқовалар ичида Маҳмуд Кошғарий, Абдурахмон Жомий... Шарафид-дин Али Яздийнинг Беҳзод суратлари билан безанган «Зафарномаси»... Абдураззоқ Самарқандий... Ҳа, мана. Навоийнинг «Мезонул авзони». Бу китобни Бобур кўпдан бери сўроқлаб юрган эди. У олтинга топилмайдиган ажойиб китобларнинг кўплигини кўриб, афсонавий хазинага кириб қолгандай ҳаяжонланар, нуқул:

— Яна не бор? Яна? — деб сўрарди.

Мулла Қутбиддин ҳам бири-биридан ноёб китобларни унинг олдига қалаштириб ташлади. Машҳур хаттотлар катта пуллар эвазига кўчирган, ҳар бир варағига нафис безаклар ишланган бу қўлёзма китобларнинг ҳар бири бир неча минг динор туришини Бобурнинг ёнида турган Қосимбек ҳам билар эди. У Самарқанд хазинаси шипшидам эканини, Андижондан олиб келинган олтинлар эса кўпга бормаслигини ўйлаб қараб турарди. Ниҳоят, Бобур ажратиб олган китоблар ўндан ошганда, Қосимбек секин шипшиди:

— Амирзодам, ҳозир хизоначи йўқ...

Китоблардан бошқа нарсани унутган Бобур Қосимбекнинг шамасини тушунмади.

— Хизоначини юборурмиз, — деди ва танлаган китобларини саҳҳофга кўрсатди: — Ҳаммасини ҳисоблаб қўйинг. Китобдор билан хизоначи пулини тўлаб олиб кетурлар.

Мулла Қутбиддин қўл қовуштириб:

— Бош устига! — деди-ю, аммо унинг ниманидир айтолмай тараддудланаётгани Бобурга сезилди.

— Не тилагингиз бор, мулло? Айтинг, тортинманг. Китобларингиз бебаҳо!

Бобур бу китоблар учун мол-дунёсини аямайдигандай кўринди. Саҳҳоф дадилланиб:

— Мирзо ҳазратлари, — деди. — Ҳозир пулга ошлиқ топилмайди. Болаларим, «нон» деб йиғлаб, ҳар куни юрак-бағримизни эзурлар. Агар иложи бўлса, озгина ун...

Бобурнинг кўз олдига бояги телба кампир келди-ю, саҳҳофнинг муҳтожлигини олдинроқ сезмагани учун ўзидан койинди. Қосимбекнинг новвойлик растасидаги эътирозлари эсига тушиб, унга ҳеч нима демади. Яна бекларнинг жинини қўзғамаслик учун саҳҳофга керакли нарсани сарой ошпазидан бериб юборишни кўнглига тугди. Саҳҳофга паст товуш билан:

— Ғам чекманг, — деди. — Тилагингиз амалга ошур. Хайр!

Бобур ташқарига чиқди. Аҳмад Танбал ҳамон отидан тушмай ўшшайиб турар эди.

Шу куни шомда китобларни олиб кетишга келган китобдор ва савдарлар саҳҳофга сўраган пулини беришди-ю, унинг уйига бир қоп ун ва битта семиз қўй тушириб кетишди.

Ертаси куни новвойлик растасига Қосимбекнинг навкарлари бир арава ун олиб келганликлари, қор тагида совиб ётган тандирларга ўт қаланиб, иссиқ нон ҳиди атрофга тарал-гани, отлик жарчилар подшо номидан очларга нон улашилишини эълон қилгани ҳаммининг қулоғига бориб етди. Новвойлик растасига келиб, хушбўй бугдой нонининг таъмидан кўзи чарақлаб очилаётган очлар Бобурдан нечоғлиқ мамнун бўлсалар, тамагир бек ва навкарлар: «Бизнинг оғзимиздан олиб, авбошларга берди!» — деб, ёш подшоҳдан шунчалик норози эдилар. Самарқанддаги очлик ва танқисликдан безган бир қисм жангчилар Андижонга қайтиб кетишга интила бошладилар.

* С а ҳ ҳ о ф — муқовачи. Китоб савдоси билан саҳҳофлар шуғулланган.

Тандирдан узилган нонларни қопга солиб чиқиб очларга улашаётган навкарлардан бири — Тоҳир эди. Аввал у ҳам: «Менга найза санчиб, онамининг ўлимига сабаб бўлган ёғийларга хизмат қилгани келганми мен?!» деб аччиқланди-ю, лекин у вада кийинган, бўйинлари

қилтириқдай бўлиб қолган оч ўсмирларга, чолларга, аёлларга кўзи тушганидан кейин ҳовури босилди. Ичкаридан ола қопда иссиқ нон кўтариб чиқар экан: «Балки бу аёлларнинг орасида Робия ҳам бордир?— деб ўйланди. — Ёки Робияни кўрган-билганлар учраб қолар?»

Тоҳирнинг бошида тулки телпак, эгнида почапўстин, сўнгги ойларда мудом отлиқ юриб, қадам олиши хийла ўзгарган. Узангига ўрганиб кетган оёқлари ерда аввалгидай равон одимлай олмайди. Аммо қўллари чавандозча бир чаққонлик билан қопга тез тушиб-чиқади.

Кўзлари лўқ очлар Тоҳирнинг ўзини эмас, нон улашаётган қўлларини кўришади, холос.

Уларнинг кўпи имиллаб, кичик-кичик қадам ташлаб жуда секин ҳаракат қилишади. Йўлларида кичкина ариқ ёки дўнглик учраб қолса, ўтолмай тўхтаб қолишади. Бақувватроқлари суяб, кўмаклашиб ўтказиб қўйишади.

Тоҳир одамларнинг ҳар бирини синчиклаб кўздан кечиради. Наҳотки уларнинг орасида Робияни кўрган-билган бирорта одам бўлмаса?

Ана, бир аёл тўн ёпиниб, ярим ўгирилиб турибди. Тоҳир унинг ёнидаги кампирга қараб: — Холалар, ораларингда андижонлик ёки қувалик аёллар борми? — деб сўради.

Кампир тожикча талаффуз билан:

— Ундоклар йўқ, айланай, — деди.

Тоҳир юзлаб марта айтган сўзларини такрорлаб:

— Синглимни излаб юрибман, — деди. — Султон Аҳмад мирзонинг аскарлари Қувадан олиб қочиб кетганига тўрт йил бўлди.

— Бечора! — деб қўйди кампирнинг ёнидаги аёл.

Нарироқда нонга кўз тикиб турган бир киши сабр-сизланиб йўталди. Тоҳир нон улашишда давом этар экан, ўттиз беш ёшлардаги, сийрак малла мўйловли новча бир кишининг қаршисида тўхтади.

— Сиз илгари навкар бўлганмисиз?

Юзи шишинқираган бу одам хавотирли товуш билан:

— Ҳа, — деди.

— Қачон?

— Кўп жил бўлди.

— Андижонга борганмисиз?

— Жўқ... берироғидан қайтканмиз.

Бу одамнинг талаффузи ўшанда Робияни қопга солиб олиб кетган «жўқ»чи йигитларни эслатди-ю, Тоҳирнинг вужуди қалтираб кетди. Эҳтимол, бу ўша босқинчиларнинг биридир?

Тоҳир орқасига ўгирилиб, новвойхона томонда турган шеригини чақирди. Қопнинг тагида қолган нонларни унга берди-ю, малла мўйловли кишини билагидан олиб бир четга бошлади. У одам қўрқувдан бўшашиб, каловланиб, тўхтаб қолди:

— Укажон, мен бир бечора одамман! Мени қўйиб жубаринг! Нонға келиб эдим... Нонға!...

Тоҳир калаванинг учини шу одам топиб бериши мумкинлигини сезиб, мулойимроқ гапиришга тиришди.

— Нон оласиз. Сизга кўпроқ нон берамен. Менга ростини айтинг. Султон Аҳмад мирзога навкар бўлганмисиз?

— Бўғанмен.

— Андижондан беридаги Қуванинг кўпригидан ўтганмисиз?

— Қайси кўприк? Синиб кетиб, бизни хароб қилган кўприкма?

— Худди ўзи! — деди Тоҳир ғазаб аралаш қувонч билан. Мана, ўша босқинчи! Тоҳир унга ҳозир ханжар урса бир аламдан чиқар эди. Аммо Робия нима бўлади? Буни ўлдирса, Робияни кимдан сўроқлаб топади?

Тоҳир малла мўйловли йигитни ёқасидан олиб қаҳр билан силкитди:

— Робия қани? Айт тезроқ!

Очликдан дармони кетиб, зўрға юрган йигит Тоҳирнинг силталашидан тўкилиб, парчаланиб

бошлади:

— Нондай азиз бўлинг, ука. Биз кўрган кунларни ҳеч кўрманг. Қўлдан берганга қуш тўймас. Жотиб жесанг бу нон икки кунга ҳам жетмайди. Лекин мен шунинг кучи билан қишлоғимга жетиб оламан. Ана у товнинг орқасида оға-иниларим бор. Биз ўзбекнинг қўянқулоқ уруғиданмиз. Қишлоғимга жетиб борсам, бир-икки қоп ғалла товиб келаман. Лекин бўш қоп тик турмас экан, ука. Битта чўбир отим бор эди, кузда сўйиб жеб қўйдик. Пиёда кетай десам, оч одам товда жиғилиб совуқда қотиб ўламан, деб қўрдим. Мана эн-ди қўркмасам бўлади...

— Мен сизни қаердан топамен? — деди Тоҳир унга аввалги ваъдасини эслатиб.

— Кўнчилик гузарида уйим бор. Мамат полвон десангиз, ҳамма билади. Бир вақтлар полвон эдик, ука. Мана энди гавдамизни зўрға кўтариб журибмиз.

— Эсингизда бўлсин, қизнинг оти Робия.

Мамат полвон бу номни бир-икки такрорлаб хотирасига жойлагач:

— Агар хабари чиқса, сизни қаердан товаман? — деди.

— Қосимбекнинг навкаримен. Отим Тоҳир.

— Хўп, Тоҳирбек, мен сизни қидириб товамен. Бизнинг одамлар сизга жаманлик қилган бўлса, сиз менга жахшилиқ қилдингиз. Бу жахшилиғизни албатта қайтараман. Хайр!

Тоҳир унинг орқасидан қараб қолди. «Қувада укасининг балчиққа ботиб ўлганига мен сабабчи бўлганимни билса нима қиларкин?» деб ўйланди.

Мамат эса нарироққа бориб шоша-пиша қўйнига қўл тикди-ю, иссиқ нондан бир бурда узиб олиб, тез оғзига солди.

4

Андижонлик бек ва навкарлар «Самарқандни олсак ҳамма мушкулларимиз осон бўлади», деб ўйлаган эдилар. Бироқ энг катта ишқалликлар Самарқанд олингандан кейин бошланди. Уч минг кишилиқ қўшиннинг беш-олти минг от-улови бор. Қаҳратон қишда қамалдан абгор бўлиб чиққан шаҳарда на очларни тўйдириб бўлади, на қўшинга озиқ-овқат етказиб бўлади, на отларни ем-хашак билан таъминлаб бўлади. Шаҳар дарвозалари очилган, бу ёғи Ўратепагача, бу ёғи Қаршигача барча томонларга туя карвонлари жўнатилган, бозор ва расталарни тирилтириш учун турли чоралар кўриляётган бўлса ҳам пойтахтда ҳаёт ҳали-бери изга тушадиганга ўхшамас эди. Самарқанд сўнгги йилларда кўп марта қўлдан-қўлга ўтиб, даҳшатли талон-торожлардан қашшоқланиб қолган эди.

— Бу мушкулотлар кўз очиб-юмгунча ўтиб кетгай,— деб, машваратларда Бобурнинг устози Хўжа Абдулла андижонлик бекларни сабр-қаноатга чақирар эди:— Баҳор яқин, пишиқчиликка етсак, оғир кунларни кўрмагандек бўлиб кетурмиз. Танқисликлар ўтур, аммо бу ёғи Қаршию Шаҳрисабзгача, у ёғи Ўшу Ўзгангача — шундай улуғ мамлакат қолур. Тангрим бизга шундай катта кишварни иноят қилгани учун, биз Самарқанддай оламшумул доруссалтанага муяссар бўлганимиз учун шукроналар айтмоғимиз керак. Бобур мирзонинг орзулари шулким, Мовароуннаҳр яна Улуғбек давридаги каби бирлашса, пойтахт аслига қайтса, ҳамма вилоятлар ҳамжиҳату обод бўлса. Амирзодамнинг бу орзулари сизу бизнинг муқаддас мақсадимиздир. Илоҳи омин, парвардигори олам бизни бу мақсадимизга ҳам етказсин!

Бу гаплар Хонқулибек ва Аҳмад Танбалга ўхшаган бекларнинг ғашига тегса ҳам, улар машваратга тўпланган бошқа беклар қатори:

— Илоҳим омин! — дейишиб, юзларига фотиҳа тортадилар. Четдан қараган одам буни яқдиллик белгиси деб ўйлайди.

Аммо беклар машваратдан янги бир вазифани зиммаларига олиб, уй-уйларига

тарқалганларидан кейин хилватда иккита-учтадан бўлиб олиб, ғийбатга тушиб кетишади:

— Хулласи калом. Бобур мирзонгиз Улуғбекдек улуғ одам бўлмоқчи эканлар-да, Аҳмадбек? — сўрайди Хонқулибек истеҳзо қилиб.

Улар бахмал кўрпа ёпилган иссиқ сандалнинг икки четида ўтириб кечки таомни бирга емоқда эдилар. Аҳмад Танбал қазидан бир парра олиб, киноя билан кулди:

— Ҳа, Бобур мирзоингиз улуғ одам бўлишлари учун яна биргина нарса етмай турганмиш...

— Хўш?

— Бугун машваратда айтдилар-ку! Самарқанд деҳқонлари очарчиликда уруғлик донларини еб қўйган эмишлар. Биз Қаршига карвон юбориб олиб келган донларимизни деҳқонларга қарз берур эмишмиз.

— Дард устига чипқон!

— Илож қанча, Хонқулибек! Ёш подшоҳимиз улуғ бўлишлари учун ҳаммасига чидайсиз. Яна бу кишим Самарқандга куёвлар, қаллиқлари бор. Домод райиятга ўзларини яхши кўрсатмоқлари зарур. Бу ҳам етмагандай, ёш подшоҳимиз ҳар ҳафтада шоирларни тўплаб мушоира ўтказмоқдалар.

— Шоир ҳам бўлмоқчилар шекилли-да!

— Ҳа, бизнинг насибамизга қаёқдаги шоирларни ҳам шерик қилганлари ана шу сабабдан! Хазинадаги олтинларни совуриб, қатор-қатор қимматбаҳо китоблар олишлари ҳам ана шундан! Хонқулибек соқолини ғижимлаб:

— Этак силкиб Андижонга кетай десам, рухсат бермайдир, — деди. — Тангри ҳаққи, Бобурингиздан тўйдим, Аҳмадбек!

Аҳмад Танбал заҳарханда қилиб кулди-да, ўрnidан туриб эшикни зичлаб ёпди. Жойига келиб ўтиргач:

— Хонқулибек, — деб товушини пасайтириб гапира бошлади, — беклар бўмаса, подшоҳларнинг илқидан ҳеч иш келмайдир. Навкарнинг кўпчилиги бизники. Жангни биз қилдик. Азобни биз тортдик. Энди бундай муте бўлиб, ёш йигитчадан рухсат сўраб ўтирмоғимиз не керак?

— Гапингиз рост! — шивирлади Хонқулибек. — Подшо бўлса ўзига! Рухсат бермаса бермасин, мен барибир кетурмен!

— Мен ҳам бу ерда хор бўлиб юрмоқчи эмасмен. Омон бўлсам, подшоҳ топилур. Ахсида Жаҳонгир мирзо бор. Бухорода Султон Али мирзо бор. Буларнинг уруғи кўп. Ҳаммасига сизу биздек беклар керак. Сизга менинг маслаҳатим — Андижонда кўп турманг. Иликка тушиб қолурсиз.

— Ахсига борайми?

— Ҳа, Ахсида Узун Ҳасанга учранг. Сизни Жаҳонгир мирзонинг хизматиға олур.

— Олурмикин? Балки Жаҳонгир мирзо Бобурга қарши боролмас?

— Сизу биздай беклари кўпайса борур! Жаҳонгир мирзо Андижон тахтиға ишқибоз...

... Икки бек шу куни гапни бир жойга қўйдилару эртаси куни кечаси Аҳмад Танбалнинг ишончли одамлари Феруза дарвозасида соқчилик қилаётган пайтда Хонқулибек элликтача навқари билан секин шу дарвозадан чиқиб қочди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Аҳмад Танбалнинг ўзи Зоминга карвонни кузатиб бориш баҳонаси билан навкарларини эргаштириб кетди-да, Самарқандга қайтмай, тўғри Ахсига йўл олди. Шундан кейин шаҳардан ташқарига зарур иш билан юборилган бек ва навкарларнинг қайтиб келмаслик ҳоллари тобора кўпая бошлади. Кечалари қалъа деворларидан ошиб тушиб қочаётганлар бунинг устига қўшилди. Қишнинг охириға бориб, Самарқандга Бобур билан келган бек ва навкарларнинг ярми ҳам қолмади. Одами жуда сийраклашиб қолган Бобур кетганларни қайтариб келиш учун энг содиқ беклардан бирини Андижонга юборди. Бироқ орадан йигирма кун ўтгач, бу бекни Аҳмад Танбал ва унинг тарафдорлари Андижон билан Ахси оралиғида тутиб олиб ўлдирганлиги ҳақида хабар келди. Фарғона водийсида ёмон бир фитна бошланганиға энди шубҳа йўқ эди.

Фитначи бекларнинг бир қанчаси Хўжа Абдуллаға қўл бериб, унга мурид бўлганликлари маълум эди. Бобур Қосимбек билан маслаҳатлашиб, охири Хўжа Абдуллани Андижонга юборди. Бобур тахтга ўтирган кезларда Хўжа Абдулланнинг гапиға кирган Узун Ҳасан ва бошқа фитначи беклар бу гал унинг насиҳатлариға ваъдалариға мутлақо қулоқ солмадилар. Ниҳоят,

фитначилар Андижонга ҳужум қилдилар. Хўжа Абдулла бошлиқ содиқ беклар шаҳар дарвозаларини беркитиб, қамалда қолдилар.

* * *

Бу мудҳиш хабар Самарқандга етиб келганда Бобур қаттиқ бетоб бўлиб, Бўстонсаройнинг иккинчи қаватидаги хобгоҳда иситмалаб ётган эди. Андижондан келган чопар ўрам қилиб сўрғичланган мактубни ясовулга кўрсатди-ю, аммо бермади:

— Ҳазрати хоним «амирзоданинг ўз иликларига беринг», деб буюрганлар!

Бобур ҳар куни неча қайта: «Андижондан чопар борми?» — деб сўрар эди. Ясовул чопарни дарҳол юқорига бошлади.

Хобгоҳ эшиги олдида уларни Бобурнинг шахсий табиби бўлган кичик жуссали мўйсафид тўхтатди:

— Бу китобатни аввал Қосимбек ўқимоқлари керак. Агар хушхабар бўлса, кейин амирзодамга берурсиз.

— Оналари, буюрганлар, устодлари Хўжа Абдулла ҳам тайинлаганлар, амирзодамнинг ўзлари ўқимоқлари керак.

— Ёмон хабар Мирзо ҳазратларини хароб қилиши мумкин! — деди табиб куюниб. — Асли ўзлари тумовлаб тузалиш арафасида эдилар. Ташвиш устига изтироб, изтироб устига кулфат, ҳаммаси қўшилди-ю, муолажани охирига етказмай туриб кетдилар. Мана бугун узликиб аҳволлари оғирлашиб ётибдилар!

— Андижон хавф остида. Агар тезроқ билдирмасак, кейин кеч бўлур, биздан норози бўлурлар!

— Йўқ, мен ҳозир ижозат бермайдирмен!

— Жаноби табиб...

— Йўқ, йўқ!

Бу баҳс ичкарида ётган Бобурнинг қулоғига чалинди. У баланд товуш билан:

— Чопар бўлса кирсин! — деб буюргандан кейин, табиб чопарга йўл берди.

Бобур катта танобий хонанинг тўрида ердан бир газча баланд қилиб солинган парқу тўшақда ётган эди. Чопар тўшақдан анча берида юкунди-да, тиззасида сирғалиб бориб, мактубни Бобурга икки қўллаб узатди.

Иситманинг зўридан бўғриқиб ётган Бобур ёнбошга туриб, мактубни титроқ қўллари билан очди. Ичма-ич иккита хат. Бирида Хўжа Абдулланинг имзоси. Бирини Қутлуғ Нигор хоним ёзган. Улар иккови ҳам Андижоннинг даҳшатли аҳволи, қамал тафсилотлари ҳақида ёзишган. Бобурдан бошқа нажоткорлари йўқлигини айтишиб, тезроқ етиб келишини илтижо қилишган эди.

Андижон қуршовда! Фитначи беклар Андижон тахтига Жаҳонгир мирзони ўтказмоқчилар.

Аҳмад Танбални лашкарбоши қилишиб, Бобурдан ота юртини тортиб ол-моқчилар! Бобур уларни бунчаликка боради, деб ҳеч ўйламаган эди. Тўсатдан унинг устидан бир челак совуқ сув қўйилгандай бўлди-ю, аъзойи бадани музлаб, бўшашиб, боши ёстиққа «шилқ» этиб тушди. Тамом!

Танбал билан Жаҳонгир ғалаба қилса, уларнинг томонига қочиб ўтувчилар яна кўпаяди. Бобур ким билан қолади? Балки ҳозир ҳам Танбал томонга қочиб ўтаётганлар бордир? Балки Қосимбекнинг ўзи ҳам... Кутилмаганда хаёлига келган бу ўйдан Бобур шундай даҳшатга тушдики, бутун кучини тўплаб, ўрнидан сапчиб турди:

— Қосимбек қани??!

— Ҳозир келурлар, одам юбордик, — деди табиб мулойим товуш билан. — Амирзодам, ётинг, сизга ором керак!

Бобурнинг хаста хаёлида бирдан қилич тутган Танбал гавдаланди. Бобур бу қилични таниди. Ўшда Танбал шу қилични ўпиб, «то ўлгунимча содиқ қулингизман», деган эди. Танбал ўша

қилични ҳозир гўё Бобурнинг боши устида ўйната бошлади... Танбалнинг оёғи ос-тида тоғдан хуржунга солиб келинган каллалар юмалаб ётипти. Уларнинг бири танишга ўхшади. Қутлуғ Нигор хонимнинг боши... Бобур алаҳсираб кўз олдига келтирган бу қўрқинчли хаёл уни гўё тўшакдан отиб юборди. У гилам устида ички кийимда оёқ яланг турганича:

— Шамширни беринг! — деб қичқирди. — Менга шамширни беринг!

Табиб уни маҳкам қучоқлаб олди:

— Амирзодам, хастасиз, ётмоғингиз керак... Амирзодам! — Табиб Бобурни гўё Танбалнинг қиличига тутиб бермоқда эди. Бобур унинг қучоғидан юлқиниб чиқиб эшикка интилди:

— От келтиринг! Мен Андижонга борамен! Шамшир қани? Бекларга хабар беринг! Тезроқ тайёрлансинлар!

Табиб унинг кетидан югурди. Дасторпеч Бобурнинг кимхоб тўнани олиб бориб елкасига ёпти, оёғига кавушини берди. Бобур кавушнинг бир пойини кийди-ю, иккинчисини кийишга тоқати етмади. Унинг боши гир-гир айланар, ҳаво етишмай, нафаси қисилар эди. Кўз олдига ҳамон ўша қонли қилич ва кесик каллалар.

— Хоин! — деди у Танбалга қарата. — Қонхўр!

Бобур айвон эшигига қараб чопди. Лекин эшик олдига гандираклар йиқилди. Табиб билан дасторпеч уни беҳуш аҳволда тўшакка кўтариб келиб ётқизишди.

Сўнг у ярим кечага бориб сал ҳушига келди. Кўзини очиб, оғзига пахтадан сув томизаётган табибни кўрди. Назарида, тили шишиб, шундай катта бўлиб кетган эдики, бутун танасини тоғдай босиб ётарди. Бобур кўзини очганини сезиб, Қосимбек унинг тепасига келди:

— Хайрият-е!.. Амирзодам, бизни мунча қўрқитдингиз?

Бобур кўзлари мўлтираб нимадир демоқчи бўлди, аммо беҳад оғирлашиб кетган тилини қимирлатолмади.

— Энди яхшимисиз, амирзодам?

Бобур жим. Қарайди-ю, гапиролмайди. Унинг тилдан қолганини сезган Қосимбек кўзидан тирқираб чиққан ёшни кўрсатмаслик учун юзини четга бурди.

АНДИЖОН, ХЎЖАНД УВОЛ БЎЛГАН ОРЗУЛАР

1

Тун қоронғиси устига осмонни қуюқ булут қоплади-ю, қалъа ичини зулмат босиб кетди.

Андижон кўчалари таҳликали бир сукутга чўмган. Жимжит кечада арк дарвозасининг ғийқиллаб очилгани узоқларга эшитилди. Дарвозахонадан тушган хира ёруғда аркдан чиқиб келаётган бир тўп қуролли отлиқлар кўринди. Олдинда эркакча тўн ва бўрк кийган, белига камар боғлаб, ханжар осган Хонзода бегим. Унинг навкарлари орасида келаётган мавлоно Фазлиддин ҳам тўннинг устидан ҳарбийча камар боғлаб, белига қилич тақиб олган.

Самарқанддан қайтган чопар Бобурнинг ҳаёт билан ўлим орасида беҳуш бўлиб ётганини айтиб бергандан кейин қалъа ҳимоячиларининг бир қисми фитначилар томонга қочиб ўтиб кетди. Қўрғон деворларининг ҳар бир газини кўриқлаб туришга одам етишмай қолди. Қоронғи тунда душманнинг деворга нарвон қўйиб, ошиб тушиш хавфи кучайди. Ўн олти ёшида шўхлик билан йигитча кийиниб, чавгон ўйнаб юрган Хонзода бегим энди чинакамига қуролланиб, ҳаёт-мамотлари қил устида турган қалъа ҳимоячиларига кўмакка боряпти.

Қуюқ қоронғиликда отларнинг тақалари кўча тошларига урилиб учқун чиқаради. Ҳаводан ёмғир ҳиди келади, майин шабада эсади. Мавлоно Фазлиддин баҳор кирганини, қалъа ичидаги боғчаларда ўрик ва бодом гуллаганини эслади ва атрофига синчиклаб қаради, аммо биронта оқарган нарса кўзига чалинмади. Тун бутун борлиққа қоп-қора парда тортиб қўйган эди.

Мавлоно Фазлиддин мана шу шаҳарда қурмоқчи бўлган мадраса ва сарой тарҳини Хонзода бегимга кўрсатиб, унинг мақтовини эшитган ёруғ кунларини эслади-ю, юрагини армон ғижимлаб ўтди. Бобур Самарқандни олгани ҳақида хабар келгандан кейин мавлоно Фазлиддин орзуси энди амалга ошишига астойдил ишонган эди. Хонзода бегим ҳам уни бир неча марта ўз ҳузурига чақириб, бўлажак қурилишларга қаердан ўрин танлаш ва тайёргарлик ишларини қандай бошлаш ҳақида узоқ-узоқ гаплашган эди.

Арқдан чиққан отлиқлар қоронғида тусмол билан қалъанинг Мирзо дарвозаси томонга борар эканлар, мавлоно Фазлиддин олдинда хомуш кетаётган Хонзода бегимнинг ўша суҳбатлар пайтидаги маъсум ва шод қиёфасини эслай бошлади.

Одатда Хонзода бегим уни канизлари билан истиқомат қиладиган олти хоналик сиркор уйнинг ташқи бўлмасида қабул қилар эди. Бегим эркаклар билан гаплашганда махсус ишланган ипак парданинг ортида ўлтиради. Лойиҳанинг баъзи жойларини сўз билан изоҳлаш мушкул бўлиб қолса, Хонзода бегим орадаги пардани очиб:

— Қани, гумбаз билан миноралар орасида нелар бўлур? — деб сўрайди.

Улар иккови икки томондан қоғоз устига энгашиганларида гоҳ нафаслари бир-бирлариникига кўшилиб кетгандай бўлади. Мавлоно Фазлиддин ўшда, қоятош устида би-ринчи марта бошдан кечирган ажойиб туйғу яна борлигини маст қилади. У ишдан бошқа нарса ҳақида гап очишга кўрқади, атрофларида юрадиган канизларга ҳаяжонини сездирмасликка тиришади. Қутлуғ Нигор хоним дуч келиб қолса, эгилиб таъзим қилиш билан кўзини ундан яширади. Бироқ сўнги марта учрашганларида Хонзода бегимнинг ўзи тўсатдан:

— Мавлоно, нечун шу ёшгача уйланмагансиз?— деб сўраб қолди.

Қиз асилзодаларга хос бир назокат билан ўзини эркин тутиб кулимсираётган бўлса ҳам, кўзининг ҳаёдан ялтиллаб кетганини мавлоно Фазлиддин пайқади. Мавлоно сири очилиб қолишидан кўрқиб, ҳазил билан қутулмоқчи бўлди:

— Бегим, фақир дунёдан тоқ ўтмоқчимен.

— Менга ўхшабми?

— Йўқ, бегимнинг тоқ ўтишларига ақлим бовар қилмайдир.

— Не сабабдан?

— Ахир сиз... бу дунёда... не-не шаҳзодалар, асилзодалар бор.

— Бўлса бордир. Аммо мавлоно ўзлари билган шаҳзодаю асилзодаларнинг қайси бирига... мени муносиб кўрурлар?

— Агар бўлса, фақат Фарҳодни сизга муносиб кўрур эдим.

— Нечун фақат Фарҳодни?

Мавлоно жавоб тополмай тараддудланган эди, Хонзода бегим яна савол берди:

— Фарҳод ҳам сиздек меъмору бинокор бўлгани учундир?

— Бундай дейишга фақирнинг ҳаддим сиғмайди.

Мавлоно маъюс бўлиб айтган бу сўзлар Хонзода бегимни ҳам маъюслантириб қўйди. У оғир тин олди-да:

— Худойим мени нега шоҳ қизи қилиб яратди экан?— деди. — Мен ҳам фақир бир қиз бўлсам, бахтимни топишим балки осонроқ бўлур эди...

Мавлоно Фазлиддин бегимнинг бу сўзларини ҳар эслаганда кўнгли бир даража кўтарилади. Демак, Хонзода бегим унинг муҳаббат дардини билади. Биладигина эмас, балки ўз қалбида унга ҳамдардлик ҳам сезади. Шоҳ қизи билан оддий меъмор орасидаги тоғдай фарқлар бегимни ҳам эзади. Агар Хонзода бегим унга астойдил кўнги берса, мавлоно бу тўсиқларни енгиб ўтиши мумкин эмасмикан? Ўшда қурган кичик бир ҳужраси учун Бобур мирзо уни шунчалик эъозлаган эди. Энди агар бу водийда катта обидалар қурса, мавлононинг обрўси баъзи асилзодаларникидан кам бўлмаслиги мумкин. Бобур танти йигит, опасини яхши кўради. Балки уларга марҳамат кўрсатар. Бундан қатъи назар, мавлононинг меҳрига Хонзода бегимнинг қарши эмаслиги, у билан учрашиб туришга майли борлиги — мана шунинг ўзи ҳам

мавлонинг қалбини ҳароратли, ёруғ туйғуларга тўлдириб юрар эди.

Бироқ Андижон қамалда қолгандан кейин мавлонинг орзу-умидларини мана шу тун каби қоронғи зулмат ўз қаърига тортиб кетди. Барча лойиҳалари кераксиз қоғозга айланди. Мавлоно Фазлиддин урушни ҳам, навкарликни ҳам бутун вужуди билан ёмон кўрар эди. Бироқ бугун аркка бориб Самарқанддан келган ёмон хабарни эшитди ва Хонзода бегимнинг қуролланиб чиқаётганини кўрди-ю, лоқайд қараб туролмади. Бу мушкул вазиятда титраб-қалтираб, тақдир зарбасини кутиб ўтиргандан кўра, қурол билан ҳимояга чиқиш яхшироқ эканини сезиб, умрида биринчи марта белига қилич тақди. Мана, ҳозир ваҳимали қоронғиликда сув қуйгандай жимиб ётган шаҳарни оралаб борар экан, бир неча қадам олдинда Хонзода бегим ҳам кетаётгани, мавлоно уни шу навкарлар қатори ҳимоя қилиши мумкинлиги кўнглига бир қадар таскин берарди.

Улар Мирзо дарвозасига яқинлашганларида қалъа ташқарисида бирдан карнай ва нақора чалингани, юзлаб навкарларнинг қичқириқлари эшитилди. Хонзода бегим орқага ўгирилиб: — Ёғий дарвозани очмоқчи! — деди-ю, отининг бошини қўйди. Бошқалар унинг кетидан от чоптиришди.

Ёвнинг бир қисм кучлари Мирзо дарвозаси қаршисида ғавғо кўтариб, қалъага ёниб турган ўқлар отаётган пайтда бошқа бир гуруҳ навкарлар қалъанинг пана томонига нарвон қўйиб, секин чиқиб келмоқда эдилар. Девор шинакларидан бирида ўтирган қоровул йигит буни сезиб қолди-ю, дарвозахона тепасида машъала ёруғида одамларга иш буюриб турган Хўжа Абдуллага қичқирди:

— Пирим, ёғийлар бу ёқда нарвон қўйиб чиқмоқдалар! Нарвон!!

Хонзода бегим навкарлари билан ўша қоровул турган жойга бориб отдан тушди. Навкарлардан бири машъала ёқди. Унинг ёруғида деворга чиқиладиган зинапоя кўринди. Мавлоно Фазлиддин девор тепасидаги хатарга Хонзода бегим ҳаммадан аввал рўбарў бўлишидан кўрқди-ю, зинапояга биринчи бўлиб қадам қўйди. Шинакка етганларида бегимнинг қўлидаги машъаласини олди:

— Эҳтиёт бўлинг, бегим, ёғийга кўринманг!

Деворга ташқаридан қўйилган кенг нарвонларнинг учлари хиёл чиқиб турар эди. Ёрдамчилар етиб келганидан дадилланган бояги қоровул йигит нарвонлардан бирини икки қўллаб итариб, ағдариб ташлаётган пайтда пастдан зарб билан отилган ёй ўқи унинг кўкрагига қадалди.

Бечора йигитни ушлаб қолишга улгуролмадилар— нарвон билан бирга қалъадан ташқарига учиб кетди.

Шинак атрофига қиррали тошлар тайёрлаб қўйилган эди. Хонзода бегим шу тошлардан бирини икки қўллаб олди-ю, пастга отди. Бошқа навкарлар ҳам нарвон қўйилган жойнинг пастини мўлжаллаб тош ота бошлади. Пастда эшитилган дод-войлар ва инграшларга қараганда, бу тошлар мўлжалга тегмоқда эди.

Шу пайт қалъанинг нариги четида — Хакан дарвозаси томонда қўшқарнайларнинг ғат-ғати, табл ва нақора товушлари, аллакимларнинг ғолибона қичқириқлари эшитилди. Мавлоно Фазлиддин шовқин келаётган томонга қулоқ солиб туриб кўрқиб кетди. Бу галги ғавғо шаҳар ичида кўтарилмоқда эди.

— Бегим, қулоқ солинг! Ёғий қалъага кирганми?

Шаҳар ичидан бу томонга ёпирилиб келаётган шовқиндан Хонзода бегим ҳам сесканиб кетди. Пастдан Нўён Кўкалдош жон-жаҳди билан қичқирди:

— Бегим, хиёнатчилар Хакан дарвозасини ёғийга очиб бермишлар. Тезроқ аркка қайтинг! Аркка!

Нўён от чоптирганча Мирзо дарвозаси томонга ўтиб кетди. Хонзода бегим зинапоядан пастга чопиб тушар экан, мавлоно Фазлиддин қўлидаги машъала билан унинг изидан югурди. Отга минганларидан кейин Хонзода бегим:

— Машъалани ташланг! — деб буюрди.

Машъала мавлонони ёв ўқига нишон қилиб бериши мумкин эди. Мавлоно Фазлиддин ёниб турган машъалани ерга ташлади-ю, бегим билан бирга аркка қараб от чоптириб кетди. Аммо улар аркка яқинлашганларида бир неча юз отлиқлар олдиларидан қирқиб чиқдилар ва дарвоза йўлини тўсиб қўйдилар. Қуроли отлиқлар орасида машъала кўтарган навкарлар ҳам бор эди. Машъала ёруғида белига олтин камар боғлаган, дубулға ва жиба кийган Аҳмад Танбал кўринди-ю, мавлоно Фазлиддиннинг борлиғи музлаб кетгандай бўлди. Танбалнинг қўшини Хонзода бегимни ва унинг навкарларини дарҳол қуршовга олди. Аҳмад Танбал ёнидаги навкарга шўх товуш билан гапирди:

— Машъалани яқинроқ тут! Ие, Хонзода бегиммилар? Кўзларимга ишонмаймен! Бегим, бу не ҳол? Нечун мардона кийим кийибсиз?

— Номардлар кўпайиб кетгани учун мардона ки-йиндим!

Танбал бу истехзони ўзига олгиси келмай кулди:

— Қўрғонда мардлар қолмаган бўлса, мана, биз келдик, бегим!

Танбалнинг кетида турган Узун Ҳасан бу гапни ёқтириб хахолади. Машъала ёруғи беклар орасида аянчли кулимсираб турган кўсанамо Али Дўстбекка тушди. Бобур Андижонни мана шу одамга ишониб топшириб кетган эди. Али Дўстбек эса Бобурни ўлим тўшагида ётипти, деб эшитиб ундан умидини узган эди. Боя Танбалнинг қўшини Мирзо дарвозасининг олдида жўрттага ғавғо кўтарган, деворга нарвон қўйиб чиқмоқчи бўлганлар ҳам ҳимоячиларни атайлаб чал-ғитган эди. Аҳмад Танбал билан тил бириктирган Али Дўстбек бугун мана шу тўполон пайтида қалъанинг нариги четидаги Хакан дарвозасини ёвга секингина очиб берган эди. Хонзода бегим буни энди фаҳмладию, Дўстбек билан Аҳмад Танбалга нафрати ошиб, жирканиб кўз ташлади:

— Сизларми мардлар?! Сизлар учун мардлик билан хоинликнинг фарқи қолмадими?! Кечагина Бобур мирзога содиқмиз, деб қасамёд этганлар бугун унга шунчалар ёмонлик қилмоқдасиз! Мен аминмен: эртага сиз Жаҳонгир мирзога ҳам хиёнат қилурсиз!

Аҳмад Танбал қиличининг сопини чангаллаб:

— Ҳаддингиздан ошманг, бегим! — деди. — Бобур мирзо адолатсизлик қилди. Самарқанд олингандан кейин Андижон Жаҳонгир мирзога берилмоғи керак эди. Бобур мирзо бермади! Биз адолат учун жанг қилиб, мана бугун ғалабага эришдик! Аммо сиз шарму ҳаёни унутиб, нечун бизни бунчалик ҳақорат қилмоқдасиз? Шоҳ қизига ярашмайдиган бу қилиқни сизга ким ўргатди? Ёнингиздаги муллоча ўргатдими?!

Аҳмад Танбалнинг ғазабли кўзлари мавлоно Фазлиддинга қадалди. Мавлоно Фазлиддин ҳам унинг кўзларига кўзини қадаб гапирди:

— Бегим шарму ҳаёдан сизу бизга сабоқ беришга қодирлар! Бегимнинг ҳақ сўзларини фақат қаллоблар ҳақорат деб тушунурлар!

— Ким қаллоб? — деб Аҳмад Танбал қиличини суғуриб, мавлонога қараб от чоптирди. Шунда Хонзода бегим отини ниқтаб унинг йўлини тўсиб чиқди:

— Илму ҳунар аҳлига тиф тортиш уят!

Икковининг отлари бир-бирига урилиб, айқашиб кетди. Аҳмад Танбал қиличини ҳавода ўйнатар экан:

— Бегим, бу муллочани маъшуқалардек ҳимоя қилишлари уят эмасми? — деди. — Биз махфийлардан эшитган эдик, аммо лойиҳа чизиш баҳонаси билан бу муллоча бегимни нечоғлик ром қилганини билмас эканмиз!

Кўпчилик олдида Аҳмад Танбал Хонзода бегимнинг номига доғ туширмоқчи бўлгани Хонзода бегимни шунчалик ғазаблантирдик, у белидан ханжарини суғурди:

— Мени бадном қилолмайсен, аламзада хоин! — деб, бор кучи билан Танбалнинг кўкрагига тиф урди. Ханжар Аҳмад Танбалнинг тўни тагидан кийган зирҳли жибасига тегдида, жаранглаб, сирғаниб кетди. Аҳмад Танбал қиличини Хонзода бегимнинг тепасида сермади. Қилич зарбидан Хонзода бегимнинг бошидаги бўрки учиб кетди-ю, узун сочлари ёйилиб елкасига тушди.

Шу пайт орқадан ўн тўрт ёшли Жаҳонгир мирзо бир тўп мулозимлари билан келиб қолди. Буни кўрган Дўстбек Аҳмад Танбални огоҳлантирди:

— Аҳмадбек жаноблари, бас, бўлди!

Хонзода бегим ўгай бўлса ҳам ҳар қалай, Жаҳонгир мирзонинг опаси эди, шоҳ қизини кўпчиликнинг олдида сазойи қилишга йўл қўймас эди. Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзо томонга отини бурди ва ўзини оқламоқчи бўлиб гапирди:

— Бу қандай ҳол, амирзодам? Наҳотки эгачингиз сизга қарши қурол кўтариб чиқса? Ёнларидаги фитначи меъмор эгачингизни йўлдан урмиш, амирзодам!

— Мавлоно Фазлиддин сиздек хиёнатчи бекдан минг ҳисса софдил, минг ҳисса олижаноб! — деди Хонзода бегим.— Мавлононинг меъморлик санъати Андижоннинг ифтихори бўлиши мумкин эди. Аммо сиздек қонхўрлар унинг орзуларини увол қилдингиз! Илоҳим шу орзуларнинг уволи тутсин сизни!

Хонзода бегим сўнги сўзларини йиғлаб айтди-ю, отини қамчилаб, арк дарвозасига қараб интилди. Бироқ дарвозани девордек тўсиб турган навкарлар унга йўл бермадилар. Бегим ёшли кўзлар билан орқага — мавлоно Фазлиддинга ўгирилиб қаради.

Мавлоно Фазлиддин белини пайпаслаб, қиличининг сопини топди-да, уни қинидан уқувсизлик билан суғуриб олиб, Хонзода бегимнинг йўлини тўсган навкарларга қараб ин-тилди. Аммо Аҳмад Танбалнинг отлиқ навкарлари мавлоно Фазлиддиннинг йўлини тўсиб чиқдилар.

Иккитаси мавлоно минган отни жиловидан ушлаб тўхтатди. Бири оғир чўқмор билан мавлононинг биллагига уриб, қиличини қўлидан тушириб юборди.

Бу орада Жаҳонгир мирзонинг ишораси билан нариги навкарлар Хонзода бегимга йўл берган эдилар. Бегим ёлғиз ўзи арк дарвозасидан от қўйиб ўтар экан, яна орқага ўгирилиб қаради. Навкарлар яна девордек бўлиб, дарвоза йўлини тўсиб олган эдилар. Мавлоно Фазлиддин ёв қўлида қолганини сезган бегим ўкириб йиғлади.

Унинг йиғисига фақат дарвозахона шифти бўғиқ бир нидо билан жавоб берди, холос.

Танбалнинг одамлари мавлоно Фазлиддинни отдан тортиб туширдилар ва қўлини орқасига боғлаб, пиёда ҳайдаб кетдилар.

2

Чўқмор зарбидан жароҳатланган биллаги қаттиқ оғриётганини мавлоно Фазлиддин қоронғи бир ҳибсхонада ёлғиз ўзи қолганда сезди. Уни Андижоннинг Чақаридаги тош истехком ичига, ўлим жазосини кутадиган маҳбуслар ҳужрасига қамаб, эшигини ташқаридан қулфлаб олдилар. Бу билан ҳам қаноат қилмай эшик олдида иккита соқчи қўйиб қўйдилар. Боя арк дарвозаси олдида Аҳмад Танбал билан Жаҳонгир мирзонинг ўзаро гапларидан мавлоно Фазлиддин шуни аниқ сездикки, уни шоҳ қизига тама қилишда ва олий зотларга беадабона муносабатда бўлишда айблаб, эртага тошбўрон қилиб ўлдиртирмоқчилар. Шу билан Аҳмад Танбал Хонзода бегимни ҳам бадном қилиб, бир аламдан чиқса керак. Бобур ва унинг тарафдорлари халқ орасида ёмонотлиқ бўлишларидан Жаҳонгир мирзо ва унинг онаси Фотима Султон бегим ҳам манфаатдор эдилар, бу билан улар Андижон тахтини наригилардан тортиб олиб тўғри иш қилганларини исботлагандай бўлардилар.

Рутубатли зах ҳужрада қоронғиликка тикилиб ўтирган мавлоно Фазлиддин орқасига боғланган қўлларини белига босиб, биллагининг оғриғини тўхтатмоқчи бўлар, лекин оғриқ пасайиш ўрнига тобора зўрайар эди. Бу ҳали биргина чўқморнинг зарби... Эртага унинг устига дўлдай ёғиладиган тошларнинг оғриғи қанчалик даҳшатли бўларкин? Мавлоно буни кўз олдида келтирганда эти жунжикиб, ўрnidан туриб кетди. Гўё у ҳозир ҳибсхонада эмас, бир-бирига қараб қулаётган икки тоғнинг оралиғида турибди-ю, энди ҳар икки томондан учиб тушган қо-ятошлар уни эзиб мажақлаши керак. Мавлоно бу балодан қутулмоқчи бўлгандай эшикка томон интилди. Елкасини ёпиқ эшикка уриб, жон-жаҳди билан қичқирди:

— Очинг! Очинг дейман! Очинг!

Кутилмаган бу қичқириқдан чўчиб тушган бир соқчи қаҳр билан сўради:

— Жин урдими? Не гап?

— Илкимни ечинглар! Жоним керак бўлса эртага олурсиз! Илким жароҳатланган! Ечиб қўйинглар!

Соқчилар бу ерда пойлоқчи бўлиб ўтирганларидан жуда асабий эдилар. Чунки ҳозир бошқа ғолиблар Бобур тарафдорларининг молу мулкларини талон-торож қилиб бойимоқда эди. Тун ярмидан оққан бўлса ҳам Андижоннинг кўчалари ва ҳовлиларидан отларнинг ду-пури, итларнинг вангиллаши, аёлларнинг дод-войи, бемаҳал қўзғатилган сигир ва қўйларнинг маъраши эшитилмоқда эди. Бу ерда қолган соқчилар қанчалик кўп ўлжалардан маҳрум бўлаётганларини мана шу товушлардан пайқаб, ич-етларини еб ўтирар эдилар. Бунинг устига маҳбуснинг асабий гаплари қўшилиб, уларнинг жаҳлини чиқарди. Хириллаган овозга қараганда ёши анчага бориб қолган бир соқчи:

— Илки жароҳатланган эмиш-а! — деди. — Эртага асфаласофилинга кетадиган ҳароми, бугун илкингни ўйлаб нима қиласен?

Ешик ортидаги маҳбуснинг нафрат билан:

— Жаллодлар! — дегани эшитилди.

Хириллоқ соқчи ўрнидан сапчиб туриб дўқ қилди:

— Жим ёт, ўлакса! Ҳозир кириб, бир жароҳатингни ўнга етказамен!

«Қандай кунларга қолдим? — деди мавлоно ўзига-ўзи. — Одамзод шунчалик шафқатсизми?»

Ўлим шунчалик нақд экан, бугун мана бу махлуқлардан гап эшитиб, эртага тош-бўронда хор бўлиб ўлгандан кўра, Танбал билан олишиб, қўлида қиличи билан жон бергани яхши эмасмиди? Боя Хонзода бегимнинг олдида мавлоно шунга қодир эди-ку! Нега тақдир уни шундан ҳам маҳрум қилди?

Ташқарида от тақасининг ҳовли тошларига урилиб қарсиллагани эшитилди.

— Ким келди? Тўхта!

Ҳовлига кириб келган уч отлиқдан бири:

— Хўжа Абдулла, мавлоно қози ёш подшоҳнинг фармойиши билан келдилар! — деди.

Келганлар бирин-кетин отдан тушдилар. Икки соқчи узун найзаларини уларга тўғриладилар:

— Фармойишни аввал ўнбошига кўрсатмоқ керак! — деди хириллоқ соқчи.

Унинг тепасида хирагина фонус ёниб турар эди. Малла чакман кийган Хўжа Абдулла соқчиларнинг найзасига қараб келар экан:

— Ўнбошини тополмадик! — деди. — Нечун бу ерда сизлардан бошқа ҳеч ким йўқ?

Ёшроқ соқчи аламли товуш билан:

— Бошқалар ўлжанинг кетидан қувиб кетгандир-да, — деди.

Хўжа Абдулла қўлида ўрам қилинган қоғоз билан икки соқчининг найзалари қаршисига келиб:

— Ундай бўлса фармойишни сиз бажармоғингиз керак, — деди. — Олинг, ўқинг!

Нариги икки навқар отларини девор тагидаги устунга боғлаб, ўзлари Хўжа Абдулланинг кетидан келмоқда эдилар.

— Сизлар ўша жойда тўхтангиз! — деди хириллоқ соқчи. Навқарлар тўхташди. Хириллоқ соқчи найзасини кўтариб, Хўжа Абдуллага йўл берди, сўнг унинг қўлидаги қоғозни очиб кўрди.

Қимматбаҳо қоғоздаги қисқагина ёзув тагига шоҳона муҳр босилган эди. Хириллоқ соқчи муҳрни чироқ ёруғига солиб кўрди, аммо ўқиёлмади. У чаласавод эди.

— Қани, сен ўқи-чи, — деб ёшроқ соқчига берди. Бироқ униси бутунлай саводсиз эди. Қоғозни қўлида айлантириб, Хўжа Абдуллага қаради:

— Пирим, бу қанақа фармойиш?

— Бу ерда ётган нобакор жуда хатарли маҳбус. Уни аркка олиб кетмоғимиз керак.

Орқада турган навқарлардан бири қўшимча қилди:

— Мавлоно қози арқда у ҳаромини сўроқ қилмоқлари зарур!

Хўжа Абдулла Андижоннинг энг машҳур қозиси ва жуда кўп мўътабар одамларнинг пири эканини соқчилар ҳам билар эдилар. Улар Хўжа Абдуллани бир кўришдаёқ таниган эдилару, ammo унинг Бобур тарафида туриб жанг қилганини эслаб иккиланар эдилар.

— Бу ўзи Жаҳонгир мирзонинг фармойишларими?— сўради хириллоқ соқчи.

— Шубҳалансангиз, ўқиб кўринг!

— Маҳкам сақланглар, деб буюрган эдилар-да, пирим.

— Маҳкам сақлаганларинг шуми? Юзбоши қани? Нечун фақат икковлон қолмишсиз? Бу нобакорнинг тарафдорлари кўплашиб ҳужум қилса қандоқ қилурсиз? Йўқ, буни тезроқ аркка олиб кетмоқ зарур! Эшикни очинг!

Ёш соқчи кексасига қараб: «Бу қози ҳам энди Жаҳонгир мирзо томонига ўтибди-да, бўлмаса бунчалик жон куйдирармиди?» — демоқчи бўлди. Бироқ униси ҳамон иккиланар-ди:

— Биз кейин не деймиз?

— Сиз икковингиз ҳозир биз билан бирга кетурсиз! — деди Хўжа Абдулла. — Буни кўплашиб кўриқлаб бормасак, олдириб қўйишимиз мумкин!

Шундан кейин хириллоқ соқчи ҳам бўшашди. Найзасини деворга тираб қўйиб, эшикни очди. У ичкарига қадам қўйиши билан Хўжа Абдулланинг ҳамроҳларидан бири ёш соқчининг бошига қора бир нарсани ёпиб, ўзини ерга ағанатди. Иккинчи навкар хириллоқ соқчининг бошидаги дубулғасига чўқмор билан қарсиллатиб уриб, уни ичкарига қулатди-да, устидан босиб тушди.

Хўжа Абдулла ҳамроҳларига шивирлади:

— Ўлдирманглар, уволларига қолмайлик!

— Ўлдирмасак кейин булар сизни тутиб берурлар!

Мавлоно Фазлиддин жияни Тоҳирнинг овозини таниб:

— Жияним! Тоҳиржон! — деб қичқирди.

Қора парда ичида талваса қилаётган ёш йигит эса:

— Пирим, шафқат қилинг! — деди. — Пирим! Сизга зинҳор ёмонлик қилмаймиз! Қутқаринг, пирим!

— Бас! —деб шивирлади Хўжа Абдулла Тоҳирга.— Оёқ-қўлларини боғласаларинг бўлди!

Мавлоно Фазлиддин Тоҳир билан Хўжа Абдуллага томон отилди:

— Устод!... Жияним!.. Нажоткорларим!..

Тоҳир наригиларнинг қўл-оёғини боғлаш билан овора эди.

— Мавлоно Фазлиддин, қанисиз? — деди Хўжа Абдулла.

Хўжа Абдулла мавлонони бағрига босар экан, унинг қўли боғлиқ эканини сезди-ю, қучоғидан қўймай эшикдан ташқарига олиб чиқди. Фонус ёруғида белидан ханжарини олиб, мавлононинг қўли боғланган ола чилвирни кесиб ташлади.

Тоҳир шериги билан нариги икки соқчини ичкарига қамаб, эшикни қулфлади-да, тоғасининг қучоғига отилди.

— Жияним, худо сени қайдан етказди?

— Боя Самарқанддан чопар бўлиб келдим!

— Бобур мирзо соғмилар?

— Ҳа, тузалиб қолдилар. Ёрдамга етиб келмоқчилар!

— Андижон қўлдан кетганини билурларми?

— Ҳали билмайдилар-да!..

Хўжа Абдулла уларга шипшиди:

— Энди жим!

Тоҳир тоғасини отига мингаштириб олди. Чақардан секин чиқиб, қалъанинг овлоқ бир четига қараб кетдилар. Фолиблар ҳовлиларда ҳамон талон-торож билан банд эдилар. Тўртовлон уч отда қалъа деворининг тагига келдилар. Энди ҳамма ҳимоячилар тарқаб кетиб, девор атрофи ҳувиллаб қолган эди.

— Мана шу ерда ошиб ўтишга қулай жой бор, — деди Хўжа Абдулла.

Ҳаммалари отдан тушдилар. Тоҳирнинг шериги ҳуржунидан ўрам қилинган арқон олди. Тўртовлон махсус зинапоядан девор тепасига чиққанларида Хўжа Абдулла мавлоно Фазлиддинга ёндашди:

— Мавлоно сизни дарвозадан отлиқ чиқариш хатарли. Таниб қолурлар.

— Миннатдормен, устод!

Хўжа Абдулла қўйнидан бир нарса олиб, мавлононинг қўлига тутқазди. Бу — ичи олтинга тўла оғиргина чарм ҳамён эди.

— Бунни сизга хоним ҳазратлари бериб юбордилар,— деди Хўжа Абдулла.

— Воқеадан хоним ҳазратлари ҳам хабар топдиларми?

— Ҳазрат хоним йиғлаб мenden илтимос қилдилар. Аҳмад Танбал сиз орқали бегиму хонимларни шармисор қилмоқчи экан. Аммо биз тирик бўлсак, Бобур мирзонинг оиласига ҳам, муборак номига ҳам доғ тушурмагаймиз!

Мавлоно ҳамённи олиб қўйин чўнтагига солар экан:

— Мен тўғри Бобур мирзонинг ҳузурларига йўл олурмен! — деди.

— Мавлоно, — деди Хўжа Абдулла маъюс товуш билан. — Биз хоним ҳазратлари билан сизга бошқа бир маслаҳат бермоқчи эдик.

Андижонда араб тилини Хўжа Абдуллачилик яхши биладиган одам йўқ эди. Бир вақтлар мавлоно Фазлиддин ҳам шу одамдан араб тилидан сабоқ олган эди ва шундан бери уни устод деб атар эди:

— Қандай маслаҳат бўлса бош устига, устод!

— Самарқандга Тоҳирбек борурлар.

— Мен тоғамни бирга олиб кетсам-чи? — деди Тоҳир.

— Йўқ, Тоҳирбек, сиз чопарсиз. Балки Бобур мирзо Самарқандни ташлаб чиққандирлар...

Мавлоно, сизнинг ноёб истеъдодингиз бор. Сиз ўзингизни эҳтиёт қилмоғингиз керак.

Мовароуннаҳрдаги бу фаторатлар* ҳали-бери босилмаса керак. Мавлоно, сиз бир вақтлар

Ҳиротга кетиш фикрингиз борлигини айтган эдингиз. Энди шу фикрни амалга оширадиган пайт келди.

Ҳиротга бир марта бориб келган мавлоно Фазлиддин нотинч ўлкалардан ойлар давомида юриб ўтиладиган беҳад машаққатли йўлларни кўз олдига келтирди-ю, юрагини ғам босди.

Жароҳатли қўлининг оғриғи боя эсидан чиққан экан, энди бу оғриқ янги бир куч билан қайтиб келди. Мавлоно оғриётган биллагини чангаллаб:

— Мен ватанни қандай тарк этай, пирим? — деди.

— Ҳозир Алишер Навоий яшаб турган Хуросон ҳам бизга ватан эмасми, мавлоно?

— Ватан, албатта... Аммо мен... балки қайтиб келолмасмен. Кулбамда китобларим, лойиҳаларим қолган, Тоҳир жиян!..

— Ҳозироқ қайтиб бориб, барчасини яширтириб қўюрмен, хотиржам бўлинг, мулла тоға!

Мавлоно Фазлиддин Хонзода бегимни энди умрбод кўролмаслигини олдиндан сезаётгандай юраги увушди. Хўжа Абдулла билан Қутлуғ Нигор хоним уни Ҳиротга жўнатаётганларининг бир сабаби, мавлоно билан Хонзода бегим орасидаги нозик муносабат ва шунга оид пасту баланд гаплар эди.

Мавлоно Ҳиротга кетиши билан Хонзода бегим атрофида бўлаётган гаплар тезроқ босилиши мумкин эди. Мавлоно шуни ўйлади-ю:

— Майли, устод, — деди. — Мен Бобур мирзонинг номларини пок тутиш учун ҳар ишга тайёрмен. Аммо бир илтимос: хоним ҳазратларига айтинг, ёлғон овозаларга ишонмасинлар.

Хонзода бегим ҳалолу покизалиқда беназирлар!

— Сиз ҳам шундайсиз, мавлоно, мен билурмен. Биз бунга ишонмаганимизда, жонимизни гаровга қўйиб, бояги соқчиларни алдаб юрмас эдик. Мен умримда шундай ишлар қилурмен, деб ҳеч ўйламаган эдим. Мана, Тоҳирбек менга далда берди. Аммо ёғийларнинг ғаламислиги ҳам кишини мажбур қилар экан!

— Сизлар менга янгидан жон ато қилдиларингиз, устод! Энди ўзингиз ҳам эҳтиёт бўлинг! Жияним, сен ҳам!..

— Рост, пирим ҳам Андижондан узоқроқ кетсалар, бежавотир бўлур эдик! — деди Тоҳир.

— Ҳаммамиз кетсак, хониму бегимларга ким мадад берур? — деди Хўжа Абдулла. — Шўрлик муштипарлар ҳозир мени кутиб ўтирган бўлсалар керак.

Осмоннинг шарқ томонидан бир парчаси хиёл оқариб келмоқда эди. Мавлоно Фазлиддин шуни кўриб, арқонни белига боғлай бошлади.

— Насиб бўлса ҳали яна кўришурмиз, мулла тоға!

— Тоҳир, жияним, менинг тарҳларим... чизган суратларим йўқолиб кетмасин. Сен ҳарбий одамсен, асрашинг қийин. Шунинг учун иложи бўлса ҳаммасини Хонзода бегимга бергин.

— Бажонидил!

— Мен бу илтимосингизни Хонзода бегимга ҳам етказурмен! — деди Хўжа Абдулла.

Улар қучоқлашиб хайрлашдилар. Сўнг мавлонони белига боғланган арқон ёрдамида ўн бир газли девордан пастга туширдилар.

Мавлоно тонг ёришганда Қуванинг йўлига чиқиб олди.

Аммо кўрғон ичида қолган Хўжа Абдулла эртаси куни чошгоҳ пайтида Хакан дарвозасининг яқинида турадиган бир муриднинг ҳовлисида яшириниб ўтирганда Аҳмад Танбалнинг одамлари уни қўлга туширдилар. Чақарда қўли боғлиқ ётган соқчилар қаттиқ сиқув остида мавлоно Фазлиддинни ким озод қилганини Аҳмад Танбалга айтган эдилар.

Аҳмад Танбал Хўжа Абдулла тутилган жойга от чоптириб келганда кўчани одам тутиб кетган эди. Қўли орқасига боғланган кўйлакчан Хўжа Абдулла қуролли навкарлар қуршовида секин юриб бормоқда эди. Унинг оёқларидан мадор кетган, ранги ўчган. Оқ салласи ва кўйлагининг оқлиги ўсиқ соқолини одатдагидан қорароқ кўрсатар эди.

Халойиқ Аҳмад Танбалга йўл бериб четланди. Хўжа Абдуллани ҳайдаб бораётганлар тўхтадилар. Аҳмад Танбал ҳам отини жиловидан тортиб тўхтатди:

— Ҳа, алдамчи пир! — деди. — Бизга шунча ёғийликлар қилганингиз озмиди, энди соқчиларни алдаб, ҳароми муллочани ҳам қочирибсиз!

— Мен бир бегуноҳ ҳунарпешани адолатсиз ўлимдан қутқардим, холос!

— Соқчиларга ёлғон муҳрлар кўрсатишга уялмадингизми, алдамчи пир?!

Ўнлаб кўзлар Хўжа Абдуллага тикилди. Агар Хўжа Абдулла Танбалдан кўрқиб, саросимага тушса, ўзини йўқотиб қўйса, гуноҳи бўйнига тушгандай кўриниши мумкин эди. Шуни ўйлаб, Хўжа Абдулла иложи борича дадил гапиришга тиришди:

— Мен соқчиларга Бобур мирзонинг муҳрларини кўрсатдим. Чунки Бобур мирзони Андижоннинг ягона подшоси деб билурмен!

— Сен, имонсиз, муридларингни яна алдамоқдасен! Бобур мирзо Самарқандда вафот этган. Ҳозир тожу тахт Жаҳонгир мирзоники!

— Мусулмонлар, бу гапга ишонманг! Алҳамдулиллоҳ, Бобур мирзо тириклар! Андижонга яна келурлар!

— Ёлғон! Халойиқ, сиздек муридларини алдаб юрган, айбини яширмақ учун ифлос бир ҳаромини биздан қочирган бу имонсиз пир тошбўрон қилиб ўлдирилиши керак! Тош отинг бунга! Савобталаб бўлсангиз тош отинг!

Аҳмад Танбал эгар устидан улоқчиларга ўхшаб пастга энгашди-ю, узун қўли билан ердан муштдай бир тошни олди. Сўнг қаддини тиклаб, тошни Хўжа Абдуллага қараб отди. Хўжа Абдулланинг кенг кўкрагига «тўп» этиб теккан тош оқ кўйлакда чангли из қолдириб, ерга юмалаб тушди. Оғриқдан Хўжа Абдулланинг кўзлари ёшланди, нафаси қайтди. Навкарлардан баъзи бирлари ҳам ерга энгашиб тош қидираётганини кўрган Хўжа Абдулла нафаси титраб:

— Мусулмонлар! — деди ва ҳамон жим турган халойиққа тикилди. Уларнинг орасида йигирма беш ёшлардаги гардани йўғон бир йигитни кўрди-ю, бир вақтлар ёлғон овоза тарқатишда айбланиб ўлдирилган мироб Дарвеш говни эслади. Бу йигит ўша миробнинг ўғли эди. Хўжа

Абдулла ўшанда ёш Бобурга бир оғиз: «Буни қатл эттирманг!» — деса, эҳтимол мироб ҳали тирик юрар эди. Хўжа Абдулла ўшанда Аҳмад Танбалга ўхшаш бек-ларнинг кўнглига қараб Дарвеш говни қутқариб қололмагани энди қалбида армон кўзғади. Ҳозир ўзи ҳам ўша миробнинг аҳволига тушди-ку! Нечун ўшанда лоқайдлик қилди? Миробнинг ўғли отасининг қасди учун Хўжа Абдуллага тош отса, балки ҳақли бўлар!.. Лекин бегуноҳ меъморни қутқариб, ўзи балога қолаётган Хўжа Абдуллага ҳеч ким тош отмади.

— Мусулмонлар! — куюниб такрорлади Хўжа Абдулла. — Мен адолат йўлида жон беришдан қўрқмаймен! Адолат ким томонда — шуни бир ўйлаб кўринлар. Инини оғага душман қилганлар кимлар? Яхшиларга бахиллиги келиб, пойига болта ураётганлар кимлар? Бу қора кунларни бошимизга солганлар кимлар?!

— Сен ўзинг! — деб қичқирди Аҳмад Танбал.

— Мен Бобур мирзога кичиклигидан илм ўргатдим, лисон ўргатдим, мен уни одил подшоҳ бўлишга ундадим, Мовароуннаҳр яна бирлашсину юрт ички урушлардан қутулсин, дедим. Бобур мирзо мардона ишлар қилиб, Самарқанд билан Андижонни бирлаштирганда мен эзгу орзуларимга етгандай суюнган эдим. Ҳайҳот, мамлакат яна парчаланди. Юрт вайрон бўлди! Халойиқ, агар мени ўлдириш билан мушкулингиз осон бўлса, майли, ўлдилинг!

— Тошбўрон қилинг! — буюрди Аҳмад Танбал халойиққа.

Одамлар тўпининг орқароғидан йиғламсираган товуш эшитилди:

— Шайхулислом фатво бермагунча тошбўрон қилишга ҳаққимиз йўқ!

Кекса бир киши:

— Пирнинг қарғишидан қўрқамиз! — деди.

Навкарлар ҳам қўлларидаги тошларини Хўжа Абдуллага отишга журъат этолмай, Аҳмад Танбалга қарадилар. Аҳмад Танбал юзбошига буюрди:

— Ундай бўлса, қиличингни ол, калласини кес! Бўйнига тиф ур!

Барзангидай қоп-қора ўрта яшар юзбоши кумуш сопли қиличини қинидан имиллаброқ суғурди.

Хўжа Абдулла унга тикилиб, паст товуш билан деди:

— Мирбадалбек, ҳушёр бўлинг, менинг қоним етти пуштингизга сачрайди!

Халойиқ орасидан қўрқув аралаш нидо эшитилди:

— Пирнинг қони тутади ҳаммамизни!

Юзбошининг қўлидаги қиличи қалтирай бошлади. У Аҳмад Танбалга қараб ялиндди:

— Ўтинамен, бу ишдан мени озод қилинг!

Аҳмад Танбал унга ғазаб қилиб елкасига қамчи урди.

— Сени юзбошилиқдан озод қилурмен, қўрқоқ!

Аҳмад Танбал бошқа навкарларига буюрди:

— Бу имонсизни дарвозахонага ҳайданг! Халойиқ шу ерда қолсин! Ким бизга эргашса қилич билан чопинг! Аяманг!

Навкарларнинг бир қисми Хўжа Абдуллани дарвозахонага ҳайдаб кетди. Қолган навкарлар халойиқнинг йўлини тўсиб, Хўжа Абдулланинг кетидан боргани қўймади.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Аҳмад Танбал одамлари билан аркка томон от чоптириб қайтиб кетди. Шундан сўнг дарвозахонага борган одамлар Хўжа Абдулланинг шифтдаги йўғон тўсинга осиб ўлдирилганини кўрдилар. Марҳумнинг оқ салласи оёғи тагида чувалиб ётарди, бўйи эса тириклик пайтидагидан хийла узайган эди. Одамлар уни дордан секин тушириб олдилар. Кафан ўрнига салласига ўраб, шаҳидлардек кўмдилар.

* Ф а т о р а т — алғов-далғов.

Устма-уст ёққан баҳор ёмғирлари йўлларини балчиқ қилиб юборган. Андижонда юз берган даҳшатлар хабарини тезроқ Самарқандга етказиш учун лой сачратиб, от чоптириб бораётган Тоҳир энди Қувага яқинлашди. Агар Бобур мирзо тузалган бўлса-ю, Андижонга ишониб, Самарқандни ташлаб чиқса, аҳвол ҳозиргидан баттар бўлиши мумкин. Тоҳир шуни ўйлаб, тагидаги бедовни қистайди. Аммо от қанчалик зўр ва чопқир бўлмасин, тиззага чиқадиган лой унинг йўлини боғлайди, тинкасини қуритади. Чопиб келаётган от балчиққа йиқилиб тушади-ю, қайтиб туролмасдан, бурнидан қон келиб, жон беради. Тоҳир уни йўл устида қолдириб, эгар-юганларини олади-ю, Қувадан бошқа от топади. Аммо бир кун юрмасдан бу от ҳам ҳолдан кетиб йиқилади. Нарёқда Хўжанд, Жиззах — яна ўн кунлик йўл... Тоҳир осмонда учиб бораётган қушларга ҳавас ва армон билан қарайди.

* * *

Бироқ Тоҳир қуш бўлиб учганда ҳам энди Бобурни Самарқанддан тополмас эди. Бобур хасталик тўшагидан турган заҳоти онаси ва устозини қутқаришга шошилиб, Самарқандни аллақачон ташлаб чиққан эди. Унга келган ахборотларга биноан, Андижон қамали ҳали узоқ давом этиши керак бўлиб, бир йилга етарли захира бор эди. Шунчалик абгорлиги билан Самарқанд етти ойлик қамалга чидаганда ўн икки минг қўйи бор Андижон қўрғони Хўжа Абдулладай довьюрак одам раҳбарлигида ҳали беш-олти ой «қилт» этмай туриши шубҳасиз туюларди. Шу туйғу билан мингга яқин одамларнинг ҳаммасини Самарқанддан олиб келаётган Бобур Булунғур ва Халилия* қишлоқларидан ўтиб, Сангзор дарёсига яқинлашиб қолган эди.

Оғир хасталикдан яқинда турган Бобур яна узликиб қолмаслиги учун уни тўрт отлик маҳофага ўтказганлар, тагига юшоқ парқулар солганлар. Маҳофанинг эшик ва деразаларига осилган қизғиш ипак пардалар йўлнинг ўнқир-чўнқирларида аланга тилларидай муттасил силкиниб ўйнаб боради. Пар ёстиққа ёнбошлаб ўтирган Бобур ҳар замонда бир ўрнидан қўзғалиб, маҳофанинг орқа томонидаги пардани кўтаради-ю, узоқларга тикилиб қарайди.

Унинг қўшинидан беш-олти чақирим орқада яна бир маҳофа келмоқда эди. Бир талай отлиқлар қўриқлаб бораётган бу кўркам маҳофада Бобурнинг холаси Меҳр Нигор хоним ва қаллиғи Ойиша бегим сафар қилмоқдалар. Бобур Самарқандни ташлаб кетмоқчи эканидан Бухородаги Султон Али мирзо аллақачон хабар топган ва пойтахтни дарҳол эгаллаш учун Шаҳрисабзга келиб шайланиб турар эди. Бобур ўз рақиби Султон Али мирзодан яхшилик кутмас ва қаллиғини унинг қўли остида қолдиргиси келмас эди. Бир вақтлар Бойсунқур мирзодан қаттиқ жабр кўрган Меҳр Нигор хоним ва Ойиша бегимлар ҳам эндиги хавф-хатарлардан тезроқ қутулгилари келар эди. Ҳозир улар учун энг бехатар жой — Тошкент эди. Тошкент хони Маҳмудхон — Меҳр Нигор хонимнинг акаси, Ойиша бегимнинг опаси Розия Султон бегим ҳам Тошкентга, Маҳмудхонга тушган. Тошкент йўли Жиззахгача Андижон йўли билан бир. Мана шу сабабларга кўра Бобур холаси ва қаллиғини бутун одамларию кўч-кўронлари билан бирга қўриқлаб олиб кетмоқда эди. Фақат урф-одатни бузмаслик учун куёв билан қаллиқ орасида беш-олти чақиримлик масофа қолдириб, икки тўп бўлиб бормоқда эдилар. Кечқурун Сангзордан ўтиб, кўм-кўк адирларда тунаш учун тўхтаганларида ҳам ўша масофани сақлаб, икки жойга чодир ва ўтов тикдилар.

Ёнбағирларда лолалар очилган. Ҳаво ниҳоятда ёқимли. Бобур майин кўкат устига қадам қўйганда ўзини хийла енгил сезди.

Самарқанддан чиқаётганда вужудини зилдай босиб ётган ғам-ғуссалар энди аста-секин тарқаб кетаётгандай туюлди. Пойтахтни шунча машаққатлар билан олиб, охири ўз ихтиёри билан бошқага қолдириб кетиши унга сўнгги йилларда қилган барча ҳаракатларини беҳуда кўрсатиб, таъбини тирриқ қилган эди. Ҳозир мана бу кўклам адирларда яйраб нафас олар экан, у онаси ва устозини қутқариш ниятида кетаётганини, бунда бир олижаноблик борлигини, қаллиғини

асоратдан қўриқлаб олиб бораётгани ҳам мардликдан эканини ўйлади-ю, кўнгли бир қадар таскин топди.

Темур дарвозаси деб аталган улуғвор тангидан ўтганларидан кейин Бобур маҳофанинг эшигини очиб, мирохўр*ни чақиртирди.

Мирохўр маҳофага жипс келганда:

— Б-б-бўз о-о-отимни кел-т-т-тиринг, — деб буюрди.

У соғайиб кетгандай кўринса ҳам, аммо ҳали тилида ўша оғир хасталикнинг асорати бор эди.

Унинг дудуқланиб гапиришидан хавотирланган Қосимбек:

— Амирзодам, от нечук керак? — деди. — Минмоқчиларми?

Бобур яна тили тутилиши мумкинлигини сезиб, тасдиқ маъносида сўзсиз бош ирғади-ю, мирохўрга: «Айтганимни қилинг!» дегандек қаради.

Маҳофа юриб бормоқда эди. Мирохўр:

— Бош устига! — деб отга кетди.

Қосимбек орқароқда келаётган табибни чақиртирди. Калта оқ соқолли ўша жиккак табиб маҳофага ёндашиб, Бобурдан ҳали яна уч-тўрт кун от минмасликни илтимос қилди. Аммо Бобур ўзини яхши ҳис қилмоқда эди:

— Б-бир-пас отл-лиқ юрай!

— Тилингиздан калолат кетмагунча сабр қилинг, амирзодам!

Егар-жабдуқларидаги олтин безаклари қуёш нурида ялт-ялт қилаётган бўз отни жиловдор етаклаб келди.

Қосимбек унга:

— Қайт! — деди-ю, Бобурга маҳофада тинчгина кетаверишни маслаҳат берди.

У билан табиб Бобурнинг яна узликиб қолишидан астойдил кўрқмоқда эдилар. Аммо Бобур отни орқага етаклаб кетаётган жиловдорга кулиб қаради-ю:

— Йў-йўқ, отни к-келл-тиринг! — деди.

Сўнг Қосимбекка ҳам кулимсираб гапирди:

— Х-ха-во-отир олм-мангиз!

Жиловдор отни яна маҳофа олдига етаклаб келди. Маҳофа тўхтади. Бобур унинг зинасига оёқ қўйиб, бўз отнинг эгаридан олди-ю, бир сакраб отга минди. Жиловдор бундан завқи келиб жилмайди ва жиловнинг учини Бобурнинг қўлига тутқазди.

Қосимбек Бобурни ортдан синчиклаб кузатиб боради, агар унинг беҳол бўлгани сезилса, дарҳол ёрдамга етмоқчи бўлади.

Аммо Жиззахга етиб бордилар ҳамки, от устидаги Бобурнинг беҳол бўлгани сезилмади.

Кичиклигидан от миниб суюги қотган чавандоз сўнгги кунларда сувориликни жуда соғинган эди. Маҳофанинг юмшоқ парқуллари унга хасталик тўшагини эслатарди. Тагидаги бўз отнинг шўх қадам олиши ва соғлом бир қудрат билан ўйноқлаши эса Бобурнинг аъзоларида анчадан бери мудраб ётган ёшлик кучларини уйғотгандай бўларди. У отлиқ юрган сари бадани яйраб, баҳри-дили очилиб борарди.

Жиззахдан наридаги кўкалам адирларга ўтиб тунаш учун тўхтадилар ва икки жойга чодир тикдилар. Бобурнинг бугун отлиқ юргани ва ўзини жуда соғлом сезаётгани ҳақидаги хабар холаси билан қаллиғига ҳам етиб борган эди.

Меҳр Нигор хонимнинг куёвга хола, айни чоқда, қизга она экани совға-салом юбориш ва борди-келди қилиш учун қулай эди. Намозшом пайтида Меҳр Нигор хонимнинг эшик оғаси Бобур мирзога совға олиб келди: чиройли зарбоф тўн, олтин камар, кумуш дастали қимматбаҳо қамчи. Тўн — Бобурнинг тузалиш шодиёнаси. Камар — «куёвнинг бели яна ҳам бақувват бўлсин», деган тилакни билдиради. Қамчи — бугун Бобур отлиқ юргани туфайлимикин? Ёки «Подшоҳ отини қамчилаб, тезроқ Андижонга етсину ёғийларни саваласин!» деган маъноси ҳам бормикин? Нима бўлганда ҳам Бобур бу совғалардан жуда таъсирланиб кетди.

Ертага улар ҳайрлашишлари керак. Тошкент йўли шимолга бурилиб кетади. Бобур томонидан

ҳам совға юборилиши лозим. Бироқ аёлларга ёқадиган қимматбаҳо матолару тақинчоқларни улар қаердан топишади? Ҳаммалари эркаклар. Қўнган жойлари ҳам чўл. Қосимбек шуни Бобурга айтиб:

— Кумуш лаганларда олтин пул юбора қолсакмикин?— деди.

Бобур эса шу лаган ва олтинларни бугун бўш қолган маҳофага солиб юборишни таклиф қилди.

— Маҳофа ҳам совға бўлсинми? Балки эртага ўзингиз маҳофада юрурсиз, амирзодам?

— Ху-худо хоҳл-ласа, юр-масмен. 3-заифалар юрс-синлар.

Сўнги гапни Бобур буйруқ оҳангида айтди, шунинг учун Қосимбек бошқа эътироз қилолмади.

Ертаси куни эрталаб икки мухташам маҳофа кўч ортилган туялару аравалари билан бирга шимол томонга бурилиб, Мирзачўл орқали Тошкентга йўл олди.

Бобур ўз қўшинидан юз кишини қўриқчиликка ажратган эди улар ҳам маҳофалар билан бирга узоқлашиб кета бошладилар.

Андижон йўлидан четроқда катта бир қоровултепа кўринди. Бобур ёлғиз ўзи шу тепанинг устига от қўйиб чиқди-да, эгардан тушди. Отининг жиловидан тутганича чексиз чўлда тобора кичрайиб бораётган маҳофаларга анча вақт тикилиб турди. Гўё у шу туришда қаллиғи билан хайрлашди, унга ўз эҳтиромини билдириб, оқ йўл тилаган бўлди.

Бобур юз кун Самарқандда туриб Ойиша бегим билан бирор марта юзма-юз кўришган эмас.

Бунга урф-одат ҳам йўл бермади, ёшлик ҳаёси ҳам монелик қилди. Кўксаройда ёза бошлаган ғазалининг «Не кун бўлғай висолинга мени дил хаста етгаймен» деган сатри эсига тушди. Сўнг от устида кун бўйи йўл юриб бораётиб хаёлан ўша ғазалини давом эттирди:

Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёғига,

Бошимни олиб, эй Бобур, оёқ етгунча кетгаймен.

Кечқурун тунаш учун Қўштегирмон деган жойда тўхтаганларида Бобур бу сатрларни қоғозга ёзиб қўйди. Ҳазал — шу сатрлар билан тугалланиши керак. Лекин ўртада яна уч-тўртта байт бўлиши керак. Уларни кейинчалик, хотиржамроқ пайтда топмоқчи бўлди.

* Ҳозирги Ғаллаорол яқинидаги қадимий қишлоқ.

* Мирохўр «амири охур» дегани. М и р о х ў р — подшоҳ отбоқарларининг бошлиғи.

* * *

Андижонда бўлган воқеалар даҳшати Тоҳир қиёфасига кириб Бобурга тобора яқинлашиб келмоқда эди.

Бобур одамлари билан Новдан ўтганда Тоҳир Қўқондан ўтиб, Ходарвиш чўлига кирди. Бобур чўлларда олти марта тунаб, еттинчи куни кечки пайт Хўжандга етганда қора оти лойга беланган, ўзи таниб бўлмас даражада қорайиб, озиб кетган Тоҳир унинг қаршисидан чиқди. Бобур ҳамма бек ва навкарлари билан келаётганини кўрган Тоҳир отдан ўзини ерга ташлаб, дод солиб йиғлаб гапирди:

— Нечун Самарқандни ташлаб келдингиз, амирзодам?!

Бобур Андижон қўлдан кетганини эшитди-ю, назарида, бутун борлиқ зилзила ичида қолди, еру кўк чайқалиб силкиниб кетди. Чапда ялтираб кўринган Сирдарё қирғоқларидан тошиб чиқа бошлагандай туюлди.

Дарёдан нарида Хўжанд тоғлари. Бу ердан Андижон нақадар узоқ! Самарқанд нақадар узоқ!

Ўгай тақдир Бобурни бу ерга гўё алдаб олиб келгану бирваракайига Самарқанддан ҳам, Андижондан ҳам маҳрум қилган! Энди унинг ора йўлда муаллақ бўлиб қолганини Андижондаги Аҳмад Танбал ҳам, Самарқанддаги Султон Али мирзо ҳам, Туркистондаги Шайбонийхон ҳам гўё узоқдан кўриб турар эдилару «Боладай алданибди!» деб қаҳ-қаҳ уриб кулар эдилар. Уларнинг кулгилари атрофдаги тоғлардан акс садо бўлиб қайтаётгандай туюлар эди.

Тоҳир Али Дўстбекнинг хиёнат қилиб, дарвозани кечаси очиб берганини, Хўжа Абдулла эса

Бобурга садоқати туфайли шу дарвозахонага осиб ўлдирилганини айтганда Бобур ортиқ бардош қилолмай отига қамчи босди. Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмас эди. Чанқаган от уни дарёнинг жар бўлиб ётган баланд қирғоғига олиб келди. Бирдан Бобур Ахсида жар қулашидан ҳалок бўлган отасини эслади. Назарида у турган замин ҳам ҳозир қулаб тушмоқда эди. Бобур отини орқага бурди. Лекин орқадаги пасту баланд ерлар ҳам жаҳаннам қаърига қулаб тушаётгандай лопиллаб кўринди.

Бобур отининг бўйнидан кучоқлади-ю, елкалари силкина-силкина йиғлаб юборди. Қосимбек билан табиб чол унинг ёнига келдилар. Қосимбек қайғу тўла товуш билан йиғламсираб гапирди:

— Амирзодам, ҳаммамиз ҳам хонавайрон бўлдик. Менинг молу мулкимни талатибдилар. Ўғлим оғир ярадор эмиш...

Бобур бошини кўтарди. Кўз ёшидан юзи нам. Табиб унинг елкасини силади.

— Амирзодам, шукур, онангиз, эгачингиз саломат эканлар. Кўп куюнманг, бошингиз омон бўлса, давлат топилур... Ўзингизни эҳтиёт қилинг, яна хасталаниб қолманг!

Бобур дарвозахонага осилган устозини эслади-ю, кўзига яна ёш қуйилиб келди:

— Пирим, мени кимларга ташлаб кетдингиз? Шундай одамни осиб ўлдирсалар?! Мен устозим учун қасос олмоғим керак! Қасос!

Ўртаниб гапираётган Бобурнинг тили тутилмаётганидан табиб чол ҳайратга тушиб, унга тикилиб қолди.

— Охирги нафасим қолгунча олишурмен!

Бобурнинг юзи қаҳру ғазабдан бир оқариб, бир қизариб кетаётган бўлса ҳам сўзлари равон эди. Самарқандда Бобурни тилдан қолдирган касаллик — ғоят кучли бир руҳий ларзанинг оқибати эди. Энди ундан ҳам кучлироқ руҳий ларза Бобурнинг тилида қолган дудуқликни бирдан йўқ қилиб юборди. Душманларига қарши чексиз бир нафрат ва ғазаб унга куч-қувват бермоқда эди.

— Хоинлар жазосини олур! Чекиниш йўқ! Одамларни тўпланг! Ҳаммага айтинг! Андижонга борурмиз!

Бобур отини кескин бурди-ю, паришон бўлиб тарқаётган одамларга қараб кетди.

ХЎЖАНД, МАРҒИЛОН, АНДИЖОН АМИР ТЕМУР САБОҚЛАРИ

1

Бобур минган ёлдор саман от эгасининг изтиробларини сезгандай юган сувлиғини асабий чайнайди, жиловни тортиб, олдинга учмоқчи бўлади. Қосимбекнинг тўриқ кашқаси саман билан ёнма-ён йўрғалаб боради. Йўл Сирдарёнинг баланд қирғоғидан кунчиқиш томонга қараб кетади. Бобур тезроқ Андижонга бориб, ота юртини Аҳмад Танбал истилосидан халос қилишга ошиқади. Қосимбек уни Хўжандда тўхтаб, куч йиғишга, вазият етилишини кутишга ундайди.

— Амирзодам, Самарқанддан бемаврид йўлга чиққан эканмиз. Андижон чопарини кутсак бўларкан. Энди шошилмайлик!

— Устозим Хўжа Абдуллани осиб ўлдирган Танбал онам билан эгачимни соғ қўйгайми? Уларни ким қутқаргай?

— Парвардигор ўзи қутқарибдир. Ҳазрат онангиз билан эгачингиз Андижондан Қўқонга келибдирлар.

— Ким айтди?

— Тоҳир уларни Қўқондан берида йўлда кўрибдир. Бир кеча Конибодомда тунаб, кейин Хўжандга борурмиз дейишибдир.

— Қўқон ҳали бизга тобеъми?

— Ҳа, шукур. Хўжанд ҳам сизга хайрихоҳ!

Бу хабарлар Бобурга хиёл таскин бергандай бўлди. Қосимбек сўзида давом этди:

— Онайизор сизни беҳад соғингандирлар. Мулозимлар билан пешвоз чиқиб кутиб олсангиз қанчалик шод бўлғайлар. Унгача мен Хўжанд доруғаси билан сўзлашиб, сизларга жой ҳозирлагаймен.

Бобурнинг ўзи ҳам ўн ойдан бери кўришмаган онаси ва эгачисининг илиқ меҳрларига жуда ташна эди. Қосимбекнинг сўнгги таклифи маъқул тушиб, мулозимлари ва икки юзтача кўриқчи навкарлари билан Хўжанддан Конибодом йўлига чиқди.

Қайроққумдан берида туя ва хачирларга кўч ортган карвон кўринди. Карвон ортида сандиқлар юкланган катта ғилдираклик кўқон аравалар ҳам келмоқда. Уларнинг ҳаммасини тўрт-беш юз кишилиқ отлик навкарлар уч томондан кўриқлаб йўл юрмоқда. Хон қизи бўлган Қутлуғ Нигор хонимнинг беш юздан ортиқ хос навқари борлиги Бобурнинг ёдига тушди.

Олдинги қатордаги кўриқчилар орасида бўз от миниб келаётган Қутлуғ Нигор хоним Бобурни салласига қадалган тождорлик белгисидан таниб отини ўғли томон елдирди.

Она-бола ва эгачи-ини отларидан тушиб, қучоқлашиб кўришар эканлар, гоҳ хонумондан айрилиш аламларини, гоҳ дийдор кўришиш қувончларини ичларига сиғдиrolмай, кўзларига дам-бадам ёш олишар эди.

Яна отланиб Хўжандга етгунларича кўрган-кечирганларини бир-бирларига сўзлаб беришди.

— Танбал асоратидан қандай қутулдиларингиз? — сўради Бобур онасидан.

— Мана шу кўриқчи навкарларим Танбални биз турган жойга яқин келтирмади. «Мен Юнусхоннинг қизимен, иним Маҳмудхон Тошкент тождоридир, агар Аҳмадбек бизга зиён еткизса, хонлар олдида жавоб берур!» деб, орада турган одамларига айтдим. Ҳар қалай, гапим таъсир қилибди, бешикаст чиқиб келдик.

— Афсус, мен бундан беҳабар қолдим! Чопар кечикди!

— Биз ҳам шунисига куйинурмиз, Бобуржон! Сиз бизни деб Самарқандни жангсиз топширибсиз! Шу тарзда дардлашиб, Хўжандга етиб келдилар. Шаҳар доруғаси нуфузли аъёнлари билан кўрғон дарвозасидан чиқиб, Бобур ва унинг онасини эҳтиром билан кутиб олдилар. Бу қадимий шаҳар халқи Чингизхон билан мардона олишган Темур Малик давридан бери мўнғул босқинчиларидан кўп жабр кўрган. Ҳозир ҳам Тошкентда ҳукмрон бўлиб олган чингизийлар Хўжандга хавф солиб турарди. Бунинг устига Андижон ҳам Аҳмад Танбалдай золимларнинг қўлига ўтган пайтда хўжандликлар Бобур каби темурий шаҳзодалар ҳимоясига эҳтиёж сезарди. Шунинг учун шаҳар доруғаси Бобурни олий даражада эъзозлаб, Сирдарё соҳилидаги улкан боғини икки ошиёнлик қасри билан унинг ихтиёрига берди.

Қосимбек Бобурга, унинг онаси ва эгачисига иккинчи ошиёндаги энг яхши хоналарни тайёрлатиб қўйди. Ўзи беку мулозимлар ва кўриқчи йигитлар билан биринчи қаватни эгаллади. Ҳаммалари нарсаларини жойлаштириб тинчиганларидан сўнг, иккинчи ошиёндаги катта танобий уйда Бобур онаси ва эгачиси билан яккама-якка қолиб, бошқалар олдида айтилмайдиган дарду аламларини тўкиб солдилар.

— Толеъ биздан юз ўгирди! — деди Бобур «уҳ» тортиб, — Танбалнинг ўн минг қўшини бор эмиш, ростми?

— Рост! Нобакорлар сизни «Самарқандда вафот этди», деб овоза тарқатдилар, — деди Қутлуғ Нигор хоним. — Беҳуш ётганингизни кўриб келган чопарни гувоҳ қилиб кўрсатиб, кўп одамни бунга ишонтирдилар. Шундан сўнг тарафдорларингиз маъюс бўлиб, Танбал билан Жаҳонгирга бўйин эгдилар.

— Қосимбек ҳам хато қилганки, мени беҳуш аҳволда кўрган навқарни Самарқандда тўхтатиб турмаган. Буни сир тутмоқ керак эди! Ҳозир бизнинг бир ярим мингга етар-етмас навқаримиз қолди. Уларнинг ҳам кўпи водийдаги уйларига, аҳли оиласига талпинур, Хўжандда кўп туролмай тарқаб кетгай. Мен энди қайси куч билан Танбалга қарши борай? Бу не кўргуликки,

бирваракай ҳам Самарқанддан, ҳам Андижондан маҳрум бўлдик! Икки мулк орасида муаллақ қолдик! Нажот йўқ! Атрофимиз зимзиё қоронғилик! Боши берк кўча!!

Бобур жигарбандларига дил ёриб сўзлар экан, иложсизликдан кўнгли эзилиб, руҳи қийналар, кўзларига ёш қуюлиб келарди.

Яқиндагина оғир хасталиқдан турган ўн олти ёшлик ўғлининг бунчалик эзилиб қийналишлари Қутлуғ Нигор хонимни изтиробга солди.

— Бобуржон, болам, шукурки, соф-саломат кўришдик! Хайрият, тузалиб кетибсиз.

— Баракс, тузалмай турганим маъқул эди! Самарқандни ташлаб чиқмас эдик!

Бундай оғир кайфият билан ёлғиз ўғли яна узлиқиб ётиб қолиши мумкин. Хавотирланган она Бобурга таскин берадиган, унинг кўнглини кўтарадиган чора излай бошлади.

Шунда қизи Хонзода бегим ёрдамга келди:

— Онажон, амирзодамни мамнун қиладиган ноёб бир совғамиз бор эди-ку!

— Қайси совға?

— Шахнишиннинг орқасидан топилган махфий сандиқ-чи?

— Ҳа, айтмоқчи! — Қутлуғ Нигор хоним ўғлига юзланиб, овозини сирли тарзда пасайтирди: — Бобуржон, сизга аталган буюк бир мерос топилди. Юринг, кўрсатай!

Қутлуғ Нигор хоним Бобурни ва қизини ўзи жойлашган нариги томондаги хонага бошлади.

Бобур онаси билан ёнма-ён борар экан, унинг бўйи шу ўн ой ичида хийла ўсганини, Бобур тез улғайиб ўн олти ёшида девқомат, паҳлавон йигит бўлаётганини сезган Қутлуғ Нигор хоним ичида яратганга яна бир шукрона айтиб қўйди. Айвони Сирдарёга қараган баҳаво, кенг хонага кирдилар. Гиламлар, беқасам кўрпачалар тўшалган хонанинг тўрида силлиқ чарм қопланган сандиқ кўринди. Учовлари шу сандиққа яқинлашганларида Қутлуғ Нигор хоним Бобурга қараб деди:

— Эсингиздами, отангиз сизга «Бобакалонимиз Амир Темурдан қолган ноёб мерос бор, асраб-авайлаб юрибмен, катта бўлганингизда берурмен» дер эдилар?

— Ҳа, отам бизга соҳибқирон бобомиз ҳақида кўп ғаройиб ҳикоялар ҳам айтиб берганлар.

— Бобокалонларига ихлослари зўр эди-да. Вафотларидан кейин ўшал меросни Ахсидан изладим, тополмадим. Ўтган ҳафта Андижонда кўч йиғиштирган пайтимизда хонайи хоснинг деворига осилган туркман гиламини олсак, усти шувалган тўйнуқнинг изи кўринди... Тўйнуқ орқасидаги махфий жойга мана шу сандиқ беркитилган экан!..

Қутлуғ Нигор хоним намоз ўқиган пайтидаги каби эзгу бир товуш билан секин:

— Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм! — деди-да сандиқни очди. Ундан нафис ипак матога ўралган олтин сопли қилични икки қўллаб олиб, ўғлига кўрсатди:

— Соҳибқирон Амир Темурнинг қиличлари!

Бобур қулоқларига ишонмай, кўзларини катта-катта очиб қиличга тикилди:

— Ростданми, а?

— Ёзувлари бор! Олинг, болам, ўқиб кўринг!

Қиличнинг қини енгил бир маъдан қотишмасидан қуйма қилиб ясалган, устидан олтин суви югуртирилган эди. Қиннинг юз томонига иккита йирик яшил зумрад тоши қадалган, уларнинг оралигида чиройли хаттотлик ҳарфлари билан битилган арабча ёзув бор эди.

Бобур қилични онасининг қўлидан икки қўллаб олдида, ёзувини кўзларига яқин келтириб ўқиди:

«Бизким, малики Турон, подшоҳи Туркистон Амир Темур Кўрагон фарзандимиз Мироншоҳ Мирзога Тўхтамиш билан муҳорибада кўрсатган жасорати учун ўз қиличларимиздан бирини инъом этдик».

Бобур бу қилич дастасига Амир Темурнинг қўли текканини, балки Соҳибқирон уни жангларда ишга солганини кўз олдида келтириб ҳаяжонланиб кетди. Тўхтамишхон ва бошқа чингизийлар билан қилинган даҳшатли жанглар хаёлида гавдаланди.

— Қиличнинг ўзида ҳам битик бор, — деди паст товуш билан Хонзода бегим.

Бобур қиличнинг олтин сопидан секин тортиб, уни бир қаричча қинидан чиқарди. Шун-да олмосдай ялтираган қисқа бир ёзув кўзига жилваланиб кўринди. Амир Темурнинг муҳридаги «Рости-расти», яъни «Куч — адолатдадир» деган сўзлар қиличнинг пўлатига қадама тарзида мустаҳкам қилиб битилган эди.

Бу қисқа сўзларни ўқиганда негадир Бобурнинг эти жимирлаб кетди, дилида кўзғалган кучли бир туғёндан энтиқди, олмос ёзувни кўзларига суриб, ўпди.

Қилич унча оғир эмас эди. Бобур уни белига таққанда атрофидаги ҳамма нарса кўзига боягидан бошқача — алланечук сокин ва салобатли кўринди.

— Онажон, сиз менга янги бир руҳ ато қилдингиз!

— Бобокалонингизнинг руҳи сизга мадақкор бўлсин, ўғлим! Бу қилични Мироншоҳ баҳодирдан сўнг отангизнинг оталари Султон Абусаъйид баҳодир таққан эканлар. Иншооллоҳ, сиз ҳам боболарингиздек баҳодир бўлғайсиз!

— Айтганингиз келсин!

— Худо раҳмати Абусаъйид бобонгиз вафот этганларидан сўнг қолган мерослари ўғиллари орасида тақсим этилур. Катта ўғиллар олтин у жавоҳир тўла сандиқларни тала-шиб олурлар. Аммо сизнинг жаннатмакон отангиз мана шу сандиқдаги қилич билан хотиротлар битилган дафтарларни афзал кўрурлар. Чунки бу хотиротларда Амир Темур ҳазратларининг кўрган-кечирганлари битилмишдир. Хонзода, қизим, сиз ўқиб кўрдингиз, шекилли?

— Ҳа, Соҳибқирон бобомиз йигитлик пайтларида чингизийлар ҳукмронлигига қарши чиққан эканлар. Эл-юрт Самарқандда Темурбекни ўз ҳукмдорлари, деб эълон қилган экан.

Чингизийларни юртимиздан қувмоқчи бўлганлар кўп экан. Бундан ғазабланган Туғлуқ Темурхон билан унинг ўғли Илёсхўжа Мўғулистондан эллик минг қўшин билан келиб, Темурбек тарафдорларини қирғин қилурлар. Темурбекнинг ўзи Қорақум, Қизилқум саҳроларида, Хисору Бадахшон тоғларида олти йил қувғинда юриб, куч тўплайдирлар.

Бобур бу ҳодисалар ҳақида отасидан ҳам кўп мароқли ҳикоялар эшитганини эслади. Айниқса Темурбекнинг суюкли ёш хотини Ўлжой Туркон оға билан энг оғир дамларда бирга бўлгани, гоҳо хотинини отига миндириб, ўзи қум саҳросида пиёда юрганлари ёш Бобурга кучли таъсир қилган эди.

Шуни биладиган Хонзода бегим инисига меҳри товланиб тикилди:

— Сизда ҳам Соҳибқирон бобокалонингиздаги жўмардликдан бор, амирзодам! — деди. — Ўшдаги тажовуздан мени қутқарганингизни умрбод унутмагаймен! Бўлажак келинимиз Ойиша бегимни сиз Самарқанддан ёғий асоратидан халос қилиб, бизга хайрихоҳ Тошкентга кузатиб қўйибсиз. Бу ҳам бир жўмардлик эмасми? Етти ой қамал азобини тортган самарқандликларга ошлик тарқатибсиз, уруғлиги қолмаган деҳқонларга баҳорда уруғлик келтириб берибсиз. Бу ҳаммаси— дилингизда адолат туйғуси кучли эканидан далолатдир. Белингиздаги қиличга Соҳибқирон бобокалонингизнинг «Куч — адолатдадир» деган ҳикматлари бежиз битилмаган. Аҳмад Танбалнинг ўн минг аскарлари бўлгани учун у ҳозир «Мен кучлимен!» деб юрибдир. Аммо ёлғоннинг умри қисқа! Аҳмад Танбал Андижонни алдамчилик билан эгаллади, сизни «ўлди» деб овоза тарқатди. Сиз соғ-саломат қайтганингизни одамлар ҳадемай билурлар, Танбалнинг ёлғони фош бўлур. Унинг золимлигидан ҳамма безор бўладиган кунлар келур.

— Ана ўшал кунлар келгунча сабр-бардошли бўлинг, Бобуржон, — деди онаси. — Соҳибқирон бобонгиз мана шу Хўжандга ҳам неча бор келганлар. Сирдарёдан неча марта ўтганлар, вазият етилишини йиллар давомида кутганлар, ахийри адолат ғолиб чиққан кунларга етганлар. Сиз ҳам етурсиз, ишонинг!

— Ишондим, онажон! Сиз билан эгачим менинг дилимда ўчиб қолган умид чироқларини қайта ёндиргандай бўлдиларингиз. Минбаъд мен доим Соҳибқирон бобокалонимиздан сабоқ олиб иш тутгаймен!

Онаси инъом қилган буюк мерос чиндан ҳам Бобурнинг дилини равшан қилиб юборган эди. Улар келиб тушган боғда ўриклар оппоқ бўлиб гуллагани энди унинг кўзига ташланди. Дарё

бўйидаги қалин чакалакзорда булбуллар басма-бас сайраётгани қулоғига чалинди. Айвонга чиққанда кечки шабада юзига ипақдай майин салқинлик берди.

2

Аммо бу маъсуд дамлардан кейин келган кунлар, ойлар, ҳатто йиллар ломаконлик ва саргардонликда ўта бошлади. Соҳибқирон бобокалонидан сабоқ олиб яшашга аҳд қилган Бобур бунинг қанчалик қийин бўлишини ўз бошига оғир кунлар тушганда билди. У онаси инъом қилган сандиқдаги хотиротларни такрор-такрор ўқиб, Соҳибқирон бобосини йигитлик пайтидаги исми билан хаёлида Темурбек деб аташга ўрганди. Темурбек йигирма беш ёшида Самарқанд ва Шаҳрисабздаги хонумонидан жудо бўлгани ва ота юртининг тўрт томонига бош уриб нажот излагани Бобурнинг ҳозирги аҳволини эслатарди.

Тўғри, Темурбекка тажовуз қилган Илёсхўжа ва Амир Бекчиқлар Аҳмад Танбалдан юз чандон қудратлироқ ва хатарлироқ эди. Улар Темурбекни тутиб олиб ўлдириш учун минглаб одамларни сафарбар этадилар. Ўлим хавфи йиллар давомида Темурбек билан изма-из юради. Қорақум саҳросидан нарида Хива бўсағасида Темурбек олтмиш йигити билан минг кишилик ёв қуршовини қўлда қилич билан ёриб чиқиб, қутулиб кетади.

Энди ўн етти ёшга кираётган Бобур ҳали бундай даҳшатли хатарларга дуч келган эмас. Фақат ота юртидан айрилиб, ломакон бўлиб юргани ва Аҳмад Танбалга бас кела оладиган кучли қўшин йиғиш ниҳоятда мушкул бўлаётгани уни қийнайди. Бобурнинг ишонган одамлари яшириқча Андижону Ахсига, Марғилон ва Ўшга бориб келмоқда. Хайрихоҳлар кўп, аммо юрак ютиб майдонга чиқадиганлар кам. Бобурнинг ўзи ҳам бу ёғи Исфара ва Конибодомга, у ёғи Зомин ва Жиззахгача, жанубда Ўратепа, шимолда Тошкентгача ҳамма жойга бир неча марта бориб келди. Бир ярим йилдан бери қишни қиш, ёзни ёз демай йўл босди. Сирдарёдан қайта-қайта сузиб ўтди. Қишда музни тешиб чўмилган пайтлари бўлди. Унинг ўзига ўхшаб чиниққан йигитлари Темурбекнинг Хисор тоғларида, афсонавий ғорларда яшаб тобланган йигитларини эслатади.

Бироқ навқару сардорлари билан бир жойда узок вақт меҳмон бўлиб туришга юзи чидамайди. Чунки ҳафталар, ойлар давомида юзлаб одамларга овқат, отларга емиш топиб бериш мезбонларга жуда оғир тушишини сезади. Шунинг учун онаси ва эгачисини Хўжанддан Ўратепага, холаси Хуб Нигор хонимнинг уйларига келтириб қўйди. Ўзи уч юзга яқин беку навқарлари билан жанубдаги тоғларга чиқиб кетди. Овчи деб аталадиган бир қишлоқ яқинига чодир ва ўтовлар тикишиб, анча вақт ов ўлжалари билан рўзғор тебратишди.

Овчи қишлоғига тор бир дарадан ўтиб борилади. Даранинг тубидан одамни оқизадиган катта сув ҳайқириб оқади. Сув бўйида беш қаватлик уйдаи бир баҳайбат қоятош осмонга бўй чўзиб туради.

Бобур шу қоятошнинг устини текислатиб, чодир ўрнаттирган. Овдан бўшаган пайтлари-да чодирда ўлтириб китоб ўқийди, хотира дафтарига кўрган-кечирганларини ёзади, шеър машқ қилади.

Бир кун шу чодирда Бобур Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаа улус»* китобини ўқиб ўтирганда, даранинг нариги четидан бир отлиқ одам жадаллаб келаётганига кўзи тушди.

Оти терга ботган бу отлиқ Марғилондан келган чопар йигит эди. У Бобур қаршисида тиз чўкиб арзини айтди:

— Амирзодам, мени Марғилон доруғаси Али Дўстбек тоғойингиз юбордилар.

— Бизга хиёнат қилиб, Андижонни Танбалга яшириқча топширган тоғойимизми?

— Ҳа, тоғойингиз бу қилган ишларидан ҳозир минг пушаймонлар. Аҳмад Танбал унинг уйларига бостириб келиб, яхши кўрган қизларини зўравонлик билан ҳарамига олиб кетибдир. Мол-мулкни талатибдир!

— Қасос қайтар экан-да! — деди Қосимбек. — Дўстбекнинг ўзи Андижонда бизнинг мол-

мулкимизни талатган эди.

— Жаноб амирал умаро, Танбалнинг амалдору солиқчилари ҳам жабр-зулми ҳаддидан ошириб юборди. Эл-юрт уларга қарши исён кўтарадиган бўлиб турибдир. Айниқса, марғилонликлар ҳозир жўшу хурушга келган. «Бобур мирзо келсалар қўрғон дарвозаларини очиб бергаймиз!» деб, тоғойингиз мени ҳузурингизга юбордилар.

— Тоғойимиз Танбал билан тил бириктириб, бизни унга тутиб берсалар-чи?!

— Тепамизда худо турибдир, амирзодам! — деб чопар қасам ичди. — Ҳазрат момонгиз Эсон Давлат бегим Али Дўстбекка яқин қариндош эканлар. Момонгиз яқинда Марғилонга борибдилар.

— Сиз момомни ўша ерда кўрдингизми?

— Ҳа, маслаҳатларини ҳам олдим. «Али Дўстбек билан Танбалнинг ёвлашгани рост!» дедилар. Момонгиз сизга салом айтдилар, «Тезроқ етиб келсинлар!» деб тайинладилар.

Бобур энди ҳаяжон билан ўрнидан кўтарилди:

— Жаноб Қосимбек, таваккал қилайлик! Одамларга буюринг. Дарҳол кўч йиғиштирсинлар! Ўша куни қоронғи тушгунча барча ўтовлар қатори Бобурнинг қоятош* устидаги чодири ҳам йиғиштириб олинди. Туни билан йўл юриб, саҳар палла Хўжанддан берида бир-икки соат дам олдилар-да, яна йўлга тушдилар. Тўрт кунлик йўлни бир ярим кунда шитоб билан босиб ўтдилар. Марғилондан берида Исфайрамсой шовуллаб оқмоқда. Саҳар палла эди. Сой бўйида бирпас тўхтадилар. Бобур сой сувидан таҳорат олиб, икки ракат намоз ўқиди. Жойнамоз устида ўлтириб, Соҳибқирон бобокалонига бағишлаб тиловат қилди, улуғ аждодлар руҳидан мадад сўраб, юзига фотиҳа тортди. Сўнг тонг қоронғусида Марғилон кўрғонининг ёпиқ дарвозаси олдига келдилар.

Али Дўстбек дарвоза қоровулхонасида уларни кутиб ўлтирган экан. Дарвозани тўрт энлик очиб, қўрқа-писа Бобурга мурожаат қилди:

— Амирзодам, Андижонда қилган гуноҳларим учун афв сўраймен! Танбал ҳаммамизни алдаган экан!

— Минбаъд садоқат сақлай олурмисиз?! — шиддат билан сўради Бобур.

— Қуръони карим олдида сўз берурмен, умрбод содиқ қулингиз бўлурмен, амирзодам! Фақат мени иноятларингиздан маҳрум қилмасангиз, бас!

— Иноятлар истаганингиздан ҳам зиёда бўлғусидир. Очинг, дарвозани!

Бу буйруқни Али Дўстбек дарҳол адо этди. Бобур фонус ёруғи тушиб турган дарвозахонага кирганда Али Дўстбек ўзини унинг оёғи тагига ташлаб юкунди. Бобур уни қўлтиғидан олиб турғизди:

— Маъзурсиз! Танбалнинг содиқ одамлари бўлса, ҳозир уйқуда тутдирмоқ керак!

— Унинг талончилари ухлаб ётган жойларини билурмен!

— Жаноб Қосимбек, бизнинг навкарларимизга сиз бош бўлинг!

* Тарихи арбаа улус тўрт улус тарихи демақдир.

* Овчи қишлоғи ва ундан пастрокдаги қоятош ҳозир ҳам бор. Ўша жойнинг туркийзабон аҳолиси бу қоятошни «Бобуртош» дейди, тожикзабон аҳолиси эса уни «Санги Бобурхон» деб атайди.

* * *

Тонг ёришганда Марғилон кўчаларида отлиқ жарчилар Бобур мирзонинг қайтиб келганини эълон қилдилар. Танбалнинг кўпчилик одамлари қуролсизлантирилгани ҳам шаҳарликларга маълум бўлди. Бутун Марғилон аҳли оёққа қалқди. Шаҳар аёнлари Бобур келиб тушган кўшкка бориб, уни ғалаба билан қутладилар. Бозорларда Танбал солиқчилари учраб қолса, одамлар уларни таёқ билан уриб, шаҳардан қувдилар. Маҳаллаларда нақоралар, карнай-сурнайлар янгради.

Қосимбек Бобур мирзо номидан дошқозонларда палов дамлатиб, минглаб одамларга ош улашди.

Кечагина Танбал зулмидан мотамсаро аҳволга тушган Марғилон бугун Бобур мирзо қайтгани туфайли байрам тусини олди. Бу ҳодиса кўп ўтмай Андижон, Ахси ва Ўшларга ҳам маълум бўлди. Бобур мирзонинг пинжига кириб олган Али Дўстбек Қосимбекнинг ўрнига соҳиб ихтиёр эшик оға бўлиш ниятида эди. У Бобурни холи топиб, гапнинг учини чиқарди:

— Амирзодам, кутганимдан ҳам ортиқ иноятлар қилмоқчи эдингиз...

— Марғилон доруғалиғи сизга етарлик эмасми?

— Доруғаликни менга Танбал берган эди. Энди бундан каттароқ иноятни сиздан кутмоқдамен.

— Қани, Андижону Ўшлар ҳам бизга қайта насиб қилса. Кейин ўйлаб кўрурмиз.

— Иттифоқо, Ўшдан Қамбарбек келди. Ўшликлар ҳам сизга мунтазир эмишлар.

— Аммо ҳозир Андижондан ёмон хабар олдик. Аҳмад Танбал катта қўшин тўплаб Марғилон томонга бостириб келмоқда.

— Ундай бўлса, Ўшга Қосимбек сиздан вакил бўлиб борсин. Ўзганга ҳам ўтиб, тарафдорларингизни ишга солсин!

Айёр Али Дўстбек шундай нозик пайтда Қосимбекни Бобурдан узоқлаштириб, соҳиб ихтиёр эшик оға вазифасини ўзи бошқармоқчи эди. Лекин Бобур барча машаққатларни бирга бошдан кечирган қадрдони Қосимбекдан ажрашгиси келмади.

— Жаноб Дўстбек, Танбалдай ёғий бостириб келаётган пайтда кўпни кўрган Қосимбек ёнимизда бўлмоғи керак. Ўшга бошқа беку навкарларни юборгаймиз.

Сўзи ерда қолган Али Дўстбек қовоғини солиб, тўмтайиб қолди.

Қосимбекнинг ўз одамлари билан Марғилонда қолгани яхши бўлган экан. Танбал Андижондан катта қўшин билан Марғилонга ҳужум қилиб келганда, барча кучлар бирлашиб ҳимояга чиқдилар. Марғилондаги беку навкарлар кўрғондан ташқаридаги маҳаллалар ва қишлоқлардан йиғилган минглаб ботир йигитлар ёрдамида Танбал қўшинини улоқтириб ташладилар. Бу орада қуваликлар Танбалга орқадан зарба бердилар.

Ўш ва Ўзган халқи ҳам Танбалга қарши исён кўтариб, Бобурга кўмак юборди.

Тўрт томонидан ўт кетган Танбал тезроқ Андижон кўрғонига қайтиб бориб жон сақламоқчи бўлди.

У Андижонга Носирбек деган кишини доруға тайинлаб келган эди. Аҳмад Танбал Марғилонда Бобурдан енгилиб, талвасага тушиб келаётганини эшитган андижонликлар Носирбекнинг қароргоҳини ўраб олдилар. Тўрт тарафдан ҳайқирик ва хитоблар эшитила бошлади:

— Аҳмад Танбал даф бўлсин!

— Дарвозадан киритилмасин бу золим!

— Бобур мирзога одам юборинг, туғилган юртига тезроқ қайтсин!

— Тўйдик чингизийлардан! Бобур келсин!

— Агар доруға яна Танбалга ён босса, кўрғон дарвозаларини биз ўзимиз Бобур мирзога очиб бергаймиз!

Тошган дарёдай тўлқинланаётган бир неча минг кишилик издиҳом Носирбекни қўрқитиб юборди:

— Халойиқ! Тинчланинг! Менга қулоқ солинг! Ораларингизда мўйсафидлар бор! Мана, менинг ёнимда Шайхулислом жаноблари турибдилар. Мўйсафидлар жомеъ масжидига борсинлар!

Қуролланган йигитлар бизга ёрдамга келсинлар. Дарвозаларни дарҳол бекитгаймиз. Танбални Андижонга киритмагаймиз. Жума намозида Бобур мирзонинг номини хутбага қўшиб ўқигаймиз!

Кейин бунинг хабарини мўътабар одамлар орқали Бобур мирзога етказгаймиз. Токи ул зоти олий Андижонга иззат-икром билан қайтиб келсинлар. Шунга розимисизлар?

Бу режа амалга ошди-ю, эртаси куни андижонликлар Бобур мирзони кўрғон дарвозаси олдида карнай ва нақоралар чалиб кутиб олдилар. У миниб келаётган гулибодом отнинг оёғи тагига гилам поёндозлар тўшадилар. Бобур шодликдан кўзлари ёшланиб, ёнида келаётган

Қосимбекка сўз қотди:

— Эл-юртда адолат бор экан-а!

— Ҳа, меҳру оқибат ҳам кучли экан. Фақат юзага чиқиши осон бўлмас экан!

— Шукр, масъуд кунларга етишдик!

* * *

Шу тарзда Андижондан қувилган Аҳмад Танбал қолган-қутган одамлари ва кўч-кўрони билан Ахсига йўл олди. Бироқ Ахсида ҳам Танбалга қарши исён кўтарилган, Бобур тарафдорлари қўрғон дарвозаларини эгаллашган. Танбалга садоқат сақлаб турган Ахси доруғаси Узун Ҳасан аркка кириб бекинган эди.

Бобур ва Қосимбекнинг қўшини сўнгги вақтларда беш мингдан ҳам ошиб кетди. Улар Андижонда кўп тўхтамай, Банди Солор йўли билан Ахсига етиб бордилар ва аркдаги Узун Ҳасанни асир олдилар.

Бу хабарни эшитган Аҳмад Танбал мустаҳкам қўрғонлардан бири бўлган Попга қараб чекинди. Аммо у етиб боргунича Бобур тарафдорлари Поп қўрғонини ҳам беркитиб, Аҳмад Танбални дарвозадан киргизмай қувдилар.

Аҳмад Танбал Ғова орқали Чотқол тоғларига қараб чекинди. Унинг сўнгги умиди — катта акаси Тилба Султондан ва Тошкент хони Маҳмудхондан эди. Тилба Султон хон саройида сўзи ўтадиган эшик оға эканини Бобур биларди. Аҳмад Танбал Фарғона водийсини талон-тарож қилиб орттирган бойликларидан катта бир қисмини Оҳангарон орқали Тошкентга, Маҳмудхонга совға қилиб юборгани ҳам хуфиялар маълумотидан маълум эди. Лекин Маҳмудхон — Қутлуғ Нигор хонимнинг акаси бўлатуриб, жияни Бобурнинг ашаддий душмани Аҳмад Танбалга ён босиши мумкин эмасдай туюларди.

Шунинг учун Бобур қўшини Аҳмад Танбални Чотқол тоғи этагигача таъқиб этиб борди.

Кун совуқ, йўллар тойғоқ. Кечки пайт Танбал беш юзтача аскар билан Архиён деган жойдаги қўрғонга кириб бекинди. Бу қўрғон деворларига шоти қўйиб ошиб ўтиш мумкин эди.

— Кеч кирапти, қоронғи тушмасдан тезроқ ҳаракат қилайлик! — деди Бобур. Аммо шотиларни ўн чақиримча беридаги Ғазнайи Намангандан келтиргунларича ғира-шира қоронғи тушди.

Кечки изғиринда оғиздан чиққан ҳовур узоқдан кўзга ташланади, навкарларнинг қўли қовушга келмайди, гапирганда лаблари ҳам қийинлик билан ҳаракатланади.

— Амирзодам, — деб Али Дўстбек Бобурга арз қилди: — Қоронғи тушиб қолди, ёвни ўзимизникилардан ажратиш қийин бўлғай. Қамални эрталабдан бошлайлик.

— Унгача Танбал қочиб кетса-чи? — сўради Бобур.

— Қочиб қаёққа боргай? Нарёғи тоғ, довон бекилган!

— Танбалнинг акаси Тилба Султон Арчакент довони орқали инисининг олдига келиб кетибди-ку! — деди Қосимбек.

— Не бўлганда ҳам, энди Танбал иликка тушмоғи керак! — деди Бобур. — Архиён қўрғони атрофига чодирлар тикдилинг! Минг киши туни билан қоровуллик қилсин! Эртадан беш минг киши билан деворга шотиларни қўйиб ҳамла қилурмиз!

— Бош устига! — деб Али Дўстбек бу фармонни бажаришга киришди.

Қосимбек Бобур учун шу атрофнинг энг обод ва кўркам жойи бўлган Ғазнайи Наманганда қароргоҳ тайёрлата бошлади.

ТОШКЕНТ, НАМАНГАН, АНДИЖОН ЧИНГИЗИЙЛАР ЯНА ҲУКМРОН БЎЛМОҚЧИ

Қирчиллама қишда самур* пўстин ва қундуз телпак кийган Маҳмудхон хонаи хосда эшик оға Тилба Султон билан яккама-якка суҳбатлашмоқда. Осмонни қуюқ булут қоплаган. Кундуз куни бўлишига қарамай, хонайи хосдаги қандилларда шамлар липиллаб ёнмоқда.

Маҳмудхон шам ёруғида Тилба Султоннинг юзига тикилиб қаради-ю, унинг озиб кетганини пайқади.

Одоб билан чўкка тушиб ўлтирган Тилба Султон хонга томон қаддини букиб, қўлини кўксига қўйиб сўзламоқда:

— Шу совуқ кунларда довон ошиб Фарғона водийсига икки марта бориб келдим, хон ҳазратлари. Арчакент довони пастроқ экан, ундан ошиб ўтиб, Косонсойга қишда ҳам борса бўлар экан.

Қорли довонлардан қайта-қайта ошиб ўтиш осон бўлмагани Тилба Султоннинг совуқда қорайиб кетган кўсанамо юзидан, қалин лабларининг у ер-бу ерини изғирин ёриб юборганидан билиниб турарди:

— Иним Аҳмадбек бутун нажотни сиздан кутмоқда, хон ҳазратлари! Ахир сиз бугунги Чиғатой улусининг энг қудратли ҳукмдорисиз. Бизнинг етти пуштимиз Чингизхон наслига содиқ хизмат қилиб келмоқда. Ўзимиз ҳам аслан ҳазрати Чиғатойхоннинг қиз авлодларидан туғилганимиз сизга маълумдир.

— Рост, сиз билан бизнинг узоқ қариндошчилигимиз бор.

— Шунинг учун иним Аҳмадбек Фарғона водийсини Бобурга эмас, сизга топширмоқчи!

— Аммо Бобур ҳам бизга жиян-да.

— Хон ҳазратлари, бу жияннинг сизга бирон фойдаси теккани йўқ! Отаси Умаршайх мирзо сиздан Тошкентни тортиб олмоқчи бўлиб қанча урушлар қилди? Пайтини топса, Бобур ҳам сизга қарши қилич яланғочлагай!

— Унчалик эмасдир, жаноб вазир. Бобур Тошкентга келганда жуда одобли, меҳру оқибатлик кўринган эди.

— Ташқи кўринишдан шундайдир. Аммо қилаётган ишлари батамом сизга қарши! Мен буни ўзим бориб кўрдим, эл-юрт орасида айтган гапларини ўз қулоғим билан эшитдим, хон ҳазратлари!

Тилба Султон ёлғонни ҳам ростдай қилиб гапиришга уста эди. У Бобур айтмаган сўзларни ичидан тўқиб чиқара бошлади:

— Бобурнинг ўзи ҳам, тарафдорлари ҳам чингизийларни «жете»* деб камситади. «Йўқолсин чингизийлар! Фарғона водийси темурийлар мулкидир! Жетеларни қир!» деган бақириқларни Фарғона водийсининг кўп жойларида мен ўзим эшитдим!

— Наҳотки Бобур бизга жиян бўлатуриб шундай гапларни айтса?!

— Айтиш ҳам гапми?! Бобур Амир Темурнинг қиличини тақиб олган. Бу қилични Тўхтамишхон тор-мор бўлган пайтларда Темурбек ўғли Мироншоҳга инъом қилган экан. Энди Бобур бошқа чингизийларни ҳам худди Тўхтамишга ўхшатиб шу қилич билан тор-мор қилмоқчи эмиш!

Маҳмудхон аччиқ истехзо билан кулди:

— Бу ҳаммаси бекорчи хомхаёл! Темурийлар Чиғатой улусида юз йилдан ортиқ ҳукм сургани етар! Энди уларнинг даври тугади! Бир йилда катта ёшлик, тажрибали темурийлардан учтаси кетма-кет оламдан ўтди. Яна Бойсунқур мирзо деганини Хисорда Хисравшоҳ ўлдириб, тахтини эгаллади. Бухорода Султон али мирзо деган бўш-баёв бир ўсмир ҳукмрон эди. Шайбонийхон Бухорони осонгина ундан тортиб олди.

— Шайбонийхонга сиз ёрдам бердингиз-да, хон ҳазратлари! Бу одам аввал темурийзода Султон Аҳмад мирзо хизматида уч юзтагина навқари билан понсот даражасида хизмат қилиб юрган эди.

— Ёрдам бердик, чунки Шайбонийхон билан илдизимиз бир. Биз соҳибқирони аъзам, хоқони муаззам Чингизхоннинг ўртанча ўғли Чиғатойхондан тарқаган хонлармиз. Шайбонийхон

Чингизхоннинг катта ўғли Жўжихондан таркаган хонлар авлодидандир. Буни би-лурмисиз? — Яхши билурмен, хон ҳазратлари. Аммо Жўжихоннинг ўғли Ботухон Чиғатой улусини Олтин Ўрдага бўйсундирмоқчи бўлиб, сизнинг боболарингизга кўп жабру ситамлар ўтказган! Қанча-қанча чиғатойларни Ботухон бегуноҳ ясоққа етказган!

— Лекин Шайбонийхон — Ботухон авлодидан эмас, Шайбон улусидандир, шуни унутманг, жаноб вазир! Шайбон — Жўжихоннинг бешинчи ўғли бўлган, Ботухонга қарши турган.

— Бунисини билурмен, хон ҳазратлари. Шайбон улуси Ёйиқ билан Иртиш дарёлари орасидаги яйловларда кўчиб юрган. Шайбонийхоннинг неварачевараларидан бири Абулхайрхон номи билан шуҳрат қозонган. Ҳозирги Муҳаммад Шайбонийхон ана ўша Абулхайрхоннинг невараси экан. Отаси Шоҳбудоқ султон хонлик маснадига етишолмай ўлиб кетган.

— Ҳа, рост, Шайбонийхоннинг асли оти — Шоҳбахт экан. Уни болалигида Абулхайрхон ўзи тарбиялаган экан. Бобоси ўлгандан кейин алғов-далғов бошланиб, Шоҳбахтхон кўп азоб тартади. Ахийри Дашти Қипчоқдан Бухорога кўчиб келиб, жон сақлайди.

— Тасанно, хон ҳазратлари! Бухорода темурийлар хизматида бир бек бўлиб юрган Шоҳбахтхон сизнинг кўмагингизда қаддини тиклаб, кимсан, Шайбонийхон бўлди-я!*

— Лекин Шайбонийнинг ўзи ҳам калласи яхши ишлайдиган, пишиқ, довюрақ одам эканда. Чирчиқ дарёси бўйидаги жангда жонини гаровга қўйиб бизга қандай кўмак бергани ёдингиздами?

— Нега ёдимда бўлмасин, хон ҳазратлари? Ўзим кечаси дарё бўйларига бориб воситалик қилган эдим-ку.

Хон билан вазир икковлари учун ҳам ёқимли бўлган ўша воқеаларнинг тафсилотларини эслаб кетдилар.

Бу воқеаларнинг орасида қуда-андачиликнинг алоҳида ўрни бор эди. Маҳмудхоннинг отаси Юнусхон бир эмас, уч қизини ака-ука темурийларга узатган эди. Улардан ўртанчаси Аҳмад мирзо — Самарқанд подшоси, иккинчи куёв — Маҳмуд мирзо — Ҳисор ҳукмдори, учинчи куёв — Умаршайх мирзо — Фарғона тождори. Хонлар удумига биноан, Юнусхон ҳар бир қизига мингдан ортиқ мўғул беклари, навкарлари, каниз ва хизматкорларидан қўшиб юборган эди. Улар куёвнинг даргоҳига ўрнашиб, келиннинг хизматини қилишар, айна вақтда, темурийларнинг ички ишларига аралашиб, уларнинг ораларида низо чиқишига сабаб бўлар эдилар.

Ана шу тарзда чиққан низолар туфайли Аҳмад ва Умаршайх мирзолар бир-бирлари билан Тошкентни талашиб кўп урушдилар. Қайноталари Юнусхон уларни яраштириш баҳонаси билан Мўғулистондан Тошкентга келиб-кетиб юрди, ахийри бу шаҳарга ўрнашиб олди.

Юнусхоннинг вафотидан сўнг, унинг катта ўғли Маҳмудхон Тошкентни бутунлай мўғул хонларининг қароргоҳига айлантирди.

Чингизийлар ҳукмронлигининг қайта тикланиши кўпчилик туронликларни норози қилмоқда эди. Самарқанд подшоси Аҳмад мирзо шу норозилар орасидан олтмиш минг қўшин тўплаб, Тошкент бўсағасида, Чирчиқ дарёси бўйида ҳал қилувчи жангга тайёрлана бошлади.

Жанг арафасида Шайбонийхоннинг уч юз кишилик навкарларига Бухоро ҳокими Абдуали Тархон бошчилигида жуда масъулиятли вазифа юкланди. Уларга қўшин марказида бўлиш ва Аҳмад мирзонинг туғларини, байроқдорини қўриқлаш топширилди.

Ўттиз олти ёшлик Шайбонийхон жанг пайтида байроқ ва туғлар қанчалик улкан аҳамият кашф этишини яхши биларди. Унинг дили — ўзи мансуб бўлган сулоланинг вакили Маҳмудхон томонида эди. Жанг арафасида Шайбонийхон ишончли бир хуфиясини Маҳмудхон қароргоҳига яшириқча жўнатди. Бу хуфияга қуйидаги гапни айтиб юборди:

«Мен ҳам Чингизхон наслданмен, темурийларнинг ички сирларини билурмен, агар Маҳмудхон ҳазратлари лозим кўрсалар, кечаси яшириқча Чирчиқ бўйига келсинлар, мен бу томондан ўтиб борурмен, эртанги жангда хонга ғалаба келтирадиган бир режанинг маслаҳатини қилурмиз».

Бу хуфиянинг гапи тайинлик эканини тафтиш қилиб билган эшик оға Тилба Султон уни

Маҳмудхон билан учраштиради. Сўнг Тилба Султон билан Маҳмудхон ярим тунда дарё бўйига Шайбонийхон тайин этган жойга бордилар. Шайбонийхон дадил йигит экан, отни ҳам оқизадиган Чирчиқ дарёсидан кечаси сузиб ўтиб келди.

— Аҳмад мирзо ношуд саркарда, — деди у Маҳмудхонга. — Унинг ишонган амири Абдуали Тархон эртага бўладиган жангда марказга — ғулга тайин бўлди. Подшо ҳам, унинг туғлари, байроқдори ҳам ғулда бўлур. Сиз қўшинингизни дарё қирғоғидан орқароққа олиб, гўё чекингандай бўлсангиз. Улар дарёдан ўтгунча, ҳаммалари ҳўл бўлиб сафлари анча-мунча тўзғийдир. Шунда мен уч юз навкарим билан уларнинг байроқдорларини уриб йиқитиб, сиз томонга қочиб ўтгаймен. Байроқ ерга тушиб оёқости бўлдими, қўшин енгилган ҳисоблангай! Шунда сиз ҳужумни кучайтирурсиз. Мен ҳам навкарларим билан сизлар томонда Аҳмад мирзога қарши жанг қилгаймен. Ёғийнинг орқасида тошқин дарё. Қочганларининг аллақанчаси сувга чўкиб ҳалок бўлур.

Шайбонийхоннинг бу режаси Маҳмудхонга маъқул тушди. Эртаси куни жангда ўша режага амал қилган Маҳмудхон Аҳмад мирзо устидан ғалаба қозонди. Шундан кейин Маҳмудхон дадилланиб, Ўратепани ҳам Аҳмад мирзодан тортиб олди-да, у ерга ўзининг кадрдони бўлган мўғул-дуғлат амири Мухаммад Ҳу-сайинни ҳоким қилиб қўйди.

Чирчиқ бўйидаги жангда катта хизмат кўрсатган Шоҳбахт — Шайбонийхон Маҳмудхондан мукофот кутмоқда эди. Маҳмудхон уни ўз ҳузурига чақириб шундай деди:

— Туркистон шаҳри ҳамон темурийлар илкида. Ҳолбуки биз, чингизийлар, бу жойларни Чиғатойхондан мерос олган эдик!

— Хон ҳазратлари, менинг бобом Абулхайрхон ҳам Туркистон шаҳрини ўзига мулк қилган эди.

— Чунки пўлат вараққа битилган аҳдномага биноан, хонлик маснадига фақат Чингизхон авлодлари муносиб кўрилган. Темурнинг бобокалони Қорачор нуён бу аҳдномага имзо чеккан, илоҳий тангри олдида хонлик даъвосидан воз кечган. Доим хонлар хизматида лашкарбоши амир бўлиб хизмат қилишга сўз берган. Амир Темур ҳам ўзини хон деб атамаганку!

— Ўзини хон деб атамаган-у, лекин хонларни қўғирчоқ қилиб ўйнатган! — деди Шайбонийхон алам билан. — Чингизхон наслидан бўлган Суюрғатмишхон, Маҳмудхон деганларни хўжақўрсинга оқ кийгизга солиб хон кўтарган. Аслида бу хонлар унинг хизматини қилган. Фақат Тўхтамишхон Темур билан дадил олишган, аммо омади келмай енгилган. Олтин Ўрда ер билан яксон қилинган. Темур Мўғулистон хонларига қарши бир эмас, етти марта юриш қилиб, Чингизхон авлодларини Чиғатой улусидан бутунлай сиқиб чиқарди. Унинг ўғли Шоҳруҳ билан невараси Улуғбек чингизийларни Туронга йўлатмай қўйди. Мана энди, орадан юз йил ўтгандан кейин темурийлар давлати парчаланиб, ўзаро урушлардан батамом заифлашди-ю, сизу бизга омад келди.

— Гапингиз тўғри, жаноб Шоҳбахтхон, Чиғатой улусидан темурийларни сиқиб чиқариб, чингизийлар ҳукм-ронлигини қайта тиклаш сиз билан бизнинг зиммамизга тушадир. Сайраму Туркистонлар ҳам икки юз йил давомида чингизийлар тасарруфида бўлган. Кейин Амир Темур Яссавий мақбарасини қуриб, бу ерларга эга бўлиб олди. Ҳозир ҳам Туркистон темурийларга садоқат сақлаб турибдир. Мен сизга уч минг кишилик сара қўшин берай. Бобонгиз Абулхайрхоннинг мулкани темурийлардан қайтариб олинг!

— Миннатдормен, хон ҳазратлари! Туркистонни темурийлардан тортиб олиб, сизнинг давлатингиз таркибига қўшиш — менинг орзуимдир! Сиз барча чингизийларга раҳнамо бўлгайсиз! Менинг эзгу ниятим — сизнинг йўлбошчилигингизда чингизийларнинг улуғ салтанатини қайта тикламоқдир!

— Мана бу ният — таҳсинга сазовор, жаноб Шоҳбахтхон. Аммо замонлар ўзгарди. Сиз билан биз ҳам Чингизхон давридаги мўғуллар эмасмиз. Исломни қабул қилдик. Туркий тил — она тилимизга айланди. Мана, сиз мадрасада ўқидингиз. Биз ҳам форсча, арабча ўргандик. Кийим-кечак, озиқ-овқат, уй тутиш, ҳаёт тарзи — ҳаммаси ўтроқ туркий аҳолиникидан фарқ қилмагани яхши бўлди. Чунки бу ҳаммаси бизнинг Туронзаминга отган янги илдизларимизга

айланди.

— Аммо ўқ илдизимиз — Чингизхон наслидан эканлигимиздир! — гап қўшди Шоҳбахтхон.

— Ҳа, ана шу ўқ илдизни маҳкам тутинг, аммо Туронзаминга отган янги илдизларингиздан ҳам озиқланинг!

— Менинг дилимдаги гапни айтдингиз, хон ҳазратлари. Мен ўз атрофимга Турондан ҳам, Дашти Қипчоқдан ҳам барча турк-мўғул қавмларни йиғмоқдамен. Буларнинг бири қипчоқ, бири найман, бири қўнғирот, бири жалойир, аммо ҳаммаларини «ўзига-ўзи бек — ўзбек» деган чиройли ном билан атасам, кўпчилигига маъқул тушди. Ораларида Қуръонни менчалик яхши қироат қиладиган имомлари йўқ. Шунинг учун ҳаммалари мени «Имоми замон!» деб тан олурлар!

— Кўпчиликнинг бошини қовуштириш учун нимайки зарур бўлса, ҳаммасини қилинг. Энг муҳими, аҳилликдадир. Ўзаро урушлар темурийларнинг бошига етмоқда. Сиз билан биз бир ёқадан бош чиқарсак, Ислом байроғини темурийлардан кўра баландроқ кўтарсак, барча мусулмонлар бизга эргашгай!

— Тўғри айтдингиз, ҳазратим! Ҳозир бобокалонимиз Чингизхоннинг мафқураси билан иш юритиб бўлмагай! Энди фақат исломнинг сунний мазҳаби бизга мос келур.

Маҳмудхон Шайбонийхоннинг бу фикрини ҳам маъқул кўрди. Уларнинг маслакдош эканликлари, айниқса Шайбонийхонга қўл келди. Маҳмудхоннинг ёрдами билан Шайбонийхон аввал Туркистонни, сўнг Бухорони ношуд темурийзода Султон Али мирзодан тортиб олди. Вазият етилиши билан Шайбонийхон Самарқандни ҳам эгаллайди. Унинг ҳомийси Маҳмудхон бундан мамнун.

Шайбонийхонга раҳнамо бўлиб бутун Туронда, ундан сўнг Хуросону Эронларда ҳам Чингизхон авлодларининг шону шуҳратини, давлату ҳокимиятини қайта тиклаш Маҳмудхоннинг энг улкан орзусидир. Буни яхши биладиган Тилба Султон:

— Илоҳим, ана шу орзуйингиз тезроқ рўёбга чиқсин, хон ҳазратлари! — деб тилёғламалик қила бошлади. — Сиз Соҳибқирон аъзам Чингизхоннинг даҳосини мерос олгансиз. Она томондан Искандар Зулқарнайн авлодларидан экансиз! Муҳтарама волидангиз Шоҳбегим менга сўзлаб бердилар.

— Ҳа, она томондан бобомиз Шоҳ Муҳаммад ҳазратлари буюк юнон подшоси Искандар Зулқарнайннинг Помирда қолиб кетган авлодларидан эканлар. Раҳматлик отамиз Юнусхон Шоҳ Муҳаммад ҳазратлари билан Бадахшонда танишган эканлар.

— Қаранг, хон ҳазратлари, худо суйган бандасига қўша-қўша қилиб берар экан-да! Ҳали келажакда Бадахшон ҳам сизга мерос бўлиб қолгай. Тошкенту, Андижону Фарғоналар сизга буюк Чингизхондан меросдир. Иним Аҳмадбек Фарғона водийсида орттирган бойлигини тўққиз туяга юклаб, сизга инъом қилиб юборгани шу боисдандир. Олтину жавоҳир, кимхобу атлас...

— Кўрдим! Аҳмадбекнинг саховати дуруст. Лекин у ҳалигача норасида бир темурийзода Жаҳонгир мирзо хизматида юргани ғалати.

— Бу ҳаммаси ноиложликдан, хон ҳазратлари. Қани эди, сиз катта ўғлингиз Хоникахонни иним Аҳмадбекка ёрдамга юборсангиз. Биргалашиб темурийзодаларни дафъ қилсак. Ана унда Фарғона водийси сизнинг ўғлингизга тобеъ бўлгай. Аҳмадбек то ўлгунча сизгаю, ўғлингизга содиқ хизмат қилгай.

— Мана бу режа ҳақида ўйлаб кўрсак бўлади, — деди Маҳмудхон. — Бобурга авом халқ тарафдор бўлиб исён кўтаргани, бизнинг одамларни водийнинг шаҳару қишлоқларидан қувиб чиқаргани менга ёқмайди!

— Сиз минг бора ҳақсиз, хон ҳазратлари! Менинг иним Аҳмадбек ўша авомларнинг йўлини тўсиб турибдир. Агар Аҳмадбек мағлуб бўлса, бу исёнлар шундай тоғдан ошиб, Тошкентга етиб келиши муқаррар! Бу ерда ҳам темурийлар даврини қўмсаб юрган алам-задалар оз эмас. Буни хуфиялар ахборотидан ҳам билурсиз. Худо кўрсатмасин, агар ичкарида пусиб ётган фанимларингиз бош кўтарса, нарёқдан Бобур Амир Темурнинг қиличини яланғочлаб келса...

— Йўқ, йўқ, бунга мутлақо йўл қўймаслигимиз керак! Айтинг-чи, Аҳмадбек Фарғона водийсини бизнинг давлатимиз таркибига қўшмоқчи экани — шунчаки гапми ёки асоси борми?
— Асоси бор! Мана, Аҳмадбек ўз илки билан сизга мактуб ёзган! Агар уни ҳозирги хавф-хатардан сақлаб қолсангиз, иним умрбод сизнинг хизматингизни қилгусидур. Андижону Ахсини теурийлар номидан эмас, сизнинг номингиздан идора этишга сўз берган!
Маҳмудхон Аҳмад Танбалнинг имзоси қўйилган ва муҳри босилган мактубни ўқиб кўрди-да, ўзининг махсус қоғозлари сақланадиган жуздонга солиб қўйди.
Хоннинг ён бераётганини сезган Тилба Султон қўлини кўксига қўйиб илтижо қилди:
— Хон ҳазратлари, ўн беш минг лашкарингиз кўпдан бери куч йиғиб ётибдир. Катта ўғлингиз Хоникахон ҳам йигит бўлиб қолди. Улкан ғалабаларга эришгилари келур...
— Қиш кунида ўн беш минг қўшинни бошқариш осон эмас. Фармон ҳозирланг, Хоникахон олти минг лашкар билан ҳарбий юришга отлансин. Аммо бу юришнинг бутун масъулияти сизнинг зиммангизга тушадир, жаноб эшик оға!
— Бошим билан жавоб берурмен, хон ҳазратлари!
— Ана шу сўзларингизни аҳднома тарзида ёзиб, имзо чекинг!
— Бош устига!
Мазкур аҳдномага биноан Маҳмудхоннинг олти минг кишилиқ қўшини Аҳмад Танбални қутқариш учун Арчакент доводидан ошиб, Косонсой атрофларига бос-тириб келди.

* С а м у р — собол.

* Ж е т е — босқинчи, талончи демакдир.

* Шайбонийхон ва Маҳмудхон муносабатлари Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашиди» китобида келтирилган.

2

Архиён қўрғонини қамал қилаётган Бобур энди асосий кучларини Косонсой томонга буришга мажбур бўлди. У Аҳмад Танбалга келадиган ҳар қандай кўмакнинг йўлини тўсмақчи, керак бўлса, тоғасининг ўғли Хоникахон билан ҳам олишмоқчи эди.

Бу хабар Ахсида турган Қутлуғ Нигор хонимга ва унинг кекса онаси Эсон Давлат бегимга ҳам етиб борди. Оналар тоға-жиян орасида уруш бошланса жуда кўп бегуноҳ қонлар тўкилишидан изтиробга тушиб, аввал Ахсидан Косонсойга бордилар, Тилба Султон билан Хоникахонни яхшилиқча Тошкентга қайтишга ундаб кўрдилар. Бироқ олти минг қўшиннинг кучига ишонган Тилба Султон Маҳмудхоннинг номидан бир қанча оғир шартларни ўртага қўйди:

— Бобур мирзо қўшинини Андижон томонга олиб кетсинлар. Ахси билан Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги ҳамма жойлар аввалгидай Жаҳонгир мирзо ихтиёрида қолсин. Ана ундан сўнг биз қўшинни Тошкентга олиб қайтгаймиз.

Қутлуғ Нигор хоним онаси билан Косонсойдан Наманганга, Бобур қароргоҳига келдилар. Саккиз бурчаклик катта оқ ўтовда Бобур ўнг ёнига онаси ва бувисини эъозлаб ўтқазди. Унинг чап ёнидан Қосимбек ва Али Дўстбек ўрин олдилар. Оналар келтирган нохуш хабардан оташин бўлган Бобур куюниб сўз бошлади:

— Биз Танбал туфайли шунча жабр кўрдик, икки йил саргардон бўлдик, хон тоғамиз бизга биронта ҳам навкарини ёрдамга юбормади. Танбал ўз қилмишига яраша ҳамма жойдан қувилиб тор-мор бўлаётган пайтда хоннинг олти минг қўшини уни қутқариш учун тоғ ошиб етиб келибди! Буни қандай тушунмоқ керак, ҳазрат моможон? Қани бу ерда адолат?!

Қутлуғ Нигор хоним хон оғасининг қилмишидан хижолат бўлиб ерга қаради.

Эсон Давлат бегим томоқ қириб қийналиб гапирди:

— Амирзодам, адолат сиз томонда. Лекин Маҳмудхоннинг эшик оғаси Тилба Султон ўта муғамбир одамда. Хонни шу одам қўшин юборишга кўндирган. Биз Косонсойда улар билан сўзлашдик. Мақсадлари урушиш эмас. Инингиз Жаҳонгир мирзо билан сизни яраштириб

қўйишмоқчи.

— Мен Жаҳонгир билан эмас, Танбал билан олишмоқдамен. Майли, Жаҳонгир ҳали бола, узр сўраб келса у билан ярашайлик. Аммо Танбални қамалдан бўшатмагаймиз! Бу қотил ўз қилмишлари учун жавоб бермоғи керак!

— Бироқ Танбал Жаҳонгирнинг оталиғи-ку! Бири билан ярашсангиз, иккинчиси билан ҳам ярашмоғингиз керак бўлур, — деди Али Дўстбек. — Бундан ташқари, Аҳмад Танбал ҳам Чифатойхон авлодларидандир. Хон тоғойингиз шунинг учун унинг ҳимоясига катта қўшин юбормишдир!

— Ҳа, ана, коса тагидаги нимкоса энди кўринди!— деди Қосимбек. — Маҳмудхон ҳазратлари temuрийларга ўгай кўз билан қарайдирлар. Амирзодам, мен буни кўпдан бери кузатиб юрибмен. Тошкентда, Бухорода, Туркистонда сизнинг тарафдорларингиз, бизга ҳақиқатни етказиб турувчи хуфияларимиз бор. Улар Маҳмудхоннинг Шайбонийхонга ён босаётганлиги бежиз эмаслигини маълум қилмоқдалар. Асли Чингизхон наслдан бўлган бу хонлар ҳозир temuрийларга қарши тил бириктирганлар. Улар нафақат Тошкенту Фарғонада, балки бутун Туронда Чингизхон авлодларининг ҳукмронлигини қайта тикламоқчилар!

Бу гаплардан Қутлуғ Нигор хонимнинг юзи қизариб, кўзлари чақнаб кетди:

— Мен ҳам Чингизхон наслданмен! Сиз бизни Маҳмудхонга қўшиб ўғлимиз Бобур мирзодан бегона қилмоқчимисиз?!

— Мени афву этинг, хоним ҳазратлари! Сиз Бобур мирзога Амир Темур қиличини, унинг руҳий мададини етказиб бериб, олижаноб ишлар қилдингиз!.. Салкам икки йил барча саргардонликлар азобини сиз амирзодам билан бирга тортдингиз. Шунчалик қийналган пайтларингизда Маҳмудхон оғангиз сизга ҳам ён босмади-ку!

— Бу рост! — деди Эсон Давлат бегим. — Маҳмудхон бошқа онадан туғилган. Унинг онаси Шохбегим Бадахши менга кундошлик қилур, бизни кўрарга кўзи йўқ. Ана шунинг таъсирида Маҳмудхон бизга ўгайлик қилиши мумкин. Аммо бунинг учун барча чингизийларни temuрийларга душман қилиб кўрсатишингиз нотўғри, жаноб Қосимбек!

— Мени маъзур тутинг, «барча хонлар» деганим йўқ. Фақат Маҳмудхон билан Шайбонийхонни, яна Аҳмад Танбални назарда тутдим!

— Булар ҳам сизу биз каби туркий тиллик мусулмонлар-ку! — деб гап қўшди Али Дўстбек. — Айирмачилик қилиш кимга керак?

— Айирмачиликни биз эмас, улар қилишмоқда! — деди Бобур. — Мен тарих китоблари-да ўқидим. Энг қадимий бобокалонимиз Ўғизхоннинг Кунхон, Ойхон, Тоғхон деган ўғиллари бўлган экан. Шулардан бўлган фарзандлардан бири Юлдузхон деб аталган экан. Қаранг, ҳаммаси туркий номлар! Ана шу Юлдузхоннинг невараси — афсонавий аёл Аланқува қурлос уруғидан экан. Қурлос барлосга қон-қариндош. Номи ҳам уй-қаш. Мен буни Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобида ўқидим. Илоҳий руҳдан ҳомиладор бўлиб ўғил туққан Аланқува туркий қавмларнинг афсонавий онаси саналаркан.

— Ҳа, рост, — деб бу гапни Эсон Давлат бегим маъқуллади, — оталари мўғул қавмидан бўлган Чингизхон ҳам Аланқувани ўзининг момокалони деб билган. Шундай бўлгач, чингизийларни temuрийларга ашаддий душман деб таърифлаш адолатдан эмас-да, жаноб Қосимбек!

— Аммо бу икки сулола тарихда бир-бири билан озмунча ёғийлашганми, ҳазрат бегим? Ҳокимият учун курашда оға-инини, қариндош-уруғ бир-бирини аямаганлиги ҳеч кимга сир эмас-ку!

— Бобур мирзо ўз аждодларининг ёғийлашган давр-ларидан эмас, иноқ бўлган даврларидан ибрат олмоқлари керак! — деди Эсон Давлат бегим. — Ҳазрати Амир Темурнинг бобокалонлари Қочувли баҳодир билан ҳазрати Чингизхоннинг бобокалонлари Қобулхон иноқ бўлиш ҳақида аҳду паймон қилишиб, пўлот китобга буни ўйиб ёздирган эканлар.

— Хўп, бу аҳдномани кимлар мудом бузиб келмоқда, ҳазрат момо? Соҳибқирон бобокалонимиз Амир Темур Жўжихон авлодидан бўлган Тўхтамишхонга қанча яхшиликлар қилганини

билурмисиз?

— Билурмиз, аммо...

— Энди шошманг! Тўхтамишхон нечун бу яхшиликларга ёмонлик билан жавоб берди? Нечун Амир Темур давлатига қарши тажовузлар қилди? Чунки Тўхтамишхон Олтин Ўрдага хон бўлгандан кейин атрофидаги хушомадгўйлари уни ҳовлиқтирди. «Сиз Чингизхон наслидансиз, сизнинг мартабангиз Темурбекникидан баланд, давлатни фақат сиз бошқаришингиз керак, Темурбек лашкарбоши бўлиб, сизга хизмат қилиши керак!» деган ақидага уни ишонтиришди!.. — Ахийри бу ақида Тўхтамишхоннинг бошига етди, буни биз яхши билурмиз, — деди Эсон Давлат бегим.

— Аммо сиз ақиданинг ҳали ҳам тирик эканини билмасангиз керак, ҳазрат бегим! — деб Қосимбек Бобурга ён боса бошлади: — Бизга келган махфий ахборотлар бор. Тилба Султон ҳазрати Маҳмудхонга хушомадлар қилиб, Аҳмад Танбалнинг совғаларини бериб, худди шу ақида асосида бизга қарши қўшин юборишга хонни кўндирибдур!

— Айғоқчиларнинг ахборотиغا мунча инонманг, жаноб эшик оға, — деб эътироз қилди Али Дўстбек. — Ҳазрати Маҳмудхон Тилба Султоннинг ақли билан иш қиладиган заиф тождор эмаслар. Ул зот бугунги Чиғатой улусининг энг қудратли султонибдурлар!

— Бугунги Чиғатой улуси? — ҳайрон бўлиб сўради Бобур. — Тўғри, она томондан биз ҳам Чиғатойхонга авлодмиз. Мен ҳазрат онамни ардоқлаб, бошимга кўтарурмен. Аммо Чиғатойхондан минг йиллар олдин Турон, Туркистон деб номланган муаззам заминни ҳанузгача Чиғатой улуси деб аташга ҳеч бир асос кўрмаймен! Ахир Чиғатойхон Туронда бирон йил яшамаган, биронта тарихий обида қурдирмаган, бирон жойни обод қилмаган! Аксинча, обод жойларни харобага айлантирган, тўғонларни буздириб, шаҳару қишлоқларни сувга бостирган! — Тўғонлар ҳазрат Чингизхоннинг фармони билан буздирилган, шекилли, — деб гап қўшди Эсон Давлат бегим.

— Ҳар қалай, барча қирғинлар, бузғунчиликларга Чиғатойхон ҳам катта улуш қўшган, — давом этди Бобур. — Тарих китобларидан ўқидимки, Чингизхон ўзига ҳам биронта ёдгорлик қурдирмаган экан. «Ўлсам, текис ерга дафн қилинлар, қабрим устидан мингта от юриб ўтсин, токи кўмилган жойимни ҳеч ким тополмасин», деган экан. Вафот этганидан кейин худди унинг айтганини қилишибди. Мингта от унинг қабрини топтаб ўтибди. Ҳалигача унинг қабрини ҳеч ким тополмас эмиш.

— Эътиқоди шундай бўлган экан-да, — деди Эсон Давлат бегим. — Доим ўтовда ёки отда, табиат бағрида бўлишни истаркан. Шаҳарларни, қўрғонларни ёмон кўраркан.

— Бегуноҳ шаҳарликларни-чи? — сўради Бобур.— Табиат билан ҳамкорлик қилиб чўлларга сув чиқарган, боғ-роғлар бунёд қилган бутун ўтроқ аҳолини нечун аёвсиз қирган? Турон халқининг доди парвардигорга етган экан-ки, Амир Темурдек бир нажоткорни юборибдир. «Биз Чингизхон наслиданмиз!» деб кўкракларига уриб мақтаниб юрганлар билсинлар! Насл-насаб билан мақтаниш заифлик белгисидир! Ўзининг илкидан яхши иш келмайдиганлар мудом насл-насаблари билан керилурлар. Аммо одамнинг кимлигини қилган ишию авлодларга қолдирган мероси кўрсатгай. Чингизхондан, Чиғатойхондан, Тўхтамишхондан қандай мерос қолди-ю Амир Темурдан, Шоҳруҳдан, Улуғбекдан қандай мерос қолди? Бир қиёслаб кўринг! Адолат ким томонда экани шунда дарҳол билинур!

Баҳсга аралашмай бошини эгиб жим ўлтирган Қутлуғ Нигор хоним ўғлига меҳр тўла кўзлар билан қаради-да:

— Сиз ҳақсиз, Бобуржон! — деди. — Бугун бўлмаса эртага ҳақ жойида қарор топгай. Мен шундай паҳлавон, ҳақгўй, баҳодир ўғлим борлиги билан ифтихор қилурмен. Сиз ўз номингизга муносиб шер йигитсиз. Аммо Аҳмад Танбал билан унинг оғаси чиябўрига ўхшайдилар. Сиз ўшалар билан тенг бўлманг, улар туфайли хон тоғойингиз билан орани бузманг, сулҳ таклиф қилишса, яраша қолинг, болам!

— Қайси шарт билан ярашайлик? — сўради Бобур.

— Ахси Жаҳонгир мирзода қолсин, майли денг. Сахий бўлинг!

— Ие, икки йил жон чекиб олишганларимиз бекор кетгайми? — норози бўлиб сўради Қосимбек Бобурдан. — Отангиздан қолган яхлит давлат яна парчалансинми?!

— Агар бунга кўнмасангиз Маҳмудхон юборган қўшин билан жанг қилурмисиз?! — таҳдид қилиб сўради Али Дўстбек.

Қосимбек ҳам унга тик жавоб берди:

— Агар амирзодам буюрсалар, жангга тайёрмиз!

— Олдинда Маҳмудхон! Орқада Танбал! Сиз амирзодамни икки ўт орасига ташламоқчимисиз?! — сўради Эсон Давлат бегим ҳам қизишиб. — Сиз Бобур мирзога нуқул хонларни ёмонлаб, икки орани бузмоқдасиз-ку, жаноб Қосимбек!

— Мен ҳақиқатни айтдим, холос, ҳазрат бегим!

— Сиз ҳақиқат деган нарса айғоқчиларнинг ёлғон-яшиқ иғволаридир!

Али Дўстбек бу даъвони яна бир парда баланд кўтарди:

— Жаноб Қосимбек шу иғволарга таяниб хонларга тухмат қилмоқдалар!

Бобур орага тушди:

— Жаноб Дўстбек! Ҳазрат момо! Қизишмангизлар!

«Тухмат!» деган гап Қосимбекка жуда оғир ботди. У Бобурдан ҳимоя истарди. Аммо Бобур момоси билан Дўстбекни янада асабийлаштирмаслик учун Қосимбекни очиқчасига ёқлай олмади:

— Жаноб Қосимбек, ўйлаб кўрайлик, — деди. — Балки бирон мурса йўли топилар!

Қосимбек ўзини босолмади:

— Мен Танбал билан мурса қилолмагаймен! Амирзодам, менга ижозат беринг, бу ердан кетай! Сизга қачон керак бўлсам, чақиртирсангиз яна келгаймен! Аммо ҳозир... тухмат балосидан худо асрасин! Ҳазрат бегим, хоним ҳазратлари, узр сўраймен!

Қосимбек боргоҳдан чўғдай қизарган, асабий бир алпозда чиқиб кетди.

Яна Қутлуғ Нигор хоним ўғлига мулойимлик билан гап қотди:

— Ўйлаб кўринг, Бобуржон! Косонсойда хон тоғойингизнинг олти минг қўшини турибдир. Агар сиз бу қўшин билан жанг қилиб, уни енгсангиз... тоғойингиз жим қараб турмагай... Орқадан яна ўн минг, балки йигирма минг қўшин билан ўзи етиб келгай!.. Унда не қилурсиз?..

— Мен тоғойим билан жанг қилмоқчи эмасмен... Фақат Танбалнинг қандай хоин эканини хонлар ҳам билсалар эди!..

— Вақт ўтиши билан билиб қоларлар, — деди Қутлуғ Нигор хоним. — Сизга хиёнат қилган Танбал хонга ҳам хиёнат қилмай туролмагай. Хўжа Абдулладай пирни осиб ўлдирган қотилга қасос қайтмай қолмас!

Бобур ўйланиб жим қолганидан фойдаланган Али Дўстбек гапни кутилмаган томонга бурди:

— Икки йилдан буён сиз кўп азоб тортдингиз, амирзодам! Энди бу дунёнинг роҳатини ҳам кўришингиз керак. Ёшингиз ўн саккизда, алпқомат йигитсиз. Айни уйланадиган пайтингиз.

Қаллиғингиз Ойиша бегим ҳам ўн олтига тўлиб, сеп йиғмоқда эмишлар.

Мавзу ўзгарганидан жонланган Эсон Давлат бегим Ойиша бегимни таърифлай кетди:

— Бориб кўрганлар маҳлиё бўлиб гапирганларини мен ўзим эшитдим! Эгачилари Қоракўз бегимнинг гўзаллиги таърифга сиғмас эди. Ойиша бегим эгачисидан ҳам кўхлироқ бўлиб етилибдур!

Бобурнинг уруш-жанжаллар қаҳратонидан жунжиккан қалбига бирдан баҳорнинг илиқ шабадаси теккандай бўлди. Ўзи ёзган ғазалнинг сатрлари: «Жамолинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгаймен? Не кун бўлғай висолингга мени дилхаста етгаймен?» деган саволлар дилида гўё най навосига қўшилиб эшитилди. Агар тоғаси Маҳмудхон билан ёвлашса, Тошкентдаги Ойиша бегимнинг тақдирини нима бўлади? Яна Самарқанддаги каби аросатга тушадими?

— Худо сақласин! — деди Эсон Давлат бегим. — Уруш бошланса қаллиғингизни гаровга олиб

азоб бергайлар! Лекин сулҳ тузилса, хон тоғангиз келинимиз Ойиша бегимни сеплари билан Андижонга хушу хурсанд жўнатмоқчи эканлар!

— Оҳ, қани, ёлғиз ўғлимнинг тўйларини кўрсам! — деб орзиқиб хитоб қилди Қутлуғ Нигор хоним.

Бобур шунча вақтдан бери бир кўришга муштоқ бўлиб юрган қаллиғига етишадиган кунларни кўз олдига келтирди-ю, мулойим бўлиб қолди. Оналар Андижонда бўладиган тўй шодиёнасидан эл-юрт ҳам тинчиб бир яйраб олишини айтишди ва ниҳоят Бобурни Аҳмад Танбал билан сулҳ тузишга кўндиришди.

3

Жавзо ойининг илиқ оқшомларидан бирида Андижон аркидаги ҳарамда икки ойлик келинчак Ойиша бегимнинг хобгоҳида канизлар шоҳона тўшакка гул атри сепдилар. Олтин-кумуш буюмлар ва ипак гиламлар билан безатилган танобий ўйнинг эшиги олдига чиройли пояндоз тўшалди. Ойиша бегимнинг қўлларига хина, қошига ўсма қўйилган эди. Гўзал келинчакнинг бошқа пардозлари энди тугаганда канизлардан бири қувониб шивирлади:

— Келдилар!

Айвонда бошига олтин жиға кийган Бобур кўринди.

Сўнги йилларнинг тинимсиз олишувлари уни хийла пишитган. Елкалари тўлишиб, ўн саккиз ёшли дуркун йигитга айланган.

Хобгоҳ олдига Бобурни таъзим билан кутиб олган ўн олти ёшли Ойиша бегим куёвга нисбатан кичкинагина, ингичкагина кўринади. Унинг бошига кийган сербезак баланд тоқиси, бўйнига тақилган зебигардон ва маржонлар нозик қоматига оғирлик қилаётгандек туюлади.

Канизлар таъзим қила-қила чиқиб кетдилар. Бобур улардан баъзиларининг кўзлари шўх чақнаганини пайқаб, ўнғайсизланади. Куёв ҳарамда тунайдиган тунни канизлару савдарлар олдиндан билиб, махсус тайёргарлик кўриши, хобгоҳга шунча одамнинг кириб-чиқиши унга нохуш туюлади.

Бунинг устига Ойиша бегим ҳаддан ортиқ уятчан. У Бобурни:

— Марҳабо, ҳазратим! — деб тўрға таклиф қилганда овози ҳаёдан титраб, зўрға эшитилди.

Ўйнинг тўрида — ҳарир парда ортида икки кишилик баланд тўшак бор. Ойиша бегимнинг уятчанлиги Бобурни баттар ўнғайсизлантирди. У юқорига ўтиб ўтираётганда тўрдаги тўшакка қарамасликка тиришди. Кўзини дастурхонга тикиб:

— Хушвақт юрибсизми, бегим? — деб сўрашди.

— Шукр.

Ойиша бегим азбаройи тортинганидан дастурхоннинг Бобурдан энг узоқ четига ўтирди. Сўнгра орага ноқулай жимлик чўқди.

Ойиша бегим хушсурат бўлса ҳам, ҳали етилмаган норасида қиз эди. Ота-онасидан эрта ажралган бу қиз кўп касалга чалиниб озиб кетган.

Бир вақтлар Бобур уни кўрмасдан олдин хаёлида тасаввур этиб юрган афсонавий паризод бутунлай бошқа эди. Хаёл билан ҳаёт орасидаги фарқ қанчалик катта бўлишини Бобур энди билди.

Урф-одатга биноан улар бир-бирларини тўйдан сўнг гўшангада биринчи марта кўрдилар. Улар ҳали бирор марта ҳамсўхбат бўлмасларидан ва руҳан яқинлашишга улгурмасларидан олдин бошланган жисмоний яқинлик Бобурга уят ишдек туюлар ва унинг илгариги мусаффо туйғуларини поймол қилаётгандай бўларди. Шунинг учун кечалари давлат ишлари билан бўлиб, кўпинча ўзининг хобгоҳида тунаб қоларди... Ҳукмдорлик удумига биноан унинг фақат баъзи тунларни хотини билан ўтказиши расм-русумга хилоф ҳисобланмас, Бобурнинг отаси Умаршайх мирзо ҳам шундай қиларди. Лекин ёш келин-куёв орасида аввалги хаёлий орзу билан ҳозирги аҳволнинг кескин фарқидан келиб чиққан нохуш бир мураккаблик борлигини

Ойиша бегим ҳам пайқар ва ўзини Бобурга номуносиб сезиб ич-ичидан изтироб чекарди. Ойиша бегим орага тушган ноқулай жимликда қирмизи чойнақдан пиёлага чой қуйиб, тавозе билан Бобурга узатди.

Бобур пиёлани олаётганда Ойиша бегимнинг ҳали унча тўлишмаган озғин қўллари титраб кетганини кўрди.

— Раҳмат, — деганда унга ўз овози ҳам гуноҳкорона товланиб эшитилди.

Бобур бир вақтлар хаёлида ардоқлаб, оёғига бош қўйгиси келиб ғазал ёзган қаллиғини энди бунчалик уялтираётгани учун ўзини ҳам гуноҳкор сезарди.

Чошнагир аёл чинни лаганда зира ҳиди келаётган кабоб кўтариб кирди. Ёши элликка борган бўлса ҳам дуррани чаккасига қия қилиб ўраган бу шаддод аёл куёв-келиндаги уятчанликни сезиб, ҳазил қилди:

— Амирзодам, йигит киши ёш келинчакни гапга солиб ўтириши керак эмасми? Қизиқ-қизиқ ҳангомалардан сўзлаб беринг. Самарқанддан элчилар келган эмиш. Қандай хушxabарлар бор? Чошнагир аёл лаганни куёв-келиннинг ўртасига қўйиб, кумуш соврини* очди. Оқ кийикнинг гўшtidан тайёрланган тоза кабобнинг ҳиди зира ҳидига қўшилиб атрофга таралди.

— Бегим, сиз ҳам очилибгина ўлтиринг. Бундай бахтли ёшлик бир марта келадир. Завқини суриб қолинг, айланай бегим, бизга ўхшаб кексайганингизда эслаб юрарсиз!

Чошнагир аёл кулиб чиқиб кетди. Унинг «завқини суриб қолинг» деган сўзлари Ойиша бегимдаги уятчанликни камайтириш ўрнига баттар оширган эди. Бобур эса бир оз дадилланиб:

— Қани, бегим, — деди. Лаган устига қўл чўзди-ю, лекин Ойиша бегим кабобга қўл узатишини кутди.

— Сиз бошланг, — шивирлади келинчак.

— Хўп, мана. Қани, энди, сиз...

Шу тарзда бир оз кабоб еганларидан кейин яна чойга ўтдилар.

— Бегим, шаҳрингизни соғинганингиз йўқми?

Ойиша бегим энди Бобурнинг юзига ботиниброқ қаради:

— Самарқандними?.. Соғиндим.

— Агар насиб қилса, ёзда Самарқандга қайтурсиз.

— Кошки эди... Бироқ мен... ўзим кетурменми?

— Йўқ, Самарқанд насиб бўлса, бу ердан ҳаммамиз кўчиб кетурмиз.

— Кўчиб?.. Андижон кимга қолур?

Бобур ҳорғин товуш билан:

— Ҳозирча Аҳмад Танбал билан Жаҳонгир мирзога, — деди.

Ойиша бегим ҳеч нарсага тушунолмаётган таажжубланиб қолди. Бобур Андижонни қайта қўлга киритгунча озмунча азият чекдимиз? Энди нечук Андижонни ихтиёрий равишда ташлаб кетмоқчи?

— Мен Самарқандни соғинган бўлсам ҳам, — деди Ойиша бегим, — лекин сизнинг ота юртингизда осуда яшашни афзал кўрурмен!

Ойиша бегим бояги уятчанлигини унутиб, очилиб гапира бошлаганида Бобурга унинг юзи аввалгидан жозибалироқ кўринди.

— Сиздан ҳам ўтинамен, ҳазратим, — давом этди Ойиша бегим, — кўп азоб тортгансиз. Самарқанд сизга жангсиз дарвоза очмас. Энди ўзингизга раҳм қилинг. Урушга борманг, ўтинамен!

— Бегим, бу ердаги ҳозирги аҳволимиз сизга ҳам муносиб эмас, менга ҳам.

— Нечун бундай дедингиз? Ахир сиз ўз юртингизда подшоҳсиз-ку.

Бобур кинояли кулимсираб, бош чайқади:

— Ҳозир фақат номим подшоҳ, — деб қўйнидан бир варақ букланган қоғоз олди-да, Ойиша бегимга узатди.

Сўнгги ойлarda Бобур кўнгил дардларини қоғозга туширишга кўп эҳтиёж сезар ва деярли ҳар

куни шеър машқ қилар эди. Бу қоғозда унинг шу бугун ёзган бир қитъаси бор эди. Ойиша бегим қоғозни очиб, сатрларга кўз югуртирди:

Қолмади ҳурмат аҳли оламда,

Оламу олам аҳлидан юв илик.

Бобуро, икки подшоҳлиғдин

Яхшироқ бу замонда бир беклик.

— Ҳазратим, шеърингиз муборак бўлсин!

— Қуллуқ. Энди менинг дардимни тушунгандирсиз?

— Тушундим. Сиз Жаҳонгир мирзонинг Аҳсида иккинчи подшоҳ бўлиб олганидан дард чекмоқдасиз. Илгариги ягона давлат иккига бўлинган...

— Бегим, гап фақат Жаҳонгирда эмас, ҳозир Али Дўстбек билан Аҳмад Танбал бизни ўргимчак тўридай чирмаб келурлар, — деди Бобур Ойиша бегимга. — Агар биз шу ўргимчак тўрини ёриб чиқиб кетмасак, кейин буларга емиш бўлурмиз!

— Ҳазратим, Самарқандда ҳам ёғийларингиз беҳисоб. Яна уруш бошланса...

— Самарқандда ҳозир дўстларимиз ҳам оз эмас.

— Келган элчи сизни пойтахтга чорладими?

Бобур элчи билан бўлган гапларни ҳозирча жуда махфий тутиши зарур эди.

Самарқанд беклари билан Султон Али мирзо орасида нифоқ кучайган. Мазид тархон бошлиқ беклар мингдан ортиқ навкарлари билан шаҳарни ташлаб чиққанлар. Улар Ургутда Бобурга мунтазир турган эмишлар. Яқинда Бухорони забт этган Шайбонийхон энди Самарқандга кўз тиккан эмиш. Агар Бобур тезда етиб бормаса, Султон Али мирзо пойтахтни Шайбонийхонга бериб қўйиши аниқ. Шайбонийхоннинг бераҳмликларини кўп эшитган одамлар ундан кўрқиб, энди шаҳар дарвозаларини Бобурга пинҳона очиб бермоқчи эмишлар. Бобур мана шу қулай пайтдан фойдаланиб қолишни истайди.

— Элчи бизни чорлагани рост, — деб, у Ойиша бегимга умумийроқ жавоб қилди. — Аммо Султон Али мирзо тахтни бизга осонликча бермас.

— Демак, яна уруш! Яна хавфу хатар!..

— Бегим, тоғнинг боши қорсиз бўлмас, йигитнинг боши — хатарсиз.

— Ҳазратим боя ўргимчак тўридан гап очган эдилар. Агар сиз кетсангиз, ўргимчак тўрида биз қандай қолурмиз?

— Истасангиз, сизни бирга олиб кетурмен!

— Жанг майдонигами?

Ойиша бегимнинг саволида озгина киноя ҳам бор эди. Буни сезган Бобур хижолатдан хиёл қизарди.

— Уруш тугагунча онам билан Хонзода бегим учовларингиз Ўратепада туришларингиз мумкин. Баҳаво жой. Шаҳар ҳокимининг хотини онамнинг туғишган синглиси. У ердан Самарқандга боришларингиз ҳам осон.

— Ўратепа тоғлиқ жойми? Йўллари жуда ёмондир? Мен отлиқ юролмаймен.

— Маҳофада боришингиз мумкин.

Шаҳар қизи бўлган Ойиша бегим бир жойда муқим яшашни яхши кўрарди, йўл азобини кўтаролмас эди.

Бобурнинг сўнги гапига бош чайқаб:

— Маҳофадан кўрқамен, — деди.

«Ўгай тақдир менга бу борада ҳам киноя қилмиш!— деди Бобур ичида. — Мендек қўнимсиз сайёхтабиат кишига бунингдек нозигу муқим табиат рафиқа бермиш!»

Ойиша бегим ҳозир ҳимояга муҳтож бир муштипар қиз бўлиб кўринди. Бобур унинг кўнглини кўтаргиси келиб, қувноқ оҳангда гапирди:

— Отда юролмасангиз, бегим, маҳофадан кўрқсангиз, унда мен сизни... кафтимда олиб юрурмен!

— Кулманг, мирзо ҳазратлари! Мен кафтингизда юришга муносиб эмасмен...
Ойиша бегимнинг сўнги сўзлари Бобурга алланечук ширин туюлди. Унинг йигитлик қони кўпиргандек бўлиб ўрнидан кўтарилди-ю:

— Йўқ, муносибсиз! — деди.

— Кулманг...

— Муносиблигингизни исбот этайми?

Ойиша бегим ҳуркович кийикдек чаққонлик билан ўрнидан турди ва қочишга ҳозирланди. Бобур тўй кечаси уни маҳофадан қандай азод кўтариб туширган бўлса, ҳозир ҳам ўшандай кўтариб олди. Уни тўрдаги тўшак томонга олиб ўтаётиб, пастки қандилда ёниб турган шамларни пуфлаб ўчирди.

Ҳозир шу дақиқаларда Ойиша бегим Бобурнинг кўзига оловли жозибага тўлиб кўринди. Ўзининг бу хобгоҳда уч-тўрт кунда бир марта тунаши энди тушуниб бўлмайдиган англашилмовчиликдай туюлди. «Минбаъд ҳар куни шу хобгоҳга келурмен! — деб ўзича аҳд қилди. — Мен Самарқандга кетсам, неча ой, неча ҳафталар айрилиқда ўтгай. Ундан кўра Андижонда муросаю қаноат билан яшайверсаммикин?»

* С о в р и — овқат совиб қолмаслиги учун устига ёпиладиган махсус идиш.

* * *

Тонг отди. Кечаси Бобурнинг режаларини ўзгартирмоқчи бўлган сеҳрли туйғулар эрталаб офтобдан қочган юлдуздай қаёққадир яширинди. Эр-хотин нонушта қилиб ўтирганларида Аҳмад Танбал билан Али Дўстбекнинг ўргимчак тўрлари яна унинг хаёлини чирмаб олди. Бобур кеча элчига «Самарқандга албатта борурмиз», деб ваъда берган, Қосимбек бошлиқ содиқ кишилар янги юриш тайёрлигини бошлаб ҳам юборишган эди. Бобур ваъдасидан қайтиши мумкин эмаслиги эрталабки ёруғликда аниқроқ кўринаётганга ўхшади.

Ойиша бегим ундаги хомушликни сезиб, сукут сақлаб ўтирибди. Бобур унинг юзига ботиниб қарай олмай кўкрагидаги олтин баргакларига кўз ташлади:

— Бегим, Ўратепага борадиган бўлдингизми?

Бобурнинг яна Самарқандга юриш қилиши қатъий экани унинг гап оҳангидан сезилди.

Олдиндаги бир неча ойлик ҳижрон Ойиша бегим учун беҳад оғир эди. Бу оғирликни Бобур унчалик сезмаётгани Ойиша бегимга худди бемехрлик нишонасидек туюлди-ю, бирдан аламини келтирди.

— Ҳазратим, аввал Самарқанд сизга муяссар бўлсин. Кейин борсам биратўла шаҳримга борурмен. Ўратепага эмас!

Бобурнинг назарида, Ойиша бегим унинг Самарқандни қайта эгаллашига кўп ҳам ишонмаётгандай кўринди. Шунинг учун Бобур ҳарамдан чиқиб кета туриб:

— Майли, бегим, — деди совуқ оҳангда: — Худо хоҳласа, шаҳрингизда кўришганда бу гапларни яна давом эткарурмиз.

САМАРҚАНД ҲАЛ ҚИЛУВЧИ ОЛИШУВ

1

Бўстонсаройнинг бир четида ранг-баранг тошлар билан сангфарш* қилинган мрамар ҳовузли ҳаммом бор эди. Кечки пайт шу ҳаммомга Султон Али мирзонинг ҳарамиддаги энг чиройли

қизлар чўмилишга келдилар.

Ҳамомнинг ичида гиламлар ва кўрпачалар тўшалган, шоҳона дастурхон тузаб қўйилган махсус бир хона бор эди. Бир вақтлар Султон Маҳмуд мирзо тириклигида шу хонадан қизлар чўмиладиган бўлмага махфий бир туйнук очилган эди. Шаҳвонийпарастлик билан донг чиқарган Султон Маҳмуд мирзо ўша туйнукдан қизларнинг чўмилишини томоша қилар эди. Султон Маҳмуд мирзо ўлиб кетганига беш йил бўлди. Ҳаммомда махфий туйнук борлигини унинг ўн етти яшар ўғли, ҳозир Самарқанд тахтида ўтирган Султон Али мирзо яқинда билиб қолди. Уни бу сирдан воқиф қилган Абу Юсуф Арғун ҳарамга бир қанча чиройли қизлар келтириб бериб, ёш подшонинг соҳиб ихтиёр, сирдош бекига айланди.

Ҳозир Султон Али мирзо қўлида май тўла биллур қадаҳ билан махфий туйнук олдида ўтирибди. Мармар ҳовузда қий-чув қилиб чўмилаётган яланғоч қизлар унинг кўзларини ёндириб, вужудини жингак қилаётгандай бўлади. У томоғи қуруқшаганда май хўплаб қўяди-ю, аммо кўзини туйнукдан олмайди.

Бир пайт унинг бу томошасига кимдир халақит берди.

— Мирзо ҳазратлари, хуфиялар фавқулодда хабар келтирмишлар.

Султон Али мирзо Абу Юсуф Арғуннинг майин овозини танийди-ю, аммо унга ўгирилиб қарагиси келмайди:

— Нима хабар бўлса онамга айтаверинг.

— Бегим ҳазратлари мени сизга юбордилар, амирзодам!

Султон Али мирзо энди Абу Юсуф Арғунга ўгирилиб қаради.

Унинг қуюқ таъзими ҳам, пастки тишлари тушиб кетган кемтик оғзининг табассуми ҳам кўзига жуда ёмон кўринди:

— Жаноб бек, ўзингиз-ку, бизга меҳрибончилик кўрсатиб гўзал қизлар пешкаш қилдингиз...

Энди нега ором олгани қўймайсиз?

— Мирзо ҳазратлари, салтанатингиз хавф остида! Мен шунинг учун оромингизни бузишга журъат этдим!

— Яна қандай хавф? Онам қаердалар?

— Девони хосда сизга мунтазирлар.

Султон Али мирзо кайфини бузганларидан аччиғи келиб, қўлидаги қадаҳни майи билан мармар деворга отиб уриб чил-чил синдирди. Сўнг барвақт семирган йўғон гавдаси кайфдан хиёл чайқалиб, ташқарига чиқди.

Қоронғи тушиб қолган эди.

Девони хоснинг кираверишида эллик ёшлардаги қовоқлари қалин, жингалак соқолли бир бек қўл қовуштириб, бош эгиб турибди. Уй тўрида тикка турган Зухра бегимнинг юзи қаҳрданми, кўрқувданми оқариб кетган:

— Амирзодам, сиз айшу ишрат билан бандсиз. Хиёнатчилар пойтахтни ёғийга пинҳона топширмоқчилиғидан беҳабарсиз!

Султон Али мирзодан норози бўлиб шаҳарни ташлаб чиққан мингдан ортиқ бек ва навкарлар Андижондан қўшин тортиб келган Бобур билан бирга Дарғом бўйларида фурсат кутиб юрганлари маълум эди. Аммо Султон Али мирзо барча дарвозаларга энг ишончли кишиларини қўйиб, шаҳарни маҳкам беркитиб ётар эди. Шунинг учун онасига зарда қилиб:

— Яна нима ваҳима? — деди.

— Менга ишонмасангиз, мана Муҳаммад Султон жанобларидан сўранг. Бу бек ҳозиргина Бобурнинг қароргоҳидан қочиб келмишлар. Шаҳар ичидаги фитначилар бугун кечаси Сўзангарон дарвозасини Бобурга яшириқча очиб бермоқчи эмишлар. Пирингиз Хўжа Яҳё ҳам сиздан юз ўгириб, Бобурга тарафдор бўлган эмишлар.

— Ишонмаймен! — деб Султон Али мирзо қўл қовуштириб турган Муҳаммад Султонга тикилди.

— Амирзодам, гапим ёлғон бўлса бугун кечаси текшириб кўринг! Мен ёғийларингиз билан Дарғом бўйида икки ҳафта юрдим. Хўжа Яҳёнинг ризолигини Бобур роса ўн бир кун кутди.

Ниҳоят, бугун эрталаб Мамадали китобдор хўжанинг ризолигини олиб борибдир. «Тун ярмида келсинлар, шаҳарга киритгаймиз», деганмиш. Бобур бугун пешинда ишонган бекларини тўплаб, машварат ўтказди. Хайриятки, унинг ишонган бекларидан бири, мен — сизнинг содиқ қулингиз эдим!..

Султон Али мирзо қовоғи қалин бекка энди мамнун назар ташлади-ю:

— Ўғрини қароқчи ургандай бўлибдир! — деб хахолаб кулди.

Унинг кайф билан бепарво кулиши Зухра бегимнинг ғашини келтирди:

— Амирзодам, ҳар бир дақиқа ғанимат. Хос нав-карларингиз отланган. Ҳаммаси фармойишингизга мунтазир.

— Фармойишми? — деб Султон Али мирзо бир лаҳза ўйланиб олди: — Майли, Бобур дарвозадан кирсин. Кейин туттириб кўзига мил торттирмақ керак! Токи бизга қасд қилгани учун абадий кўр бўлиб қолсин!

Абу Юсуфбек оқ оралаган қалин соқолининг учини тутамлаб бош чайқади:

— Туттиролсак яхши эди-ю, аммо бу режа анча қалтис, амирзодам. Дарвозани очсак, сўнгра ёпиб бўлмас. Бобурнинг улкан қўшини бор. Қалъа ичида ҳам тарафдорлари кўп. Ўтган сафар Самарқандга кирганда очларга нон улашиб, деҳқонларга уруғлик қарз бериб, авомнинг кўнглини овлаган экан. Бир ёқдан Хўжа Яҳёнинг фатвоси билан авом кўтарилса, ташқаридан кўшин кирса...

— Йўқ, бу — жуда хатарнок! — деди Зухра бегим.

— Ҳа, ундан кўра тезроқ Сўзангарон дарвозасига бориб, у ердаги соқчиларни алмаштириш лозим, — деди Абу Юсуф ва зарҳал жилдга солинган бир қоғоз келтирди.— Амирзодам, мана бу — сизнинг муборак номингиздан ёзилган нишон*. Бунда фитначи бекларнинг номлари ҳам кўрсатилган. Шулар бугун кечаси қўлга олинмоғи лозим.

— Фитначиларнинг молу мулклари мана бу Муҳаммад Султон каби садоқатли бекларга олиб берилсин!— деб қўшимча қилди Султон Али мирзо.

Қовоғи қалин бекнинг жосуслик қилишдан мақсади ҳам шу эди. У Султон Али мирзога икки букилиб таъзим қилди:

— Ўлгунимча хизматингиздамен, амирзодам. Ижозат беринг, мана бу муборак фармойишингизни бажо келтиришда фақир ҳам навкарларим билан иштирок этай.

Бу бек фитначиларнинг ҳовлиларини талашда бевосита иштирок этса, кўпроқ ўлжа олиши мумкинлигини сезиб шундай демоқда эди.

— Ижозат бердик.

Мухрдор чақиртирилди ва қоғоздаги фармойишга подшоҳнинг муҳри босилди.

— Қолган ишни биз бажо этурмиз, — деди Абу Юсуф Арғун.

Султон Али мирзо тил учиди:

— Мен ҳам бирга борай, — деди.

— Йўқ, йўқ! — деди Зухра бегим тез. У ёлғиз фарзандини қоронғи тунда душман кўпайиб кетган шаҳарга чиқаришни истамас эди. Мирзо онасининг юзидан ўтолмагандай бўлиб саройда қолди.

Сўнг она-бола Бўстонсаройнинг иккинчи қаватидаги очиқ айвонга чиқиб, Сўзангарон дарвозаси томонга қулоқ сола бошладилар.

Тун сукунатида отларнинг дупури қулоққа баралла чалинарди. Амир Темур мақбарасидан сал нарироқда жойлашган Сўзангарон дарвозаси Бўстонсаройга кўп ҳам узоқ эмас эди.

Ярим кечада Бобурнинг илғорлари дарвозага секин яқинлашганда Абу Юсуф ва Муҳаммад Султоннинг навкарлари дарвозахона устидан уларга камондан ўқ отиб, бир қанча кишини ярадор қилди.

Қоронғида девор тепасидан тусмол билан отилган баъзи ўқлар отларга ҳам теккан эди.

Оғриқдан асабийлашган отларнинг қаттиқ кишнагани Бўстонсаройга ҳам эшитилди.

Дарвозахона устидаги қўриқчилар Бобурнинг одамларини масхара қилиб кулишарди:

- Мирзоларинг баракни* хом санабдир!
- Ҳа-ҳа-ҳа!
- Самарқандни энди тушларингда кўринглар!
- Кейин тушларингни сувга айтурсанлар?
- Ҳо-ҳо-ҳо!

Бобурнинг қўшини орқага қайтиб кетиши билан дарвоза олдида шовқин тинди-ю, кейин шаҳарни у ер-бу ерида итларнинг жон-жаҳд билан ҳургани, одамларнинг аччиқ фарёди эшитила бошлади. Абу Юсуф Арғун бошлиқ хос навкарлар дарвозани тинчитиб, энди фитначиларни овлашга киришганини айвонда ўлтирган Султон Али мирзо шу узук-юлуқ дод-войлар товушидан сезди.

— Энди тинч ухласак бўлур, — деб хобгоҳига кириб кетди.

Аммо Зухра бегим қандиллар ёниб турган ўз хонасига келиб, тонг отгунча ухламай ўтирди. Ҳозиргина бир фалокатнинг олди олинган бўлса ҳам, аммо келажакдаги мушкулотлар унинг уйқусини қочирмоқда эди. Бобур Самарқандни яна қамал қилиши мумкин. Унинг ўтган галги қамали ҳали кўпчиликнинг эсидан чиққан эмас. Ичкарида Зухра бегим ишона-диган одамлар тобора камайиб боряпти. Бугун фитначи беклар жазоланса ва таланса, Султон Али мирзодан норози бўлувчилар яна кўпаяди. Уларнинг бошчиси — Хўжа Яҳё жуда нуфузли руҳоний. Султон Али мирзо Хўжа Яҳёга қарши кескин чора кўролмади. Чунки бу-тун диндорлар Хўжанинг томонида. Агар Хўжа авом халққа фатво бериб, бутун муллоларни ишга солса, ғулу кўтарилиб кетиши мумкин.

Зухра бегим хаёлида ўзига таянч излар экан, яқинда Бухорони олган, энди Самарқандга қўшин тортиб келиши кутилаётган Шайбонийхон эсига тушди. Бундан уч кун бурун нақшбандий дарвишларидан бири Зухра бегимга Шайбонийхондан махфий бир хат келтириб берган эди. Бегим пардали махсус тоқчада турадиган олтин сандиқчасига калит солиб очди-да, ўша хатни олиб, қандил ёруғида қайта ўқий бошлади.

Зарвараққа битилган чиройли ёзувда Зухра бегимнинг ақли ва ҳусни усталик билан таърифланган, ёш умрини ўғлига фидо қилиб эрсиз юргани алоҳида эҳтиром билан тилга олинган эди. Хатнинг энг ғалати жойи— Шайбонийхоннинг Зухра бегимга ғойибона кўнгил қўйиб, унга уйланмоқчи эканини шеър билан айтгани эди:

*«Ўғлингиз ўғлиму ўзингиз ёрим,
Дилбару ҳамнафасу дилдорим».*

Ҳозир шу сатрларни ўқиётганда Зухра бегим забардаст бир эркакнинг ўтли нафасини ўз юзида ҳис қилгандай бўлди. Зухра бегим олти йилдан бери мана бу тўшақда ёлғиз ётади. Унинг гулдай умри беваликда сўлиб боряпти. Зухра бегим тегаман, деса уни оладиган зодагонлар топилар эди. Ахир у таърифи кетган гўзал қиз бўлгани учун Султон Маҳмудхондай подшоҳнинг суюкли хотинига айланган эди. Бироқ ўғли тахтда ўтирган Зухра бегим фақат ўзига муносиб подшоҳга тегиши мумкин, удум шундай.

Мана энди унга харидор подшоҳ ҳам топилди. Бегим Шайбонийхоннинг шеъридаги иккинчи сатрни яна бир ўқиганда, хаёлий бир эркак уни қучиб, «Дилбар ёрим, дилдорим!» деб эркалаётгандай бўлди-ю, бадани қизиб кетди.

У ўрнидан туриб, катта тошойна олдида борди-да, ўзининг аксига тикилиб қаради. Уйқусиз тундан кўз остилари хиёл кўкариб салқиган. Аммо қошлар — қалдирғоч қаноти. Қора кўзлари учқун сочиб порлайди. Кўкраклар баланд. Бўйни оқ мармардай силлиқ, лаб-лари эҳтиросли. Шайбонийхоннинг ёши элликка яқинлашган, хотинлари ва болалари бор, Зухра бегим буни билади. Аммо бегим ўзининг ойнадаги аксига мамнун тикилиб турган шу дақиқаларда: «Шайбонийхоннинг саҳройи хотинлари нима бўлипти? — деб ўйланди. — Мен хонни ўзимга шундай ром қилайки, ҳаммаси оғзини очиб қолсин!»

Ертасига ўша дарвиш келиб, бегимнинг жавобини олиб кетиши керак. Бегим Шайбонийхонга хат ёзиш учун қоғоз қалам олди.

Бироқ қандилларда кўпдан бери ёнаётган шамларнинг тутунидан уй сал хира тортиб қолган эди. Зухра бегим ҳаворанг барқут дарпардаларни очди-ю, саҳар салқинига юзини тутиб, айвон эшиги олдида бирпас турди.

Шунда аркка яқин бир маҳалладан эр кишининг жон аччиғи билан қичқиргани эштилди. Аёл кишининг ўқириб йиғлагани унга жўр бўлди.

Абу Юсуф Арғун билан Муҳаммад Султон ҳамон фитнесчиларни овлаб юргани, уларнинг уйларини талаб бойиётгани, аллакимлар ўқ ёки тиг зарбидан жон бераётгани Зухра бегимнинг кўз олдига келди. Шунда хаёли бирдан бошқа ёққа бурилди.

Шайбонийхон Самарқандни жангсиз олиш учун Зухра бегимга ёлғондакам ишқ изҳор қилаётган бўлса-чи? Самарқандни олганидан кейин сўзидан қайтсаю, Зухра бегимни мана бу қоронғи тунда ўқириб йиғлаётган аёлнинг аҳволига солсачи?

Бу шубҳадан бегимнинг борлиғи музлаб кетди. У орқасига қайтиб Шайбонийхоннинг мактубини яна қўлига олди. Хон унинг шундай шубҳаларга боришини олдиндан сезгандай, мактубнинг яна бир жойида шеър айтган эди:

«Мен Самарқандни сенсиз нетайин,
Жасади тийрани жонсиз нетайин?»

Бу сатрларнинг тафтидан Зухра бегимнинг қалбига яна илиқлик югурди. Шу топда бегимнинг ўзига ҳам ёрсиз Самарқанд — жонсиз танадай совуқ туюларди. Шайбонийхон унинг бевалик ҳаётига иссиқ жон бўлиб кириб келиши кўз олдида гавдаланди-ю, қаламни қўлига олиб, хонга жавоб ёзишга киришди. Сатр бошидан хоннинг таърифини юксакларга кўтариб:

«Ҳазрати имоми замон, халифайи раҳмон», деб ёза бошлади...

* С а н г ф а р ш — гўзал тошлардан гул ясаш.

* Н и ш о н — фармон, буйруқ.

* Б а р а к — чучвара.

2

Самарқанд қалъасининг ташқарисидаги боғ кўчалар, Улуғбек расадхонасининг атрофлари, Обираҳмат ариғининг бўйлари беҳисоб қўшинга тўлиб кетган. Чўпонота тоғининг этакларида, нарёғи Зарафшон соҳилида юзлаб ўтовлар ва чодирлар пайдо бўлган.

Бу кўшиннинг саркардаси Шайбонийхон Боғи Майдонга, Улуғбек қурдирган машҳур Чилсутун кўшига келиб тушган эди. Шайбонийхон кўшкнинг юқориги қаватида тўрт тарафи айвонлик катта уйда пешин намозини ўқиб бўлган ҳам эдики, ясовул кириб, Султон Али мирзо бир неча ичкилари билан қалъадан хон ҳузурига келганини айтди.

Шайбонийхоннинг кичик-кичик кўзлари қувончдан ялтиллаб кетди.

— Султонларни бу ерга чорланг. Кейин мирзони бошлаб кириш.

— Ҳазратим, тахтингиз пастки ошиёнда.

— Жойнамоzim тахтимдан баланд!

— Лутф қилдингиз, ҳазратим!

Ясовул икки букилиб таъзим қилганича орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Шайбонийхон бўталоқ жунидан тўқилган майин малла жойнамоz четига қайтиб ўтирди.

Ясовул пойгакдаги эшиқдан Султон Али мирзони бошлаб кирганда Шайбонийхон ҳали ҳам шаҳнишинда ўша жойнамоz устида ўлтирган эди. Шаҳнишин пастида унинг ўн чоғли султонлари чўккалаб ўлтиришибди.

Шайбонийхон безаксиз жўн кийинган эди. Султон Али мирзо эшиқдан кирган заҳоти унинг салласига қадалган дуру гавҳарлар, тўнига тикилган олтинчу марваридлар дабдаба билан

ялтираб кўзга ташланди. Аммо Мирзонинг кўзлари бесаранжом, семиз гавдаси бўшашган. У онасининг ва Абу Юсуф Арғуннинг гапига кириб, қалъадан қўшинсиз чиқиб келган эди. Бу ерда хоннинг беҳисоб қўшинини кўриб, юраги така-пука бўлиб кетди.

Шайбонийхон билан аввалдан тил бириктириб юрган Абу Юсуф Арғун Султон Али мирзони хон ҳузурига авраб олиб келиш учун боя тушки овқат пайтида мирзога яхши кўрган майларидан анча ичирган эди. Ҳозир Султон Али мирзо Шайбонийхонга томон таъзим билан бораётганда оёқлари гиламда қоқиниб, гавдаси гандираклаб кетди. Абу Юсуф Арғун суяб қолмаганда йиқилиб тушарди.

Шайбонийхон ўрнидан туриб, Мирзо билан кўришар экан, хушбўй май ҳиди димоғига урилди. У Мирзонинг кайфи борлигини дарров сезди-ю, уни ўғли Темур Султон ва куёви Жонибек Султондан қуйроққа ўтқазишни ясовулга имо қилиб буюрди.

Шайбонийхон бошига қизил бўрк устидан оқ салла ўраган, кўк мовутдан або кийган. Олтин тугмали або тагидан кийган яшил кўйлаги мусулмон байроғининг рангини эслатади. Жойнамоз устида ўлтиргани ҳам уни художўй бир одамга ўхшатиб кўрсатар эди. Бунинг ҳаммаси Султон Али мирзонинг ваҳимасини сал босди-ю, аммо қуйидан жой кўрсатилгани унинг иззат-нафсига тегди. Бошқа султонлар Шайбонийхоннинг олдида чўккалаб ўтирганда, Султон Али мирзо атайлаб чордана қуриб олди. Шайбонийхоннинг ўғли унга гаши келиб қараб қўйди.

— Сиз менга фарзанддек яқин бўлмоқчимисиз, Мирзо? — сўради Шайбонийхон мулоим товуш билан.

— Хон ҳазратлари иттифоқ тузиш учун чорлабдирлар...

— Волидаи муҳтарамангиз келмадиларми?

— Онам мени юбордилар.

— Аммо ўзлари ҳам келмоқчи эдилар.

— Аёл киши, тортинурлар.

— Одам юборинг, Мирзо, онангиз ҳам келсинлар.

Султон Али мирзо ёнида чўккалаб ўтирган Абу Юсуфбекка қаради. Абу Юсуф Арғун дарҳол ўрнидан туриб, Шайбонийхонга таъзим қилди:

— Ижозат беринг, хон ҳазратлари, мен ҳозир бориб Зухра бегимни айтиб келай.

Бу нозик ишларнинг ҳаммаси Абу Юсуф Арғуннинг ҳаракатлари билан битаётганини яхши биладиган Шайбонийхон ясовулга буюрди:

— Абу Юсуфбекка менинг энг чопқир отларимдан бирини инъом қилинг!

— Миннатдорман, ҳазратим!

— Бек, қайтишда Хўжа Яҳёга ҳам хабар қилинг. Султон Али мирзо келган жойга Хўжа келмаса ора узилур.

— Ҳақ гапни айтдингиз, хон ҳазратлари!

Абу Юсуф Арғун бу топшириқни бажариш учун кетгандан кейин Шайбонийхон ўрнидан турди-ю, султонларига қараб:

— Мирзо билан суҳбатлашиб ўтиринглар, — деди, ўзи эса орқа эшикдан айвонга чиқиб, пастга тушиб кетди.

Султон Али мирзо атрофидаги султонларнинг адоватли юзларига қараб, улар орасида ёлғиз қолишга кўрқди ва ўрнидан туриб, ён эшикка қараб йўналди. Шунда туркистонлик султонлардан бири ўрнидан сакраб туриб, унинг йўлини тўсди.

— Амирзода, буйруқ бўди*, энди бизинг янимиздан кетмайсиз!

Барваста бир навкар қўлини ханжарининг сопига қўйиб, эшикка кўндаланг бўлиб олди. Султон Али мирзо қопқонга тушганини энди сезди-ю, кайфи бирдан тарқаб кетди. Юзи бўздек бўлиб, бояги жойига қайтиб ўтирди.

Орадан бир-икки соат ўтгандан кейин Зухра бегим ҳам тўртта канизи билан Боғи Майдонга кириб келди. Унинг бошида келинчакларни эслатувчи оқ ҳарир рўмол, пешонасига эса тиллақош тақилган. Эғнида хипча белли гулгун кабо. Унинг тагидан кийилган оқ атлас кўйлаги-

нинг этаги шунчалик узунки, икки каниз икки томондан кўтариб келяпти.

Зухра бегимни Чилсутуннинг пастки ошиёнида махсус безатилган хонаи хосга бошлаб ўтаётганларини Шайбонийхоннинг қирқ ёшлардан ошган катта хотини кўриб қолди:

— Бу не деган юзсиз хотин? — деб ёнидаги аёлга шипшиди: — Эрсираган мегажин иззатини билиб уйда ўтирмайдими? Совчи бориб ишни битирганча шошмай турмайдими? Илойим касофати ўзидан берига келмасин!

Зухра бегим хонаи хосга кирганда Шайбонийхон тахт устида ўтирар эди. Зухра бегим икки букилиб таъзим қилар экан, Шайбонийхон у билан тахт устидан тушмасдан сўрашди.

— Хуш келдингиз, бегим.

Хондан бошқача муомала кутган Зухра бегим тўсатдан кўнгли бузилиб, кўзига ёш олди.

— Хон ҳазратлари, мен ўзимни сизга қурбон қилдим. Фарзандимни, хону моним — ҳаммасини марҳаматингизга ишониб топширдим!

Зухра бегимнинг юзи оқ ипак тўр ортидан аниқ кўринмас эди. Хон унинг гавҳар кўзли олтин узуклар тақилган қўлларига қаради. Томирлари бўртиб турган бу титроқ қўллар бегимнинг анча ёшга борганидан далолат берарди. Шайбонийхон яқинда Бухорода никоҳлаб олган ўн тўққиз ёшли кичик хотинини эслади. Сўнг Зухра бегимнинг каттагина ўғли Султон Али мирзо кўз олдидан ўтди.

— Хотиржам бўлинг, бегим Сизнинг мақсадингиз бизга маълум. Худо хоҳласа, муродингиз ҳосил бўлмай қолмас.

Шайбонийхон бошқа ҳеч нарса демади. Ясовул Зухра бегимни хонаи хосдан олиб чиқиб кетди. Уни канизлари билан бошқа бир кичикроқ хонага киритиб, эшикларини ташқарисидан ёпиб олдилар.

* Б ў д и — «бўлди» дегани.

* * *

Шайбонийхоннинг нима қилмоқчи эканини ҳеч ким тушунмас, аммо бугун Боғи Майдонда фавқулодда бир ҳодиса бўлаётганини сезган барча лашкарбошилар ва аъёнлар Чилсутун кошонасининг ён-верида икки-учтадан бўлиб айланиб юришар эди. Уларнинг орасида шоир Мухаммад Солиҳ ҳам бор эди. Унинг ипак салласи нозик қилиб ўралган, калта енгил ипак абоси ўзига жуда ёпишиб туради. Ёзда ҳам телпак кийиб юрадиган, урушдан бошқа нарсани билмай қўполлашиб кетган кўчманчи султонлар унинг зиёлича нозик кийинишини ёқтирмайдилар, теурийлар хизматида ўтган оғир ўтмишини эслатиб туришни яхши кўрадилар.

Найман уруғининг бошлиғи Қамбарбий боғда Мухаммад Солиҳга тегишди:

— Ҳа, жаноб шоир, Самарқанддан мирзонгиз минан чечангиз* келиб, суюниб турибсизми?

— Қамбарбий жаноблари, Зухра бегим асли ўзбекнинг найман уруғидан бўлурлар. Бегимни мендан олдин сиз чеча дейишингиз лозим.

Манғит, дўрмон ва қўшчи уруғининг султонлари бу гапни ёқтириб хахоллоб кулдилар.

Қамбарбийнинг аччиғи келди. Мухаммад Солиҳга ўшқириб:

— Сиз-чи? — деди. — Сиз барлос туркиданмисиз?!

Темур ва теурийлардан чиққан барлослар Шайбонийхоннинг энг ёмон кўрган уруғи эди.

Мухаммад Солиҳ Хусайн Бойқаро саройида хизмат қилган, Султон Али мирзога ҳам мулозим бўлган, ахири мирзолардан айнаиб, Шайбонийхон томонига қочиб ўтган эди. У Султон Али мирзонинг ҳарбий сирларини Шайбонийхонга айтиб бериб, Бухоро ва Дабусия қалъасининг олинишига кўмаклашгани учун хон уни ёқтириб қолган эди. Аммо Қамбарбий ичида уни: «Хиёнат йўли билан обрў орттирган беқарор турк!» деб ёмон кўрар эди.

Мухаммад Солиҳ Қамбарбийнинг бу нафратини ўзига олгиси келмай, гапни ҳазилга бурди:

— Жаноб Қамбарбий, мен ҳозир — ўзбек туркиданмен!

— Қувлик қилманг, ўзбек бошқа, турк бошқа!

— Лекин ўзбекда «ота юртим Туркистон» деган нақл борку, бунисига не дейсиз?

— Вой-бўй, — деди Кўпакбий, — манав шоиринг бизнинг Туркистонни ҳам туркларга бериб жубормоқчи-ғу!

Дашти Қипчоқдан чиққан оми Кўпакбий Туркистондай маданий шаҳарни ўзиники қилиб гапирганидан Муҳаммад Солиҳнинг кулгиси келди:

— Жаноб Кўпакбий, сиз аввал Туркистон деган сўзнинг маъносини тушунинг! Туркистон — турклар макони дегани-ку!

— Не демоқчисан? Биз Рум* туркидан тарқағанмизми?

— Аксинча, Рум турклари ҳам Туркистонни «ота юртим» дерлар. Улар билан бизнинг илдизимиз бир. Самарқанд кўрғонидан берида турган ҳу ана у тепаларга бир қаранг. Ана ўша ерда бундан минг йил аввал Афросиёб деган улкан шаҳар бўлган. Афросиёб эса Мовароуннаҳр туркларининг афсонавий қаҳрамони эди. «Унинг асли оти Алп Эр Тўнға бўлган» деб, «Қутағу билик»да Юсуф Хос Ҳожиб ёзмишдир.

— Бу шоир ўзбекнинг нонини еб, нукул туркни мақтайди-я!

— Жаноб Қамбарбий, ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз— барчаси ҳам туркий улуслардир. Бир отанинг болаларидек еримиз бир, тарихимиз бир. Сизлар ўзбек уруғларининг тарихини Ўзбекхон* бошлайсизлар. Бу тўғри эмас.

— Нега тўғри бўлмас экан? — ўшқирди Кўпакбий, — Ўзбекхондан тарқалган эмасмизми?

— Жаноб Кўпакбий, сизнинг қипчоқ уруғингиз Ўзбекхондан минг йил олдин машҳур бўлган. Қўнғирот уруғининг тарихи ҳам олти-етти асрга боради. Манғит, найман, дўрмон, қушчи уруғлари ҳам қадимдан бери бор. Бу уруғлар ҳаммаси ҳозир онҳазратим Шайбонийхон қўл остига бирлашиб «ўзбек улуси» деган умумий ном олган экан, сизлар бу улуснинг тарихини эсдан чиқарманглар. Ўзбек деган исм туркий халқларда Ўзбекхондан неча юз йил олдин ҳам мавжуд бўлган. Мен Хоразмда ўсмишмен. Қадимий китоблардан ўқидимким, Чингизхондан олдин шоҳ бўлган Хоразмшоҳ Муҳаммад ўз ўғилларидан бирига Ўзбек деб ном қўймишдир. Шундан маълумки, бу ном юртимизда Чингизхон келмасидан олдин ҳам мўътабар бўлган. Ўзбек номини бизнинг улусимиз Ўзбекхондан олган эмас. Аксинча, бу қадимий номни Ўзбекхон бизнинг туркий улуслардан олмишдир!

— Яна туркий дейди-я! Хон ҳазратларининг бобокалонлари улўф Чингизхон турк бўлмаған-ку! Қамбарбий қалтис мавзуда гап очганини сезиб, ҳамма жим бўлиб қолди. Чунки Чингизхоннинг ғайридин бўлганини, Бухоронинг жомеъ масжидига от миниб кирганини Туроннинг кўпчилик аҳолиси биларди. Шайбонийхон бу аҳолини чўчитмаслик учун Чингизхон наслдан эканини ошкор қилмасдан дил тубида сақларди. Аммо хоннинг туркий тилли мусулмон эканлиги, ислом байроқдори бўлиб майдонга чиққанлиги катта бир сиёсат шаклида очиқчасига тарғиб қилинарди. Муҳаммад Солиҳ ҳам ана шу сиёсатга мос келадиган сўзларни излаб топди:

— Жаноб Қамбарбий, Шайбонийхоннинг боболари Абулхайрхон, оталари Шоҳбудоқ Султон ислом динидан баҳраманд бўлишиб, хоқони аъзам Чингизхондан ҳам баландроқ маънавий юксакликка кўтарилганлар. Шайбонийхон ҳазратлари ҳозир ана шу юксакликда туриб, Туроннинг пок мусулмон халқига раҳнамо бўлмоқдалар!

— Об-бо, сарттинг боласи-ей, энди Туронни ўртага солиб, сўзини ўтказмоқчи-да!

— Тарих шундай бўлса мен не қилай, жаноб Қамбарбий? Минг йиллардан буён Хуросондан нарёғи Эрону бериги ёғи Турон деб юритилур... Хон ҳазратлари буни яхши билурлар. Имоми замон Бухоро мадрасасида таҳсил кўрганларида жуда кўп туркий шеърларни ёд олганлар. Ўзлари ҳам туркий тилда ғазаллар ёзганлар. Мен онҳазратнинг ғазалларидан бир байт келтирай, эшитинг:

«Фирқат отидан йиқилдим, ёр келди сурғали
Ей Шайбоний, ёр дардинга даво қилди яна».

— Хон ҳазратларининг бу шеърлари туркийча эмас, ўзбекча! — деди Қамбарбий.
— Лекин барча туркигўй шоирлар худди шу тилда шеър ёзганлар-ку! Агар бу ўзбек тилида бўлса, демак, Навоий ҳам ўзбек тилида ёзган. Демак, камина ҳам ҳозир сизлар билан ўзбек тилида сўзлашмоқдамен. Демак, Мовароуннаҳрнинг туркий тилию ўзбек тили, аслида бир тил. Жаноблар, энди дилимиз ҳам бир бўлмоғи керак. Темурийлар турку ўзбек деб улусни улусдан ажратиб, халқни пароканда қилдилар, мамлакат парчаланиб, хароб бўлди. Энди имоми замон, Искандари соний* яна шу улусни бирлаштириб, мамлакатга ягона жон ато қилмоқчилар! Илоҳим ҳазрат хонимиз шу мақсадларига етсинлар!
Муҳаммад Солиҳнинг бу гапига энди ҳеч ким эътироз қилолмади. Мунозарада усталик билан ғолиб чиққан шоир кўшкка қараб кетди.
Кўпакбий Қамбарбийга қараб:
— Сарттинг боласини кўрдингизма? — деди. — Буларни гап билан женгиб бўлмайди!
— Гап билан енгмасак қилич билан енгамиз! — деди Қамбарбий. Ҳаммалари хаҳолаб кулдилар.

* Ч э ч а — бу ерда келинойи, янга маъносида.

* Р у м — Туркия.

* Ў з б э к х о н — Олтин Ўрда хони, 1312—1342-йилларда ҳукмронлик қилган, унинг пойтахти Сарой Берке Волга бўйида, ҳозирги Волгоград яқинида бўлган.

* И с к а н д а р и с о н и й — Иккинчи Искандар, Шайбонийхонга берилган юксак таърифлардан бири.

* * *

Кўшқдан ясовул чиқиб, боғда мунтазир турган лашкарбоши ва аъёнларни хон ҳазратлари юқориги қаватга кенгашга чақирганини айтди.
Боғдаги аркони давлат кўшкнинг тўрт бурчига минорага ўхшатиб ишланган ва торгина йўлак ичидан ўтган зинапоялар билан юқорига кўтарила бошладилар.
Хоннинг ўзи ҳали ҳам пастдаги хонаи хосда яна ниманидир кутмоқда эди.
Кечки пайт Самарқанддан беш-олтита муриддини эргаштириб, Хўжа Яҳё ҳам чиқиб келди. У Боғи Майдонга кириб отдан тушаётганда саросима бўлиб, оёғи узанги қайишига ўралиб қолди. Муридлари уни суяб туширдилар.
Катта оқ салла, малла сақарлот делагай кийган Хўжа Яҳё Шайбонийхон ўтирган тахтнинг олдиғача таъзим қилиб борди. Қироатга ўрганган жарангдор товуш билан:
— Ассалому алайкум, хон ҳазратлари, — деди. — Самарқанд дарвозалари сиз улуғ зот учун очикдур!
Шайбонийхон Хўжа Яҳё билан ўрnidан турмай сўрашди-ю, киноя қилиб деди:
— Самарқанд қопқаларини биз учун сиз очиб келдингизми?
— Ҳазратим, ҳар иш худонинг хоҳиши билан бўлур.
— Бироқ сизнинг хоҳишингиз — Самарқандни Бобурга бериш эди-ку?
— Осий бандалармиз, хон ҳазратлари. Хатолик ўтган бўлса, афв этинг, ҳузурингизга бош эгиб келдим...
Хўжа Яҳё кўзига ёш олди.
Шайбонийхон ясовулга буюрди:
— Юқорига олиб чиқиб мирзосининг қапталига* ўтирғизинг!
Хўжа Яҳёни олиб чиқиб кетганларидан кейин Шайбонийхон ўзининг энг яқин маслаҳатгўйи бўлган олтмиш ёшли мўйсафид мулла Абдурахимни чақирди ва у билан нима ҳақдадир яккама-якка гаплаша бошлади.
Хоннинг шошилмаётгани баъзи султонларни таажжубга солмоқда эди. Самарқанд дарвозалари очик пайтда нега пойтахтга от қўйиб кирмасдан, бу ерда имиллаб ўтиришибди?

3

Шайбонийхон тўрдаги эшиқдан кирганда ҳамма ўтирганлар ўринларидан сапчиб туриб, хонга эгилиб таъзим қилдилар. Хон шаҳнишинга тўшалган кимхоб кўрпача устига чордана қуриб ўтирди. Унинг ўнг ёнига чўкка тушган мулла Абдурахим қуръондан қисқа бир оят ўқиб, хон ҳазратларига энг олий тилаклар билдирди-ю, ниҳоят мақсадга ўтди:

— Имоми замон, халифаи раҳмоннинг ниятлари фақат шаҳар олиш эмас, дину миллат душманларини фош этиб, сизу бизни Муҳаммад алайҳиссалом юрган муқаддас йўлга етаклашдир. Агар фақат молу мулкни ўйлайдиган подшоҳ бўлса, Самарқанд қопқалари очилган заҳоти урҳо-ур, деб қалъага от қўйиб кирур эди, карнай-сурнай чалдириб, ўз ғалабасини тезроқ халққа ошкор қилур эди. Аммо бизнинг улуғ хонимиз — доноликда Искандари замон Шайбонийхон молу мулкдан аввал инсофу имонни ўйлаюрлар.

— Барҳақ! — деб қўйди мулла Абдурахимдан пастроқда ўтирган Муҳаммад Солиҳ.

— Подшоҳ инсофу имонни унутса не чоғлиқ мурдорликлар юз бериши, мамлакат не чоғлиқ хароб бўлиши теурийларнинг кирдикорларидан бизга аён. Абдуллатиф мирзо ўз отаси Улуғбек мирзони ўлтиртирди. Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро ўз невараси Мўмин мирзони ўлтиртирди. Мана ҳозир биз билан ўлтирган Султон Али мирзо ўз оғаси Бойсунқур мирзони туттириб ўлдирмоқчи бўлганда, оғаси қочиб қутулди. Кейин Бойсунқур мирзо бу инисини туттирганда кўзини кўр қилмоқчи бўлди. Аммо жаллодни олтинга сотиб олиб, бу Мирзо ҳам қочиб қутулди. Мирзоларнинг саройида сотқинлик, хиёнат, бузқлик авж олди. Қуръони шариф майни макруҳ деб қатъий тақиқлаган. Аммо даврамизда ўлтирган мана бу ёш Мирзо жойнамоз устида ўлтирган имоми замон ҳузурига май ичиб ширакайф келмиш. Бу Мирзонинг шаҳвонийпарастлиги, шу ёшдан ҳаром йўлга юришлиги имоми замон хонимизга аввалдан аён эди!

Кўпакбий ғазабланиб гап қўшди:

— Осиб ўлдириш керак бундай Мирзони!

— Айб фақат бу навжувон Мирзода эмас, — деб Муҳаммад Солиҳ унга эътироз қилди. — Бунинг отаси Маҳмуд мирзо бағоят имонсиз бузқ одам эди. Самарқандда подшоҳлик қилганда хотинбозликка қаноат қилмай, баччабозликни ҳам авжига чиқарган эди. Бечора халқ чиройли ёш ўғлонларини кўчага чиқартиришга қўрқиб, қизларни яширгандек ичкарига яширар эди.

— Ўғил отасига тортибдир-да?

— Онаси-чи? Мирзонинг онаси қалай?

Бу қалтис саволдан ҳамма бир лаҳза жим бўлиб қолди. Чунки «Шайбонийхон Зухра бегимни никоҳлаб олмоқчи эмиш», деган овоза кўпчиликнинг эсига тушди. Хон бу аёлга уйланса обрўси тушишини бояёқ сезган ва уйланмоқчи эмаслигини мулла Абдурахимга айтган эди. Ҳозир мулла Абдурахим миш-мишларни бартараф қилишга шошилди:

— Мирзоларнинг касофати хотинларига ҳам урмиш. Бу Мирзонинг онаси ўз нафси учун ёлғиз ўғлини қурбон қиладиганга ўхшайди!

Мулла Абдурахимнинг бу гапидан кейин хоннинг Зухра бегимга муносабати ҳам кўпчиликка аён бўлди. Султонлардан бири:

— Қутурган бияга судратиб ўлдириш керак ундай хотинни! — деди.

Яна бири:

— Қопга солиб энг баланд минорадан ташлаш керак! — деди.

Шайбонийхон мунозарага эрк бериб, ўзи ҳамманинг гапига зимдан қулоқ солиб ўлтирарди. Бир-бирдан қўрқинчли таклифлар кўпайиб кетгандан кейин Шайбонийхоннинг ишораси билан мулла Абдурахим ҳаммани жим қилди.

Хон гапирар экан, ўнлаб кишилар унинг салмоқдор, вазмин овозидан, дона-дона қилиб айтаётган сўзларидан сеҳрлангандай қотиб қулоқ сола бошлади. Шайбонийхон мирзоларнинг инсофни, имонни унутганлари, эл-улусни вайрон қилганларига яна бир талай мисоллар келтирди-ю, бирдан Хўжа Яҳёга юзланди:

— Бу мирзоларнинг пири — сизнинг отангиз Хўжа Аҳрор эди. «Мен валийман» деб, подшоҳларга ҳукмини ўтказиб, жуда катта бойлик орттирган эди. Бизнинг хабаримиз бор, отангиздан сизга жуда кўп олтин қолган. Отангиз ўлгандан кейин, мана, ўн бир йилдан бери сиз Самарқандга руҳоний ота бўлиб юрибсиз. Сиз ҳам нафсга берилиб, жуда кўп сийму зар тўплағансиз. Балиқ бошидан бузилади. Пир қандай бўлса, мурид ҳам шундай бўлади. Қапталингизда ўтирган мана шул шаҳвонийпараст ёш Мирзо сизнинг муридингиз, худо олдида сиз шунга жавоб бераман деб қўлини олғансиз!

Шайбонийхон шаҳодат бармоғини бигиз қилиб, аввал Мирзони, сўнг Хўжа Яҳёни кўрсатди-да, кейин ўша бармоғини пастга қаратиб силкитди:

— Сизнинг яна бир муридингиз аёл боши билан эр истаб келиб, пастда ўтирипти. Сизнинг қандай пирлигингизни мана шулар кўрсатиб турипти! Сиз аввал муридиларингизга хиёнат қилиб, Самарқандни Бобурга бермоқчи бўлдингиз. Кейин булар пирларига хиёнат қилиб, менинг олдимга келди. Хиёнат устига хиёнат! Бири у ёққа тортса, бири бу ёққа тартади! Подшоҳ ўзича-ю, дин раҳнамоси ўзича! Бири бирини алдайди. Бири бирининг гўштини емоқчи бўлади! Муҳаммад алайҳиссалом ҳам пайғамбар эдилар, ҳам подшоҳ эдилар, ҳам лашкарбоши эдилар. Ким шунга қодир бўлмаса, ким пайғамбаримизнинг муқаддас йўлидан юрмаса, мана шу пир билан муридга ўхшаб кофирлик жарига йиқилади!

Шайбонийхон бу гапларни ўзининг қўл остидаги аъёнларига ҳам тегизиб гапирмоқда эди. Чунки уларнинг баъзиси «хонимиз тахту тожга қаноат қилмай имоми замон, халифаи раҳмон ҳам бўлиб олдилар», деб шивирлашар эди. Темурийларнинг ишини кўпдан бери кузатиб юрган Шайбонийхон уларнинг салтанатларида Хўжа Аҳрор каби диний раҳбарлар ўзларича мустақил ҳукмдор бўлиб олиб, мирзоларнинг ҳокимиятини ичдан заифлаштирганини яхши билар эди. Шайбонийхон хонлик ҳокимияти билан диний ҳокимиятни ўз қўлида бирлаштириб, темурийларга нисбатан катта бир устунликка эришмоқда эди. У Бухорода мадрасада ўқиб юрганда шариат ва тариқат илмини яхши ўрганган, қуръонни ёд билар эди. Ҳозир Шайбонийхоннинг қароргоҳида ислом динини ундан яхши биладиган, қуръонни қироат билан ўқишда ундан ўтадиган одам йўқ эди. Унинг имомлик ва халифалик унвонлари шундан ҳам келиб чиққан эди. Шайбонийхон марказлашган улуғ бир давлат тузишга интилар экан, бу мақсадга тезроқ етиш учун қўл остидаги одамларнинг ихлос ва эътиқодини ҳам қозонишга, уларнинг мафкурасини ўзига бўйсундириб, ҳаммасини бир доҳий атрофига жипслаштиришга алоҳида эътибор берар эди. У ўз даврининг энг зўр мафкураси — диний мафкура эканлигини яхши биларди. Шунинг учун ҳозир ўзи эришаётган муваффақиятларни ҳам динга ва илоҳий кучларга боғлаб гапира бошлади:

— Бизнинг Самарқанддаги душманларимиз етти бошлиқ аждарҳодай зўр эди. Бу аждарҳо не-не қўшинларни комига тортиб ютиб юборган. Аммо бизнинг имонимиз пок, ниятимиз холис. Олло таоло шу аждарҳони инидан тортиб чиқариб, бизнинг ҳузуримизга олиб келди. «Нима қилсанг қил!» деб қўлимизга берди. Худонинг қудрати билан Самарқанддек шаҳарнинг қопқалари бизга жангсиз очилди!

Самарқанд урушсиз таслим бўлаётганлиги, унинг подшоҳи ва диний раҳбарлари ўз оёқлари билан Шайбонийхон ҳузурига кириб келганлиги нақадар улкан бир зафар эканини барча аъёнлар гўё энди астойдил ҳис қилдилар. Бу зафарнинг худо томонидан берилганлиги эса Шайбонийхонни уларнинг кўзига худонинг назари тушган бир авлиё қилиб кўрсатар эди. Шайбонийхон нафаси ўткир валий бўлмаса, бу қадар мураккаб, бу қадар қийин ишни шунчалик донолик ва усталик билан амалга оширолармиди?

Мулла Абдураҳим ўрнидан сакраб туриб:

— Имоми замонимиз минг йил умр кўрсинлар! — деб олқиш айтди.

Бошқалар ҳам оёққа қалқдилар. Устма-уст олқиш янгради:

— Искандари сонийга офарин!

— Ҳазрати валийга минг раҳмат!

— Халифаи раҳмон дунё тургунча турсинлар!

Ҳамма аъёнлар ўринларидан турганларидан кейин Султон Али мирзо билан Хўжа Яҳё ҳам жойларидан кўтарилдилар. Аммо улар тирик мурдадек оёқда зўрға туришар эди. Агар ҳозир Шайбонийхон мана бу олқиш айтаётганларга бир оғиз буюрса, улар Мирзо билан Хўжани тилка-пора қилиб ташлашлари аниқ эди.

Хоннинг ишораси билан олқишлар тинди, ҳамма жойига қайтиб ўтирди.

— Манави хўжа билан мирзога, — деди Шайбонийхон, — минг азоб бериб ўлдирсак ҳаққимиз бор. Бироқ инсофу имон қанчалик бўлишини буларга яна бир кўрсатиб қўяйлик. Майли, қонларидан кечайлик, жонлари омон қолсин!

Боятдан бери ўлимни бўйинларига олиб, жонларидан умид узиб ўтирган Мирзо билан Хўжа энди бирдан эгилиб, хонга миннатдорчилик билдирдилар. Хўжа Яҳёнинг кўнгли юмшаб, кўзига ҳатто ёш келди:

— Худо умрингизни берсин, хон ҳазратлари!..

— Бироқ, — деди хон овозини кўтариб, — жаноб Хўжа Яҳё молу дунёга ҳирс қўйиб, тавфиқни унутган. Имонларини поклаш учун Маккаи мукаррамага сафар қилсинлар. Хўжага эрталабгача муҳлат берамиз. Керакли нарсаларини йиғиштириб, икки ўғиллари билан бирга ҳажга жўнасинлар. Кўпакбий!

— Лаббай, хон ҳазратлари!

— Хўжа Яҳёни ўғиллари билан эрта эрталаб Самар-қанддан чиқариб қўйишни сизга топширдик!

— Бош устига, хон ҳазратлари!

— Мана бу ёш Мирзо, — деб Шайбонийхон Султон Али мирзога қараб давом этди, — бизга ўғил тутингиси келибди. Майли, диндан қайтганни яна дин йўлига солиш — савоб иш. Шаҳзода Темурхон уни ўз одамлари қаторига олсинлар.

Отасига яқин ўтирган йигирма ёшли хушбичим Темурхон семиз Мирзога нафратли бир назар ташлади-ю, аммо хонга таъзим қилиб, бўйруқни бажаражагини айтди.

— Яхши бўлса ошини ер, — қўшиб қўйди Шайбонийхон, — ёмон бўлса бошини!

Султон Али мирзо вақтинча тирик қолаётганини кўп одам шу сўзлардан сизди. Энди пастки қаватда ўтирган Зухра бегимнинг тақдирини ҳал қилиш керак эди.

Шайбонийхон бир вақтлар Зухра бегимни жуда гўзал деб эшитиб, «ўзимга ғунчачи* қилиб оларман», деб ўйлаган эди. Шунинг учун бегимга ёзган хатига бир неча сатр шеър қўшган эди. Аммо уни бугун ўз кўзи билан кўргандан кейин бегимдан ихлоси қайтди. Тўғри, шеър ёзиб бегимни алдагани кўнглининг бир четини хира қилиб турар эди. Аммо бу ерда Зухра бегимдан нафратланиб гапирган аъёнлар у хотиннинг бузуқлигига хонни ҳам ишонтирди-ю, кўнглидаги бу хираликни тарқатиб юборди. «Ўзи шундай алданишга муносиб хотин экан, — деб ўйланди хон. — Агар ҳозир қўйиб берсам, султонлар уни қутурган бияга судратиб ўлдиради. Лекин мен «Муродингизга етасиз!»— дедим. Муроди — эрга тегиш экан. Зўр бир эр топиб бериб, сўзимнинг устидан чиқайин!»

Хоннинг кўзлари даврада ўтирган султонларни оралаб ўтиб, пойгакроқда ўтирган йўғон гавдали чўтир қора кишида тўхтади. Мансур бахши деб аталадиган бу одам табиблик қилар эди. У чилдирма чалиб «кўчириқ» қилишни ҳам билар эди, «кўтарувчи» деган лақаби бор эди. Унга хотин чидамас — олган хотинлари ё бир-икки йил умр кўрмай ўлар, ёки қочиб кетар эди. — Мансур бахши, сиз хотинга ёлчимай юрибсиз,— деди Шайбонийхон. — Пастдаги бегим келинчак ёнглиқ ясаниб келибди. Шуни сизга узатайикми?

Мансур бахши ўрнидан сакраб турди, қувонганидан оғзи қулоғига етгудай кулиб таъзим қилди:

— Марҳаматингиздан айланайин, ҳазратим, жон дейман!

Ҳамма кулиб юборди. Шайбонийхон бу тугунни ҳам султон ва аъёнларга ёқадиган бир усталик билан ечганидан кўпчилик мамнун эди:

— Хон ҳазратлари доно йўл топдилар!

— Мансур кўтарувчи энди бегимни қучоғидан қўймай роса кўтаради.

— Бири бирига муносиб!

— Бироқ, — Шайбонийхон яна сўз бошлаган эди, ўзаро гаплар ва кулгилар дарҳол босилди, — бахшининг тўйини Самарқандда қиламиз. Ҳаммамиз шаҳарга тартиб билан кирамиз...

Самарқандда бир неча марта бўлган ва қаерда нима борлигини яхши биладиган хон қўшинларнинг шаҳарга кириш ва жойлашиш тартибини олдиндан ўйлаб қўйган эди. Ҳозир шунини буйруқ шаклига келтириб, лашкарбошиларга аниқ кўрсатмалар бера бошлади.

Шайбонийхоннинг беш минг кишилик қўшини Чорраҳа дарвозасидан Самарқандга кириб борганда шаҳарнинг нариги томонидаги Сўзангарон дарвозасидан юзлаб одамлар қочиб чиқиб кетмоқда эдилар. Бобур ҳозир Шаҳрисабзда эди. Самарқанддан қочиб чиққан унинг тарафдорлари Шаҳрисабзга қараб шошилмоқда эдилар.

Аммо Шайбонийхоннинг қуюндай югурик отличлари уларнинг кўпини қувиб етиб, кўчларини талашди, кўпларини аёвсиз ўлдиришди.

Кечаси шаҳарда талончилик авжига чиқди. Фақат Хўжа Яҳёнинг ҳашаматли уйига ва кенг ҳовлисига талончилар йўлатилмади. Кўпакбийнинг юзтача навқари Хўжа Яҳёнинг ҳовлисини кўриқлаб турди. Бироқ Кўпакбий қўйган махсус одамлар Хўжа Аҳрордан қолган бойликлар, олтин ва жавоҳирларнинг қайси сандиқларга жойлаштирилаётганини пана-панадан кузатиб, кўз тагига олиб қўйдилар.

Хўжа Яҳё икки ўғли, уч хотини, ўн бештача хизматкори ёрдамида туни бўйи кўч йиғиштирди.

Тонг отганда барча сандиғу бўғчаларини, кўч-кўронини тўртта аравага ва ўн икки туяга юклатди. Аёлларни соябон аравага чиқаришди. Хўжа Яҳёнинг ўзи, икки ўғли ва ўнта кўриқчи хизматкор йигити энг яхши отларини миндилар, Самарқанд билан ғамгин хайрлашиб, қалъадан чиқдилар. Кўпакбий ўз навқарлари билан бирга Хўжа Яҳёни Оҳаклик тоғигача кузатиб қўйди. Термиз йўлига тоғ ошиб ўтиш керак эди. Бир тоғ дарасининг ичида Кўпакбий Хўжа Яҳёга қараб:

— Биз онҳазратимнинг буйруғини бажардик, энди у ёғига ўзингиз кетаверинг! — деди-ю, навқарлари билан орқага бурилди.

У кўринишидан Самарқандга қайтмоқчига ўхшарди. Аммо дарадан чиққандан кейин йўлни ўнгга бурди, бошқа бир дара орқали Хўжа Яҳёнинг ўнг томонидан айланиб ўтди.

Ғира-шира қоронғилик тушиб, одам одамни яхши танимайдиган пайт бўлганда Кўпакбий барча аскарлари билан юқоридан кўчкидай ёпирилиб тушди. Қий-чув, дод-войларга қарамай, Хўжа Яҳёнинг ўзини ҳам, икки ўғлини ҳам, кўриқчи йигитларини ҳам қиличдан ўтказишди. Тирик қолган аёллар Кўпакбийнинг ўнбошиларига бошқа ўлжалар қаторида улашилди. Сандиқдаги жавоҳирлар ва олтин-кумушларнинг ярми кечаси хоннинг хазинасига элтиб топширилди. Чунки Кўпакбийнинг Хўжа Яҳёни ҳажга жўнатиш баҳонаси билан тоғ ичида ўлдириши ва бойлигини мусодара қилиши Шайбонийхоннинг имо-ишораси билан қилинган эди.

Бу воқеадан хабар топган Султон Али мирзо ўлим хавфи ўзига ҳам яқинлашиб келаётганини сезди-ю, қандай қилиб бўлса ҳам қочиб қутулишнинг пайига тушди. Қуюқ туман тушган кунини азонда икки навқари билан Феруза дарвозасидан яшириқча чиқиб, Панжакент томонга қочди. Бироқ Темур Султон унинг кетига қўйган хуфиялар бу воқеадан хабардор эдилар. Султон Али мирзо қалъадан қочиб чиққунча уни атайлаб қўйиб берган эдилар. Чунки унинг айбини бўйнига қўйиб қочиб кетаётган пайтида тутиб ўлдирмоқчи эдилар. Султон Али мирзо Сиёб бўйларига бормасданоқ кетидан Темур Султон икки юз навқари билан уни қувиб етди ва дарҳол ўраб олиб, бир қилич зарби билан бошини танасидан жудо қилди.

Мансур бахшига никоҳлаб берилган Зухра бегим ёлғиз ўғлининг тобутда бошсиз ётган танасини кўрганда ўзининг калласига муштларини уриб дод солди, юзини қўли билан тирнаб қонатиб

юборди, кўйлагининг ёқасини йиртиб чинқирди. Лекин ғолиблар бунинг ҳаммасига: «Баттар бўл, ўзинг сабабчисан!» дегандек бир заҳарханда билан қарашди.

* Ф у н ч а ч и — муваққат хотин.

4

Сувларнинг юзи хазонларга тўлиб оқадиган сершамол куз кунлари бошланди. Самарқанддан ўттиз чақиримча шарқ-жануб томонда, Панжакентдан қуйида Зарафшон дарёсини кечиб ўтган икки юздан ортиқ қуролли суворийлар қоронғи тушганда Сиёб бўйига яқинлашдилар. Улар йўлларида учраган қишлоқларни четлаб ўтишар, ҳеч қаерда тўхтамасдан, шовқин-сурон кўтармасдан, мумкин қадар сукут сақлаб келишар эди. Уларга бирда-ярим дуч келиб қолган деҳқонлар кўрқиб ўзларини четга олар эдилар. Шайбонийхоннинг аскарлари ҳамманинг юрагини олиб қўйган эди. Ҳозир Самарқанд атрофларида хоннинг беш мингдан ортиқ қўшини бор эди. Одамлар мана бу отлиқларни ҳам шу қўшиннинг бир бўлаги деб ўйлаб, улардан балодан қочгандай қочар эдилар.

Бироқ отлиқларнинг ўзлари алланарсадан хавотири бордай эҳтиёт билан бормоқда эдилар. Қоронғида Сиёбдан ўтаётганларида, отларнинг беш-олтитаси балчиққа тиқилиб қолди. Уларни балчиқдан чиқаришга уриниб, ўзлари лойга ботган, юзларини қамишлар тирнаган навкарлар аччиқ устида баланд овоз билан сўзлашган эдилар, таниш овоз уларни уришиб берди:

— Мунча додлайсиз? Ёғийга хабар бермоқчимисиз?

Бобурнинг овозини таниган бир навкар:

— Маъзур тутинг, амирзодам, — деди. — Ҳаром ўлгур от ёмон тиқилди!

Булоқ сувларидан йиғилган Сиёб совуқ куз кечасида буғланиб оқмоқда эди. Тун қоронғиси устига сув буғлари ҳам қўшилиб, балчиқни қуруқ ердан ажратиб бўлмас эди. Лойга ботган отлар анча одамни йўлдан тутиб қолаётганини кўрган Бобур:

— Бас, чиқариб бўлмаса, қолсин! — деди.

Қосимбек дарҳол унинг сўзини қувватлади:

— Пиёда қолганлар менинг отларимдан олсинлар!

Оти лойга тиқилган навкарлардан бири Тоҳир эди.

— Тоғларда қанча оту тевалар қолди, учмалардан ўтиб келган отим энди шу балчиқда қолсинми-а? — деди Тоҳир отига ачиниб.

— Ўзимизнинг жонимиз ҳам қил устида! — деди Бобур.

Тоҳир Қосимбек учун етаклаб келинаётган отлардан бирига минди. Яна икки навкар пиёда қолган эди. Уларга Бобур ўзининг тўртта отидан иккитасини берди.

Ҳозир унинг кўзига от-улов кўринмас эди. Энг муҳими, унинг Самарқандга яқинлашаётганини Шайбонийхон мутлақо сезмаслиги керак.

Бобур ёзи билан тоғларда юрди, Шаҳрисабздан Ҳисорга, ундан Фондарё бўйларига ошиб ўтди. Самарқанд беклари бутун навкарлари билан Ҳисор ҳокими Хисравшоҳ томонига ўтиб кетди. Андижондан Бобур билан келган одамларнинг кўпчилиги Искандарқўл бўйларидан Ўратепа орқали Фарғона водийсига қайтдилар.

Жангдовуллар бу хабарларнинг ҳаммасини Шайбонийхонга аллақачон етказган эдилар.

Бобурнинг бир неча юз киши билан тоғ орасида қийналиб юрганини аниқ биладиган Шайбонийхон энди унинг Андижонга қайтиб кетишига ёки Ўзгандан нарида хонлик қилаётган тоғаси Олачакон олдига боришига шубҳа қилмас эди. Шайбонийхон ёв ҳужум қилишини кутмас, шунинг учун шаҳарда беш юз кишилик қўшин қолдириб, қалъа ташқарисидаги Хўжа Дийдор деган жойни қароргоҳ қилган эди.

Шайбонийхоннинг бежавотир юрганидан хабар топиб, Самарқандга таваккал қилиб бораётган

Бобур жуда қалтис бир ишга бел боғлаганини сезарди. Шайбонийхоннинг жосуслари кўплиги унга маълум эди. Хон ўзини сезмаганга солиб, Бобурни шаҳарга яқин келгунча қўйиб бериши, кейин қуршовга олиши мумкин эди. Шаҳар ичидаги қўшин ҳам Бобурнинг одамларидан икки-уч баробар кўп. Бобур Шайбонийхоннинг қўлига тушса, тирик қутулолмаслигини билади.

Навкарлар, беклар омон қолиши ва хон аскарлари сафида хизмат қилиб кетиши мумкин — Султон Али мирзонинг кўпчилик бек ва навкарларини хон ўз лашкарларига қўшиб олгани ҳаммага маълум. Аммо янги бир сулолага асос солмоқчи бўлган Шайбонийхон темурийларни аёвсиз ўлдиришга қасд қилганини Бобур билар эди. Шунинг учун агар бирон фалокат бўлса-ю, қутулиб кетолмаса, охирги нафасигача жанг қилишга, хоннинг қўлига тирик тушмасликка аҳд қилиб бормоқда эди.

Қоронғида яна бир талай ариқлардан ўтдилар, куз кириб, эгалари кўчиб кетган кимсасиз боғотларни оралаб бориб, Самарқанддан бериюқдаги Пули Мағоқ кўприги олдида тўхтадилар. Бундан икки кун олдин тўртта ишончли навкар деҳқон кийимида шу ерга юборилган, улар қалъа деворига қўйиб чиқиш учун улкан шотилар тайёрлаган, шу билан бирга, вазиятни ўрганган эдилар. Олдиндан тузилган режага биноан, навкарлардан етмиш саксонтаси шу ерда отдан тушдилар ва шотиларни кўтаришиб, секин Ғори Ошиқон деб аталадиган баланд жарликка томон пиёда кетдилар.

Бобур қолган навкарлар билан Феруза дарвозасига яқин бориб, дарахтзор тепалик панасида тўхтади.

Атроф жимжит. Узоқдан хўрознинг биринчи қичқириғи эшитилди. Осмон ола булут. Қорайиб турган баланд қўрғон кўзга зўрға чалинади. Бобур ёнидаги Қосимбекнинг ютоқиб, титраб нафас олганини сезди-ю, ўзининг ҳам эти уча бошлади.

Қалъадан ажал совуғи эсаётгандай туюларди. Бундан тўрт ой олдин мана шундай қоронғи тунда Хўжа Яҳё шаҳар дарвозасини яшириқча очиб беришига ишониб душманнинг масхарасини эшитиб қайтгани эсига тушди. Ундан олдин Ғори Ошиқонга кечаси борган йигитларнинг алданиб, қўлга тушиб ҳалок бўлгани кўз олдида келиб, қалбига таҳлика солиб ўтди. Бобур бу гал яна алданмаслик учун шаҳар ичидаги тарафдорларнинг ҳеч бирига хабар бермасдан, фақат ўз кучига ишониб, таваккал қилиб келди. Аммо унинг икки юз қирқ кишилиқ бир даста қўшини Шайбонийхоннинг беш-олти минг кишилиқ лашкарларига қандай бас келиши мумкин? Яна хон қўшини мустаҳкам қалъа ичида. Тарихда бунчалик таваккалчилик бўлганмикин?

Қўрғонга пинҳон етиб олдилар. Агар Шайбонийхон ичкарига «қопқон» қўйган бўлса-чи? Бобур бу «қопқон»га ўз оёғи билан кириб борадими?

Баъзи беклар мана шу андишаларни айтиб, Бобурни қалтис ниятидан қайтармоқчи ҳам бўлдилар.

Аммо бу ниятдан қайтиш — Андижонга шумшайиб бориб, яна Али Дўстбекка муте бўлиш деган сўз эди. Ёки уйсиз, жойсиз, куз изғиринларию қиш совуқларида хору зор бўлиб юришлари керак эди. Бобур мутелигу хор-зорликдан кўра бир ўлимни бўйнига олиб, Шайбонийхонга йўлбарсдай дадил ташланишни афзал кўрган ва бекларни ҳам шунга кўндирган эди.

Агар ишлари чаппасидан келса-ю, Шайбонийхоннинг қопқонига тушсалар, ажал сиртмоғи энг аввал Бобурнинг бўйнига тушишини ҳаммалари билардилар. Бобурнинг барча ҳаракати — ёв «қопқони»нинг қопадиган жойига тегмасдан ўтишга қаратилган эди. Шу ергача шарпаларини ёвга сездирмай келдилар. Энди бу ёғи қандоқ бўларкин?

Бобур бутун вужуди билан атрофга қулоқ солар экан тун сукунатида ўз юрагининг дукиллаб уришини баралла эшитди. Бу дукиллашда гўё тақдир отининг дукури ҳам бор эди.

* * *

Оғир шотиларни секин кўтариб, қадимий Чақардиза* қабристонини айланиб ўтаётган навкарларнинг бири — Тоҳир эди. Улар қоронғида туртина-туртина Шоҳи Зинданинг орқа

томонидаги баҳайбат бир ўнгирга яқинлашдилар. Ўнгирнинг тепаси баланд жар. Унинг этагида ғор ҳам бор. Бу ваҳимали жойларга кундузлари ҳам ҳеч ким келмайди. Оёқ ости чакалакзор. Қўрғоннинг девори мана шу жар устидан ўтади. Шотиларни девор тагига кўтариб боргунча, йигитлар қора терга ботиб кетишди.

Уларга бошчилик қилаётган Нўён Кўкалдош девор тепасига тикилиб бирпас кутди. Терак бўйи келадиган ғиштин девор жуда энли бўлиб, унинг тепасидан бир неча киши бемалол юриб ўтиши мумкин эди. Бироқ тепада ҳеч бир шарпа сезилмас, қоровуллар совқотиб пастга тушиб кетганга ўхшарди.

Шотиларни секин тикладилар, учини девор қиррасига тираб қўйдилар.

— Қани, чиқинглар! — шивирлади Нўён Кўкалдош ғуж бўлиб турган навкарларга. Аммо ўн уч газ баландликдаги девор жуда ваҳимали, ундан йиқилган одам тирик қолмаслиги аниқ эди. Эҳтимол, қоровуллар сезиб қолишарда, чиқаётганларга тош отар, ўқ ёғдирар? Сал итариб юборса ҳам тамом. Шуни сезган навкарларга биринчи бўлиб чиқиш жуда даҳшатли туюларди. Охири Нўён Кўкалдош ўзи шотининг поясига оёқ қўйди-ю:

— Бир ўлим бўлса ҳаммавақт бор, мардона бўлинг-лар, қани! — деди.

Тоҳир иккинчи шотидан чиқа бошлади. Шотилар кенг, мустаҳкам қилиб ишланган, ҳар бири олти-етти кишини бемалол кўтарар эди.

Йигитлар олдинма-кейин юқорига чиқар эканлар, Нўён ҳаммадан олдин девор тепасига етди.

Деворнинг усти йўлкадай кенг, отлик юрса ҳам бўладиган. Яқин орада ҳеч ким йўқ.

Тоҳир ҳам чиқиб, ўзини девор кунгурасининг панасига олди ва пастдан чиққан навкарни қўлидан тортиб шивирлади:

— Болта қани?

— Мана.

Иккинчи навкар белига қистирилган болтани Тоҳирга олиб берди.

— Шинакка бекин! — шивирлади Нўён кимгадир.

Кунгура ва шинаклар бўлмаса, девор устидаги одамнинг қораси пастдан кўриниб қолиши мумкин эди. Шунинг учун пастдан чиққан навкарлар шинакларга бекиниб турдилар. Ҳамма чиқиб бўлгандан кейин, секин-секин юриб, энгашиб, девор усти билан Феруза дарвозаси томонга бора бошладилар.

Деворнинг маълум бир жойларида қоровулхоналар бор эди. Бир қоровулхонага яқин келганларида ичкаридан кимдир найманча талаффуз билан уйқу аралаш:

— Ирисбай, келдингма? — деб сўради.

Девор устидан келаётганлар таққа тўхташди. Тоҳир қўлидаги болтанинг сопини икки қўллаб қисди-ю:

— Ҳа, — деди.

Аммо ичкаридаги қоровул унинг овозини танимай ҳадиксиради шекилли, уйқуси бирдан ўчиб:

— Кимсан? — деди.

Нўён Кўкалдош қоровулхонага қараб отилди. Қоровул ичкаридан шошиб чиқаётганда кўкрагига ғарчиллатиб ханжар санчди. Қоровул жон аччиғида чинқириб юборди. Пастдаги қоровуллар ҳам уйғониб кетди.

— Тоҳир тўхтамасдан дарвозага югур! — деди Нўён Кўкалдош. У йигитларнинг беш-ўнтасини пастда уйғонган қоровулларни бир ёқли қилиш учун қолдирди-ю, ўзи бошқа навкарларни эргаштириб, Феруза дарвозасига томон югуриб кетди.

Шайбонийхон бу дарвозани қўриқлашни Фозил Тархон билан унинг юз эллик йигитига топширган эди. Ҳозир бу йигитларнинг кўпчилиги уй-уйига тарқаб кетган, дарвоза қоровулхонасида йигирматача одам ўхлаб ётар эди. Улар то уйғониб, қурол-яроғларини қўлларига олгунларича болта кўтарган Тоҳир дарвоза қулфига яқинлашди. Отнинг калласидай келадиган қулф бир-икки зарбани писанд қилмади. Уйи бу ерга яқин бўлган Фозил Тархон машъала кўтарган йигитлари билан дарвозахонага етиб келди. Уларнинг бири дарвоза қулфига

болта ураётган Тоҳирга қараб найза отди. Найза Тоҳирнинг дубулғасига ёнлама тегиб сирғалиб ўтди-ю, дарвоза ёғочига қадалди. Дарвозахонада найзабозлик ва қиличбозлик бошланди. Нўён Кўкалдош бошлиқ йигитлар кўпчилик эди. Фозил тархон бўйнидан қилич еб, отдан йиқлиб тушди.

Тоҳир болтани икки қўллаб кўтариб, гоҳ қулфга, гоҳ дарвоза занжирининг зулфига урар, темирдан учкун сачрар, аммо зўр қулф, «қилт» этмас эди. Ниҳоят, зулфин синди-ю, занжир шарақлаб тушди.

Қўрғон атрофида сув тўлдириб қўйилган энли чоҳ бор эди. Чоҳдан дарвозага ўтиладиган кўприк ҳам махсус занжир билан дарвоза томонга кўтариб қўйилган эди. Тоҳир дарвозани очаётганда йигитлардан бири кўприкнинг занжирини ҳам бўшатди.

Бобур ва Қосимбеклар ичкаридаги олишув шовқинини эшитиб, чоҳ лабига келиб турган эдилар. Дарвоза очилиб, кўприк тушиши билан улар ичкарига от қўйиб, қилич яланғочлаб кирдилар. Фозил Тархоннинг тирик қолган навкарлари шаҳар ичига қараб қочдилар. Қосимбек бошлиқ отлиқлар уларни қувиб кетди. Нўён Кўкалдошга отини келтириб бердилар. Тоҳир ҳам, бошқа пиёдалар ҳам яна отландилар. Бобур навкарларнинг бир қисмини Нўён Кўкалдош билан бирга Чорраҳа дарвозасини эгаллашга юборди. Ўзи қолган навкарлар билан Сўзангарон дарвозасига қараб от чоптириб кетди. Агар дарвозалар тезроқ эгалланмаса, ташқаридан Шайбонийхон бутун қўшини билан кириб келиши мумкин эди.

Феруза дарвозаси олдидан бошланган жанг шовқини бирпасда бутун шаҳарни қамраб олди. Шаҳар доруғаси Жонвафо Шайхзода дарвозаси томонда — Хўжа Яҳёдан тортиб олинган ҳашаматли ҳовлида ухлаб ётган эди. Тўполондан чўчиб уйғониб, бор навкарлари билан ҳовлидан отланиб чиққунича, Қосимбекнинг йигитлари Фозил Тархоннинг одамларини қувиб келди. Чорраҳа дарвозасидан қувилган Кўпакбийнинг навкарлари ҳам доруға ётган жойга қочиб келмоқда эдилар. Қоронғида ёв қайсию ўзининг одамлари қайси, доруға ажратолмай қолди. Унинг кўзига ҳамма чопиб келаётган ёв бўлиб кўринди. Назарида, Самарқандга бир неча минг кишилик ёв бостириб кирганга ўхшади.

Доруға «беҳисоб ёвга бас келолмайман», деб ўйлаб, отини Шайхзода дарвозаси томонга бурди. Бобурнинг одамлари ҳали бу дарвозага етиб келмаган эдилар. Доруға ўз навкарларига буюриб, дарвозани очтирди-ю, юзтача одами билан хон қароргоҳига томон от чоптириб кетди.

Саҳар палла маст уйқудан қўрқиб уйғонган кўпчилик самарқандликлар хон навкарларини Бобурнинг одамлари қувиб юрганини тонг ёришганда фаҳмладилар, Шайбонийхондан норози кишилар жуда кўп эди. Косиблар таланган, деҳқонларнинг экинларини кўчманчи қўшиннинг беҳисоб моллари топтаб ташлаган. Ҳаж йўлида икки бегуноҳ ўғли билан ваҳшийларча ўлдирилган Хўжа Яҳёнинг тарафдорлари қотиллардан қасд олиш учун косиб ва деҳқонларни қўзғатдилар. Ҳокимият ўзгаргандан кейин амалидан ажралган илгариги амалдорлар: «Шайбонийхоннинг одамлари Султон Али мирзони ҳам номардларча ўлдирдилар», деб хун талаб қилиб чиқдилар. Бобурнинг икки юзу қирқ кишиси ёнига беш-олти минг кишилик қасоскор оломон қўшилди. Селдай даҳшатли оломон хоннинг одамларини яширинган жойларидан топиб чиқар, кўчада қочиб бораётганларнинг олдини тўсиб қўраб олар, пичоқми, болтами, таёқми, тошми, ғиштми, қўлларига нимаики тушса, ҳаммаси билан золимларни ура-ура ўлдириб, янчиб ташларди. Оломон орасида аввалги мирзалар ва беклардан жабр кўрган одамлар ҳам кўп эди, улар беш-ўн йил олдинги қасосларини ҳам энди мана бу золимлардан олмоқда эдилар.

Кун чиқаётганда шаҳар ташқарисида бир қисм қўшини билан Шайбонийхон пайдо бўлди, аммо сув тўла чоҳдан берига ўтолмади. Барча дарвозалар Бобурнинг одамлари томонидан бекитиб олинган, чоҳларнинг кўприклари кўтарилган, ичкарида интиқом давом этмоқда эди.

Тоҳир кечаси билан ухламай югуриб-елиб юрган бўлса ҳам ғалабанинг шодлигидан чарчаганини сезмас, фақат қорни очқаб, Самарқанднинг новвойлик ва ошпазлик расталари дам-бадам эсига тушар эди. Эрталаб ҳамма дарвозаларга қоровуллар тайин бўлгандан кейин Қосимбек Тоҳирга жавоб берди. Тоҳир отига миниб, яна иккита отлиқ ўртоғи билан новвойлик растасига келди. Бу ерда ҳам бир неча юз кишилиқ издиҳом беш-олтита хон навкарларини ўраб олиб, тошбўрон қилмоқда эди. Навкарларнинг баъзилари йиқилиб, тош-кесаклар остида жон берган, бир-иккитаси қўли билан юзини тўсиб дод солар, инграр эди. Яланг бошидан қон оқаётган, йиртилган кўйлаги орасидан моматалоқ бадани кўриниб турган, ўзи чўкка тушиб, одамлардан шафқат сўраётган йигирма ёшлардаги йигитга Тоҳирнинг раҳми келди. У оломон орасига от солиб:

— Халойиқ Бобур мирзо фармон бердилар! — деб қичқирди. — Таслим бўлганларни асир олмоқ керак! Булар ҳам мусулмон! Халойиқ, бас қилинг! Биз ҳам навкармиз! Навкар айбдор бўлмаслиги мумкин! Ҳамма айб буларнинг хонларида! Халойиқ тўхтанг! Бобур мирзонинг фармонини бажаринг!

Одамлар Бобурнинг номини эшитиб отлиқ йигитнинг гапига қулоқ сола бошладилар. Шунда нариги икки отлиқ ҳам оломон орасига ёриб кирди. Учовлашиб, тошбўронни тўхтатдилар. Тоҳир бу ерга нега келганини ҳам унутди. Чала тирик йигитлардан учтасининг қўлини орқасига боғлатиб, асир қилиб олиб кетмоқчи бўлди.

Шунда оломон орасида турган сарғиш мўйловли, баланд бўйли бир киши:

— Тўхта, йигит, сен... Тоҳир эмасмидинг? — деб қолди.

Тоҳир йўғон сўйил кўтариб олган бу одамга тикилиб қаради-ю, бундан уч йил олдин мана шу кўчада очларга нон улашган пайтини эслади.

— Мамат оға! Сиз нега сўйил кўтариб юрибсиз? Ўзингиз ҳам ўзбек уруғидан эмасми-сиз?

— Э, ука, булар ўзбекка кўп жаманлиқ қилди. Менинг бечора хотиним шуларнинг дастидан ўлиб кетди!

Маматнинг кўзларида ёш йилтиради. Тоҳир бу одам билан Робия ҳақида гаплашганини эслади-ю, унутилган аламлари бирдан янгиланди. У асирларни нариги икки шеригига ҳайдашиб юборгач, ўзи отини етаклаб, Маматни четга бошлаб чиқди.

— Мамат оға, мен тайинлаб кетган гап эсингиздами?

— Қайси?.. Ҳа, ҳа... Айтмоқчи, бечора хотиним тириклигида бир гап эшитиб келган экан... Сиз айтган қиз андижонликмиди?

— Қувалик.

— Билмадим, ишқилиб, ўша томондан обқочиб келишган экан. Кейин туркистонлик бир савдогар тархон сотиб олиб кетган экан.

— Туркистонгами?

— Ҳа, кейин шу тархон Шайбонийхон билан бирга Самарқандга кўчиб келипти.

— Қиз биланми? Қиз тирикми, йўқми?

— Тирик!

Тоҳир Маматнинг сўйил тутган қўлларида маҳкам ушлади-ю, шошилиб сўради.

— Оти Робиями, а, Робиями?

— Раҳматлик хотиним отини билмас эди.

— Ўзини кўриптими? Қаерда кўрипти?

— Фозил тархоннинг уйида.

— Қайси Фозил тархон?

— Бугун кечаси уни ўзларинг ўлдирибсизлар-ку?

— Уйи қаерда, уйи?

— Журинг, мен кўрсатиб қўяйин!

Тоҳир бир сакраб отига минди-ю, Маматни орқасига мингаштирди. Мамат сўйилини ташлади, Тоҳирнинг қўлтиғи тагидан ушлаб, уни қинғир-қийшиқ кўчалардан бошлаб бора бошлади. Отини йўрттириб бораётган Тоҳир: «Илоҳим ноумид қилмагин-да парвардигор! — дерди ичида. — Илоҳим Робия бўлсин-да!» У олти йилдан бери Робияни қидира-қидира, ахири, энди топилмайди, деган фикрга келган ва бу фикрга кўника бошлаган эди. Ҳозир чақмоқдай чақнаган умид унинг важоҳатига момақалдироқ ларзасини соляпти. Бу умиднинг чақиндай тез сўниши мумкинлиги юрагини така-пука қиларди, аъзойи баданини зир титратарди. — Ана ўша уй! — деб Мамат орқасида катта боғи бор икки қаватлик ғиштин иморатни кўрсатди.

Дарвоза ланг очиқ, қуролли йигитлар ичкаридан жимжимали сандиқлар ва чўғдай гиламлар кўтариб чиқмоқда эдилар. Яқинроқ бориб, Тоҳир Қосимбекнинг навкарларини таниди. Уларга катта савдогар бой ва Шайбонийхоннинг яқин кишиси Фозил тархоннинг мол-мулкани мусодара қилиш топширилган эди.

Тоҳир дарвоза олдида отдан тушди-ю, таниш нав-карларнинг ҳайҳайлашларига эътибор бермай, тўғри ичкари ҳовлига йўналди. Равонда Фозил тархоннинг қонга беланган мурдаси ётипти. Юқориги қаватдан аёлларнинг йиғи-сиғиси эшитилди. Фозил тархоннинг хотинлари эрлари учун аза очган, баъзилари бойлик тўла сандиқлардан ажралаётганлари учун ҳам додлашар, баъзилари эса ёвдан қўрқиб йиғлашар эди.

Тоҳир пастки қаватдаги очиқ эшикларга бош тиқиб қаради. Ҳеч ким йўқ. Фақат аёлларнинг кийимларию безаклари турибди. Бу тархоннинг нечта хотини бўлганикин? Робия шунга тушган бўлса, уни ҳам хотин қилиб олганмикин? Тоҳирнинг хаёлига тўсатдан келган бу фикр қалбини ўртаб ўтди. У айвондан пастга сакраб тушиб, ҳовлининг ўртасига келди-ю, юқорида йиғлаётган аёлларга қарата қичқирди:

— Ҳей, Робия борми? Роби-я! Қувалик Робия шу ерда борми?

Хотинларнинг йиғиси бирдан тинди. Юқоридаги қаватнинг айвонидан яшил дуррали бир жувоннинг боши кўринди. Унинг қош-кўзи Робияникига ўхшарди. Тоҳир юқорига талпиниб, қалтираб:

— Робия! — деди. — Робия!

Яшил дуррали жувон уни кўрди-ю, ўзини орқага олди, сўнг яна айвон четига чопиб келди. Тоҳир энди унинг бахмал нимчасини, бўйнидаги маржонларини ҳам кўрди. Жувонга йигитнинг товуши таниш туюлар, аммо қилич ва ханжар таққан, юзида катта чандиғи бор, соқол-мўйлови ўсиқ баҳайбат навкар унинг ваҳмини келтирарди. Жувон алданишдан қўрқиб, яна орқага қочди. Тоҳир юқориги қаватга қараб чопди, аммо саросима бўлганидан, айвон четигагина зинапояни тополмади. Негадир ўпкаси тўлиб кўзига ёш келди:

— Робия, мен Тоҳирмен! Тоҳир!

Юқоридан жувоннинг чинқирғи эшитилди:

— Тоҳир оға!

Сўнг яшил дуррали жувон чочпопугини шилдиратиб, зинапоядан ўзи чопиб туша бошлади. Юз-кўзи Робияники, аммо маржонлари, кийимлари, яна нимасидир бегона. Тоҳир уни кўриб жойида қотиб қолди. Робия ҳам зинапоя олдида тўхтади, кўзларини чақчайтириб, қўрқув аралаш шивирлади:

— Сиз Тоҳир оғамнинг арвоҳисиз!

Робия Тоҳирни ўша найза зарбидан ўлиб кетган деб ўйлар, унинг арвоҳига бағишлаб дуолар ўқир эди. «Энди тирик кўрмаймен, арвоҳини кўрсам ҳам рози эдим», деб худодан астойдил сўраган пайтлари кўп бўлур эди. Унинг шу илтимосига фаришталар омин деган эканми?

— Арвоҳингиз ҳам жонимдан азиз, Тоҳир оға!

— Мен тирикмен, Робия! Сени олти йилдан бери излаб юрибмен!

— Тириксиз?! — деб, Робия Тоҳирга яқин келди. Унинг чакмонини, қиличини, қўлларини бир-

бир ушлаб кўрди. Тоҳир уни елкасидан қучиб бағрига босган эди, Робия унинг арвоҳ эмаслигига энди ишониб, йиғлаб юборди: — Тирик! Тирик! Худога шукр, тирик!

Тоҳир унинг сариқ атлас кўйлаги устидан елкасини силаб:

— Робиям, жоним! — деди. — Хайрият, ўзинг ҳам тирик экансен! Мен сени олти йил изладим, қаерларда юрдинг? Нима бўлди?

Робия Фозил тархоннинг еттинчи хотини бўлиб ўтказган йилларини эслади-ю, бирдан орқага силтаниб, Тоҳирнинг қўлларидан юлқиниб чиқди:

— Мени қучманг, Тоҳир оға! Мен сизга муносиб эмасмен!

Робия аламли кўзлари билан айвонда ётган ўликка қараб қўйди. Фозил тархон уни ўша босқинчилардан бир ҳамён олтинга сотиб олган эди. Робия эликдан ошган бу чолдан ҳазар қилар эди. Фозил тархон Туркистоннинг Ясси шаҳрида уни никоҳлаб олгандан кейин беш-ўн кун турар-турмас, савдо иши билан Бухорога жўнади, у ердан бошқа бир кўхлик қизни олиб, кейин ўша билан бўлиб кетди. Робия олти йилдан бери унинг ҳарамида бевадай яшайди. Лекин буни энди Тоҳирга қандай тушунтиради? Тоҳирга фотиҳа қилинган Робия кейин бировга хотин бўлган, бунинг доғини қандай ювиш мумкин?

Робия юзини қўллари билан тўсиб юм-юм йиғлай бошлади. Унинг бўйнидаги маржонлари, сочига тақилган чиройли кумуш чочпопуклари, эгнидаги атлас кўйлаги— ҳаммаси ўша бой савдогарнинг пулига келган. Тоҳир шуни ўйлади-ю, унинг назарида, Робия ўлган эрига куюниб йиғлаётгандай кўринди.

— Робия, ростини айт, сен эрингга... содиқмисен?!

— Мени пулга сотдилар! Зўрлаб никоҳладилар!

— Бўлмаса нечун мунча куюниб йиғлайсен!

— Мен сизга вафо қилолмаганимга куюнамен! Сизни унутганим йўқ эди, Тоҳиржон оға! Мана, тепамизда худо турипти! Бу савдогар сизнинг тирноғингизга ҳам арзимас эди! Лекин мени унга қул қилиб бердилар.

Тоҳир тишини-тишига босиб сўради:

— Боланг борми?

Робия йиғи аралаш бош чайқади:

— Мен номига хотин эдим... Аслида бева...

Бир вақтлар гулдай қиз бўлган Робиянинг ўзини «хотин», «бева», деб аташи Тоҳирнинг борлигини қақшатиб юборди. Робиядай қизга олти йилдан бери «ит тегмай» юриши мумкин эмаслигини у илгари ҳам хаёлида кўп ўтказарди. «Фақат тирик топсам бас!» деб қидирарди. Бироқ Робияни топгани билан ёшлиқдаги беғубор, содда бахти энди абадий топилмаслигини у илгари билмас эди. Бадандаги оғир жароҳат тузалганда ҳам чандиғи умрбод қолганидай, бошларига тушган савдонинг даҳшатли изи кўнгилларидан осонликча кетмаслигини Тоҳир энди сезмоқда эди. Робия ҳам абадий йўқолган беғубор ёшлигига куюниб йиғламоқда эди.

— Робия, бас! Омон қолганимизга шукр қил, қани, юр!

Тоҳир Робиянинг билегидан олиб ташқарига бошлади. Қиз йиғидан тўхтаб:

— Қаёққа? — деди.

— Сен ҳали ҳам менинг қаллиғимсен. Юр, тезроқ!

— Ахир мен... мен нарсаларимни олай!

— Ҳеч нарса олмайсен. Ҳаммасини унут. Иккинчи ёдимга солма!

Ташқи ҳовлига чиққанларида Робия юк ташиётган навкарларни кўрди-ю:

— Кўчада... уяламен! — деди. — Ёпинчиғим йўқ.

Тоҳир чакмонини ечиб берди. Робия товонига тушадиган узун симоби чакмонни бошига ёпинди-ю, Тоҳирнинг отига мингашиб чиқиб кетди.

Кейин Тоҳир Қосимбекка арз қилиб, Фақих Абуллайс маҳалласидан Шайбонийхоннинг одамлари ташлаб кетган дурустгина бир ҳовлини олди. Робиянинг иддаси ўтгач, маҳалла имоми уни Тоҳирга никоҳлаб берди.

Кечаси ёққан қалин қор ҳар бир томни, деворни, ҳар бир дарахт ва гумбазни майин оқ хошия билан бегаб чиққан.

Бобур Бўстонсаройнинг юқориғи қаватидан шаҳарга қараб турибди. Тоза қор орасидан жимжима бўлиб кўринаётган дарахт шохлари ҳозир унинг назарида худди оқ қоғозга битилган настаълиқ* хатига ўхшаб кетади. Бугун Ҳиротдан, Алишер Навоийдан келган хат ҳам настаълиқ билан ёзилгани эсига тушди-ю, қалбидаги қувонч ва фахр туйғуси янги бир куч билан мавжлана бошлади.

Бобур Самарқандни Шайбонийхондан тортиб олгандан бери унинг жасоратига тан бериб шеър ёзганлар, сатрлардан абжад ҳисоби билан ғалабанинг аниқ санасини чиқарган тарихнавислар кўп эди. Алишер Навоийдан Бобурга келган табрик эса ҳаммасининг гултожи бўлди. Ҳирот Самарқанддан қанчалик узоқ, Навоийнинг диққат-еътиборини банд қиладиган машҳур одамлару муҳим ишлар қанчалик кўп! Шунга қарамай, Навоий Бобурни ҳам билар экан, унинг тақдирига узоқдан қизиқиб қарар экан, Самарқандни аввал бир марта олгандан хабардор экан. «Бу дафъа Самарқандни ўз номингизга муносиб ҳамла билан олмишсиз», дебди.

Бобурнинг ўтган дафъа Самарқандни етти ой қамал қилганда, шаҳар халқи очликдан нечоғлик азоб тортганини Навоий ҳам эшитган бўлса керак. Бундай қамалларни у Бобурга муносиб кўрмагани учун шундай деб ёзганмикин?

Бобур қимматбаҳо жавонларига китоблар териб қўйилган хонаи хоснинг тўрига ўтди. Хушбўй сандал дарахтидан ишланган миз устида Навоийдан келган олтин боғичли хат турипти. Бобур миз олдига тўшалган зарбоф кўрпачага ўлтириб, хатни бошқатдан ўқишга тушди.

Ҳар бир сатр туркий тилнинг гўзал жилвалари билан тўлган. Бобур биринчи ўқишда унча эътибор бермай ўтказиб юборган бир неча жумлага бу гал қайта-қайта тикилди. Навоий Бобурнинг шоирлик орзуси борлигини андижонлик бир меъмордан эшитиб, уни дадилроқ ёзишга ундаган эди. Бу меъмор мавлоно Фазлиддин бўлса керак. Агар мавлоно Ҳиротга етиб бориб, Навоийнинг ҳузурига кирган бўлса, бошқа кўп нарсаларни ҳам айтиб берган бўлиши керак. Бобур Навоийга йўлламоқчи бўлган жавоб мактубига яхши бир шеърини ҳам қўшиб юбормоқчи бўлди-ю, машқлари ёзилган қалин дафтарни олиб варақлай бошлади.

Кўпчилиги йўлда, от устида хаёлига келган, жангу жадаллар орасида дафтарга узук-юлуқ ёзиб қўйилган, аммо ҳали тугалланмаган шеърлар. Хиёнат устига хиёнат бўлган, Бобур хонумонидан айрилган, атрофида биронта сирдош дўст тополмай ўзини ниҳоятда ёлғиз сезган оғир кунларда бир ғазал бошлаган эди:

*«Жонимдан ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглимдан ўзга маҳрами асрор топмадим».*

Аммо бу ғазал чала ётипти. Балки шуни битириб юбориш керакдир? Алишер Навоий ҳам атрофидаги кишилардан кўп бевафолик кўрганини, ҳатто яқин дўсти Ҳусайн Бойқаро ҳам унинг сиру асрорига маҳрам бўлолмаётганини Бобур ишончли бир одамдан эшитган эди. Қани энди Бобур Навоийнинг кўнглидагини ҳам топиб айтолса!

Бу ғазал Навоийга ёқиши мумкин. Уни тезроқ тугаллаш керак. Бобур қоғоз-қалам олди. Шу пайт савдарбоши эшиқдан ҳовлиқиб кириб, таъзим қилди:

— Мирзо ҳазратлари, қўлингизни маъзур тутинг.

— Хўш? — деди Бобур норози бўлиб.

— Хоним ҳазратлари қабулингизга мунтазирлар.

— Онаммилар? — деб Бобур сакраб ўрнидан турди.— Келдиларми?

— Бегимлар ҳам келдилар!

— Вожаб! — деб Бобур қувониб эшикка томон шошилди.

* Н а с т а ь л и қ — араб ёзувидаги ҳуснихатнинг кенг тарқалган бир тури.

* * *

Улар салкам олти ойдан бери кўришмаган эдилар. Қутлуғ Нигор хоним Ойиша бегим ва Хонзода бегимлар билан Ўратепада қолган эдилар. Кейин Самарқанд-дан Бобур юборган ишончли одамлар уларни Ўратепадан бу ерга кўчиртириб келдилар.

Бобур улар билан Бўстонсаройнинг биринчи қаватидаги катта танобий уйда кўришди. Онаси уни бағрига босганда, Бобур онасининг озиб, қўллари енгиллашиб қолганини сезди. Опаси Хонзода бегим эса совуқдан киргани учунми, юзлари чўғдай ёниб, кўзлари чақнаб турипти. Узоқ йўл уни ҳеч қанча қийнамагандек қувноқ. Аввалгидан ҳам чиройли. Бобур унга ўнг елкасини тутиб сўрашар экан:

— Нечун бу қадар ҳаял қилдиларинг? — деди. — Неча ҳафтадан буён мунтазирмиз!

— Э, сўраманг, амирзодам, узрли сабабларимиз бор,— деб Хонзода бегим Ойиша бегимга кўз ташлаб қўйди.

Бир вақтлар Ойиша бегимни кўрмасдан севиб юрган пайтларида унинг оёғига бош қўйгиси келиб ғазал ёзганлари энди Бобурга таъбири хато чиққан бир тушдай туюларди... У Ойиша бегимни ойлар давомида кўрмаса ҳам соғинмасди... шундай бўлса ҳам у Ойиша бегимга иложи борица яхши муомала қилар эди. Ҳозир ҳам кичик жуссали қотма келинчакка яқинлашиб:

— Хуш кўрдик, бегим! — деди-да, унга ўнг елкасини тутди.

Ойиша бегим озғин қўлини унинг елкасига қўйиб кўришар экан:

— Ҳазратим, ғалабангиз муборак! — деди.

Ҳамма Бобурни «амирзодам», деса Ойиша бегим уни яна ҳам улуғлаб «ҳазратим», дерди.

— Сизга она шахрингиз муборак, бегим!

— Қуллуқ, — деб Ойиша бегим таъзимга бош эгди.

— Келинимиз йўлда кўп азоб тортдилар, — деди Хонзода бегим.

Бобур хотинининг бели йўғонлашиб, қорни дўппайиб қолганини кўрди. Ажабо, Бобур ота бўладиганми? Кўришмаганларига олти ой бўлди. Демак, камида олти ойлик...

Ойиша бегимнинг озғин юзида ҳомиладор хотинларда бўладиган доғлар пайдо бўлган эди.

Илгари ҳам отда юролмайдиган, маҳофада боши айланадиган бегим энди оғриоеқлигида қанчалик қийналганини, унга қараб қанчалик секин йўл босганларини Бобур ўзича тасаввур этди.

— Худо хоҳласа, энди барча машаққатлардан халос бўлдиларингиз, — деди. — Ҳаммаларингиз учун махсус жойлару жиҳозлар тайёрланмишдир. Яна неки даркор бўлса буюурсиз.

Бўстонсаройда кимки бор, ҳаммамиз хизматларингизда бўлурмиз!

Хонзода бегим қувноқ кулиб:

— Миннатдормиз! — деди. — Амирзодам билан дийдор кўришиб, бошимиз осмонга етди. Энди шу осмонда суҳбатингиздан баҳраманд қилсангиз бас.

— Камина ҳам суҳбатларингизни соғинганмен. Сизлар жойлашгунларингизча осмонда дастурхон ҳозирланур, — деб, Бобур қўли билан юқориги қаватга ишора қилди.

Унинг осмонни пайров қилиб ҳазиллашганидан ҳаммалари кулиб олдилар.

Бобур юқориги қаватга чиқар экан, қалбини тўлдирган шодликлар орасида сурнай навосидек жарангли ва ёқимли бир туйғу янграб эшитилаётганини сезди. Бу унинг дилида бирдан уйғониб кетган оталик туйғуси эди. Унинг бўлажак фарзандини бағрида кўтариб юрган Ойиша бегим юзидаги қўнғир доғлари билан Бобурга аввалгидан қадирдонроқ туюларди.

Буни сезган Ойиша бегим аввалгидан дадилроқ муомала қилар эди. Эр-хотин хобгоҳда чироқни

ўчириб ётганларида бегим кўрпани юзига тортиб:

— Мен фахрланамен, — деб шивирлади.

Бобур ўз сўзининг устидан чиққанлиги учун, «енди Самарқандда учрашамиз», деб кетиб, ахири шу айтганини қилгани учун хотини ундан ифтихор қилмоқда эди.

У Бобурнинг бўлажак фарзандига она бўлиш билан фахрланишини ҳам айтмоқчи эди. Бобур буни тушунди-ю, ҳомиланинг неча ойлик бўлганини билгиси келди, аммо рўйирост сўрашга тили бормай гапни айлантирди:

— Энди... шодиёнаси қачон?

— Салкам уч ой бор. Ўйласам, ваҳмим келур.

— Ваҳми қўя туринг. Ҳозир фахрдан гап очдингиз-ку.

— Ҳа, агар худо ўғил берса, исмини Фахриддин қўюрмизми?

Ойиша бегим Бобурнинг номи Заҳириддин эканини ўйлаб, шунга оҳангдош ном топган эди.

Бобур мамнун товуш билан:

— Хўп, ўғил бўлса, Фахриддин, — деди. — Агар қиз бўлса, Фахринисоми?

Ойиша бегим қиз бўлишини истамас эди, чунки ўғил туғиб, тахт ворисига она бўлишни орзу қиларди. Шундай бўлса ҳам Бобурга:

— Майли, — деди. — Лекин мен худодан ўғил тилаганмен.

— Айтганингиз келсин!

Фахриддин... Фахринисо... Шу кунларда Бобурнинг кўнглини тўлдириб-тоширган ифтихор туйғусига бу номлар жуда мос эди.

* * *

Омад ҳам бир келса, қўша-қўша бўлиб келишини Бобур энди билмоқда эди. Самарқанд унинг қўлига ўтгандан кейин бу ёғи Ургут, у ёғи Суғд ва Дабусия қалъаси бирин-кетин Шайбонийхоннинг ихтиёридан чиқиб, Бобурнинг ҳокимиятини тан олди. Мана бугун Қарши ва Ғузордан хушхабар келди — бу шаҳарлар Шайбонийхон қўйган доруғаларни қувибди. Бобурга совға-саломлар юбориб, унинг ихтиёрига бир неча юз навкар ҳам йўллабди. Бобур бу навкарларни бошлаб келган бекларни девони хосда қабул қилиб, ҳаммасига сарпо кийдирди ва улуфа тайинлади.

Сўнг кеча тамомланмай қолган мактубининг давомини ёзиш учун иккинчи қаватга кўтарилар экан, кенг мрамор зинапояда опаси Хонзода бегимга дуч келди.

— Амирзодам, Ҳиротдан китобат келгани ростми?

Бобур тўхтаб, опасининг юзига синовчан кўз билан қаради-ю:

— Рост, ҳазрат Алишербекдан, — деди.

— Муборак бўлсин!

— Қуллуқ.

Хонзода бегим инисидан яна қандайдир мураккаб бир хабар кутиб, унинг юзига термилиб қаради. Бобур опасининг кўнглидаги дардни сезиб бир лаҳза тараддудланди. Сўнг рост гапни яширса ёлғон гапиргандай бўлишини ўйлади-ю:

— Юринг: китобатни кўрсатай, — деди.

Хонзода бегим хонаи хосда Бобурнинг қаршисида ўтириб, Алишер Навоийнинг мактубини ўқир экан, андижонлик меъмор тилга олинган жойига етганда кўзида ёш йилтиради.

— Нечун кўзингиз ёшланди, бегим? Мен сизни суюнтирмоқчи эдим-ку!

— Қандоқ қилай, толеим паст экан.

— Инингиз подшоҳ бўла туриб, наҳотки сизга ёрдам беролмаса?

— Сиз ҳали ҳам мени деб кўп жафо чекдингиз. Агар ўша йили... Ўшда мен рози бўлсам, эҳтимол кейин Аҳмад Танбал сизга бунча ёғийлик қилмас эди.

Опасининг бунчалик тантилик билан айтган сўзлари гўё Бобурни яна танти бўлишга ундар эди.

Кўнгли яхши туйғуларга тўлиб юрган шу кунларда наҳотки туғишган эгачисига катта бир яхшилик қилолмаса?

Мана, ҳозир улар Самарқанднинг муҳташам бир кошонасига кўчиб келишди. Бу ерда қанча асилзодаю шахзодалар яшаган. Аммо кўпчилиги из қолдирмай кетган. Фақат меъморлар яратган гўзалликлар ҳали ҳам кўрган кўзни қувонтириб, ял-ял ёниб турибди. Яхши бир меъмор — ҳунарсиз асилзоданинг юзтасидан афзал эмасми?

— Бегим, сиз Танбалнинг ёғийлиги учун хижолат чекманг. Илон барибир илонлигини қилур эди.

— Миннатдормен, амирзодам.

— Ҳазрати Алишербек ҳам биздан улуг ишлар кутиб китобат юбормишлар. Насиб қилса, биз ҳам умрбоқий обидалар қурурмиз, ҳунарпешалар яна йиғилиб келурлар. Мен бу муборак китобатнинг жавобини махсус элчидан бериб юборурмен. Агар Ҳиротга борган ўша андижонлик меъмор — мавлоно Фазлиддин бўлсалар, элчи топиб, Самарқандга таклиф қилур.

Хонзода бегимнинг ҳали ёши қуримаган кўзларида энди шодлик учқунлади. У инисига завқ билан тикилиб шивирлади:

— Сиз Мовароуннаҳр осмонида бизнинг ягона умид юлдузимизсиз!

— Энди парвардигор Шайбонийхонни тезроқ даф қилсину юрт тинчисин, денг. Ўшанда нафасни ростлаб, Ўшда қилган орзуларимизнинг ижросига киришурмиз.

Мавлоно Фазлиддин Андижонда қурмоқчи бўлган меъморлик обидаларининг тарҳларини, лойиҳаларини Хонзода бегим онасидан олиб, ҳамон асраб юрар эди. Ҳозир бунини Бобурга айтишдан ийманди-ю:

— Амирзодам, мен энди кечаю кундуз худога илтижо қилурмен — деди, — илоҳим шу орзуларимиз рўёбга чиқсин!

Хонзода бегим руҳи кўтарилиб чиқиб кетганидан кейин Бобур сандиқчадан шеър дафтарини олди-ю, кечаги машқини давом эттирмоқчи бўлди. Дафтардаги бир матлаъ унинг ҳозирги руҳига мосроқ эди:

*«Ҳар кимки вафо қилса вафо топқусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир...»*

Алишер Навоийга шу шеърни битириб юборса яхшироқ бўлармиди? У яна бир сатр ёзди, ўзига ёқмагандан кейин ўчириб, яна ёзди, яна ўчирди, ниҳоят учинчи уринишда:

«Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз»

деган сатрни топди-ю, уни ич-ичидан ёқтириб, илҳом ҳаяжонидан нафасида титроқ пайдо бўлди. Назарида, Навоий унинг елкаси оша бу янги сатрни ўқиётгандек эди. У одамларга Навоийдек кўп яхшилик қилган сиймонинг ҳеч қачон ёмонлик кўрмаслигини истар, энди шу истагини шеърига ҳам сингдирмоқчи бўларди.

Бобур тўртинчи сатрни бошлаганда савдарбоши эшиқдан бош эгиб, қўрқа-писа:

— Мирзо ҳазратлари, — деди.

— Мени тинч қўйинг демабмидим?

— Қулингизни афв этинг...

— Яна не ташвиш?

— Амирзодам буюрган эдилар. Агар мулла Биноийни келтирсалар, дарҳол хабар беринг, деган эдингиз.

— Шоир Биноий Шаҳрисабздан келибдирми?

— Қосимбек жаноблари келтирмишлар.

Бобур бу хабарни эшитди-ю, ёзишдан тўхтаб, қаламни миз четига қўйди. Пастдаги қабулхонага

тушиб бораётганда Биноийнинг тақдирига оид мураккаб воқеалар хаёлидан такрор ўта бошлади.

* * *

Бобур ҳиротлик машҳур шоир Камолиддин Биноий билан бундан уч йил олдин Самарқандга биринчи гал келган пайтларида танишган эди. Биноийнинг санъаткор хаттотлар томонидан кўчирилган нодир бир қўлёзма китоби бор экан. Китоб йиғишга ҳавасманд Бобур бу китобга жуда ҳаваси келди. Биноий китобини унга совға қилмоқчи бўлди. Бобур Биноийнинг Самарқандда мусофир эканини, танқислик тортиб қийналганини билар эди. Шунинг учун Бобур саҳҳофларни чақириб, бу китобнинг энг баланд нархи қанча бўлишини сўради. Саҳҳофлар «енг баланд баҳоси беш минг дирҳам», дейишди. Бобур бу пулни Биноийга юборишга улгурмай, қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолган эди.

Кейин у касалликдан туриб, Андижонга жўнаш учун йўл ҳозирлигини кўраётганда «Мажмуати Рашиди» деб аталадиган ўша китобни кўрди-ю, Биноийга ҳали ҳақини бермагани эсига тушди. Дарҳол хазиначини чақириб, беш минг дирҳам олтинни санатди, сўнг пулни китобдорга бериб, Биноийга юбортирди.

Бир вақт китобдор Биноийни тополмай қайтиб келди. Мусофир шоирнинг Самарқандда муқим турадиган уйи йўқ, у бугун қаёққадир меҳмонга кетган эди. Бобурнинг одамлари Андижонга тезроқ жўнаш ва куч йиғиш ташвиши билан ниҳоятда банд бўлганликлари учун ҳозир Биноийни қидириб юриш уларга жуда малол келди. Лекин Бобур:

— Шу қиёматлик қарзни узмагунча Самарқанддан қўзғалмаймен! — деб туриб олди.

Шундан кейин савдару навкарлар шаҳарнинг ҳар тарафига от чоптиришиб, ниҳоят Биноийни топдилар, унга бўлган воқеани айтиб, беш минг динор пулини топширдилар.

Киши молига суқ подшоҳларни кўп кўрган Биноий ўн олти ёшли Бобур мирзонинг бунчалик ҳалоллигидан жуда қаттиқ таъсирланди-ю, унга атаб бир шеър ёзди. Бу шеърдан бир нусхасини хаттотга кўчиртириб, Бобур жўнаётганда унга эсдалик қилиб бериб юборди.

Қирқ тўрт йўллик бу шеърда у Бобурни кўп мақтаган:

«Шоҳ султони Заҳириддин Бобур,

Ки жаҳон шуд зи сити адлаш пур!» —

деб, гўё жаҳон Бобурнинг адолат бобидаги шухратидан нурга тўлганини айтган эди. Бобур, «Жаҳон, қайда-ю, менинг шухратим қайда!» деб, бу сатрлардаги муболағадан кулган бўлса ҳам, лекин замонадан кўп жабр кўрган Биноий учун шу кичик яхшилик туфайли, эҳтимол, бутун жаҳон адолатга тўлиб кўрингандир, деб ўйлади.

Бироқ кейинчалик Самарқандга Шайбонийхон хон бўлди ва шаҳар шоирларини йиғиб бир мушоира ўтказди. Бу мажлисида Биноий ҳам қатнашиб, шеър ўқиди. Хон унинг шеърини ёқтиради-ю, Биноийни ўзига мулозим қилиб олади ва эришган ғалабаларининг тарихини ёзишни топширади. Биноий «Шайбонийнома» деган асарини энди ёза бошлаган пайтда Самарқанд яна қайтадан Бобурнинг қўлига ўтади. Шайбонийхон атроф туманлардан ҳам қувилиб, Бухорога қараб чекинган кунларда Биноий унинг қароргоҳидан қочиб, Самарқандга келади. У Бобур билан учрашмоқчи бўлади, лекин Қосимбек уни Шайбонийхон тарафдори деб, Бобурнинг ҳузурига киритмай, Шаҳрисабзга жўнатиб юборади. Бобур бу ҳодисадан яқинда хабар топиб, Қосимбекка:

— Чакки қилибсиз, — деди. Мулла Биноий — катта шоир. Ўзи келган бўлса рухсат бермоқ керак эди.

Қосимбек важ кўрсатди:

— Катта шоирингиз Шайбонийхонни мақтаб шеър ёзган.

Бобур кулди:

— Бизни мақтаб шеър ёзганини билмасмисиз? Тождорлар мақтовни суйсалар, шоир не қилсин!

Қосимбек жиддий туриб эътироз қилмоқда эди:

— Амирзодам, бу одам Шайбонийхоннинг хуфияси бўлиши мумкин.

Бобур ўйлаб туриб:

— Йўқ, — деди. — Ҳиротда Бойқародай шоҳга хуфия бўлмаган киши Шайбонийхонга хуфия бўлмас.

— Аммо бу шоир Хўжа Яҳёнинг ҳовлисида туриб, унинг тузини ичган, кейин Хўжа Яҳёни ноинсофларча ўлдиртирган Шайбонийхонга мулозим бўлган. Шу яхшими?

— Бу яхши бўлмаса, яхшилик қандай бўлишини биз кўрсатмоғимиз керак. Одам юборинг, мулла Биноийни Самарқандга бешикаст олиб келсинлар.

Сўнгги сўз фармойиш тарзида айтилгани учун Қосимбек уни бажаришга мажбур бўлган эди. ...Бобур пастга тушиб, девониомга тўрдаги эшикдан кирди. Кўп ўтмай пойгакдаги эшикдан Қосимбек Биноийни бошлаб кирди.

Биноийни Бобур бундан икки-уч йил олдин ҳам бир кўрган эди. Ўшанда у жуда салобатли эди.

Ҳозир эса жуда озиб, гавдаси алланечук кичрайиб қолган. Тўни ҳам, салласи ҳам эскириб кетган. Фақат йирик-йирик кўзлари аввалгидай мағрур чақнаб турибди. Бобур унга пешвоз чиқиб уй ўртасида қўл бериб кўришди. Ўнг ёнига Қосимбекни, чап ёнига Биноийни ўтқазиб ҳол-аҳвол сўради. Шунда Биноий ёдаки бир рубой айтиб, егулик ғалласи йўқлигини, кияй деса ғалланинг қопи ҳам топилмаслигини айтди:

Не ғалла мароказ тавонам нўшид,

Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид

деган сатрлардаги нозик сўз ўйинини сезиб, Бобур беихтиёр жилмайди. «Муҳмал» аслида ноаниқ деган маънони билдирарди. Бу сўз билан мулла Биноий ўз аҳволининг ноаниқлигига ишора қилмоқчи эди. Айни вақтда, «муҳмали ғалла» — яъни қоп киядиган даражага етганини ҳам айтиб, ўз аҳволига киноя қилмоқда эди. «Хон ҳузурда топган мартабамиз шу бўлди!» демоқчи эди.

Бобур бунинг ҳаммасини тушунган маънода бош ирғади-ю, панжасини пешонасига тираб, бир лаҳза жим қолди. Унинг авзойидан шеърга шеър билан жавоб бермоқчи эканлигини сезган Қосимбек Биноийга «Шошмай туринг!» дегандай ишора қилди. Ниҳоят, Бобур қўлини пешонасидан олди-ю, Биноийга кулимсираб қаради:

Инъому вазифа бори буйрулғусидир,

Муҳмалга бўю ғаллага уй тўлғусидир.

Бобурда бунчалик шеърини истейдод бор деб ўйламаган Биноий бир лаҳза ҳайратланиб турди-ю, сўнг тожикча талаффуз билан:

— Яна бир такрорланг, амирзодам, фақир радифини уқиб олмоқчиман! — деди.

Бобур шеърни иккинчи айтишда баъзи жойларини силлиқлаб, «ғаллага уй» жумласини «ғалладин уй тўлғусидир», деб тўғрилади. «Бўй» ва «уй» деган ички қофиялар ўзига ҳам ёқимли туюлиб, завқини келтирди.

— Таъби назмингизга тан бердим, амирзодам! — деди Биноий. Сўнг у оқ оралаган қалин соқолининг учларини тутамлаб бирпас жавоб қидирди. Топди шекилли, бошини тез кўтариб, қаддини тиклади:

Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,

Мустаъмал агар десам нелар бўлғусидир!

Биноийнинг туркий шеърга ҳам бунчалик усталиги энди Бобурни ҳайратга солди. Бу ерда «муҳмал» сўзи учинчи бир маънода ишлатилгани — Биноий аввалги рубойисига камтарона баҳо бериб, уни «муҳмал», яъни «хом» деб атагани ҳам ажойиб эди. «Муҳмал»га «мустаъмал», яъни «пишиқ», «мукамал» сўзининг ички қофия қилингани ҳам Бобурга жуда ёқди, у муншийни чақириб, мулла Биноий айтган рубойларни ёзиб олишни буюрди.

Икки орада бўлиб ўтган мушоирадан Қосимбек ҳам хийла таъсирланган эди. У ўша кунгидек Биноийни яхши бир ҳовлига жойлаштирди, Бобурнинг буйруғи билан аравада ун, гуруч, бир

қўй, иссиқ барра пўстин бериб юборди. Биноий подшоҳ мулозимлари қаторида улуфа ола бошлади.

Орадан икки кун ўтгач, янги зира беқасам тўн устидан барра пўстин кийган Биноий яна Бўстонсаройга келди. Бобур бу гал уни иккинчи қаватдаги меҳмонхонада қабул қилди. Улар дастурхон атрофида яккама-якка суҳбатлашдилар. Биноий Бобурнинг Шайбонийхон ҳақида савол беришини кутиб, хон саройида кўрганларини киноя билан гапириб беришга тайёрланиб келган эди.

Лекин Бобур Биноийни ўнғайсизлантирмаслик учун ўтган гал ҳам, бугунги суҳбатда ҳам, Шайбонийхонни атайлаб тилга олмади. Сўнгги кунларда Навоийдан келган хатнинг таъсирида юрган Бобур Ҳиротдан гап очди. У Навоий билан Биноийнинг ўзаро муносабатлари ҳақида баъзи бир гаплар эшитган, энди бунинг тафсилотларини билгиси келар эди.

Шайбонийхон тилга олинмаганидан енгил тортган Биноий кулиб гап бошлади:

— Алишербекнинг қулоқлари оғриганда кўк қийиқ боғлаган эканлар. Буни баззоз эшитиб, кўк рўмолга «Нози Алишерий» деб ном қўйиб сотадиган бўлдилар. Алишербек — улуғ сиймо, номларига ярашадиган улуғ ихтиролар қилганлар. Бачкана кишилар арзимаган нарсаларга ҳам «Алишерий» деб ном қўйиб, пул ишлашлари фақирнинг ғашига тегди. Эшагимга ғаройиб бир эгар ясадиму бунга ҳам «Алишерий» деб от қўйдим. Кейин шу эгар ҳам машҳур бўлди! Мен бу билан савдогарларнинг бачкана гапларига киноя қилган эдим. Аммо ифвогарлар буни «Алишербекка беҳурматлик» деб овоза қилдилар, икки орага ғубор солдилар.

Мулла Биноий ҳазиломуз бошлаган гапини ҳасратли товуш билан тугатди:

— Амирзодам, менинг Алишер Навоийга эҳтиромим чексиз! Фақир у зотнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлган пайтларимни эсласам, юрагим эзилур.

— Ёмон одамлар солган ғуборни орадан олиб ташлаш мумкин эмасмикин?

— Мен ҳозир шу ғуборни тарқатиш ҳаракатидамен. Мусофиротда юриб, Алишер Навоийга атаб бир қасида ёздим. Жоиз бўлса, баъзи жойларини амирзодамга ўқиб берай.

— Марҳамат!

Мулла Биноий ўзи ёзган шеърий асарларнинг ҳаммасини ёддан билар эди. Ҳозир ҳам бир бурчакка тикилиб, «Мажмаъул ғаройиб» деган қасидасини ёдаки айта бошлади. Мулла Биноий Навоийдан узоқда унинг суҳбатини соғиниб:

*Бе ту чун оби Дарғамам дар ғам,
Бе ту чун руди Кўҳакам гирён*, —*
деганда Бобур завқдан бош ирғаб:

— Ўҳ! — деб қўйди.

Қасида ўқиб тугатилганда Бобур таъсирланганидан қасрда ўтирганини ҳам унутган эди. У атрофига қараб, гўё меҳмонхонага узоқлардан қайтиб келгандай бўлди.

— Мавлоно, бу қасидани Алишербекка нега юбормайсиз?

— Ҳиротга борадиган тайинлик одам йўқ, амирзодам.

— Биз яқинда Ҳиротга элчи юбормоқчимиз. Каминага Алишербекдан китобат келган эди. Жавобини ёзиб юбормоқчимен.

— Амирзодам, қани эди, қулингизнинг бу қасидасини ҳам...

— Марҳамат, хаттотга бериб кўчиртирмоқ зарур бўлса, мен буюрурмен. Сўнг элчидан бериб юборурмиз.

Гап шунга қарор топди-ю, мулла Биноий хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Бобур яна хонаи хосга кириб, чала қолган шеърини қўлига олди. Бироқ энди катта шоир билан бўлган узоқ суҳбатдан сўнг, аввалги шеърлари Навоийга юборишга муносиб эмасдек туюлди. Унга илгари жўн туюладиган нарсалар ҳам аслида жуда мураккаб экани ҳозир жуда аниқ сезилаётгандай бўларди. Ҳамма нарсани муҳит, аҳли жаҳон мураккаблаштиради. Ҳиротда яшаётган Алишер Навоий ҳам, ҳозир Бобурга кўп нарсаларни куюниб айтиб берган Биноий ҳам муҳитдан, замона аҳлидан норози бўлганларича бор эди. *Бобурнинг ўзи бу замонадан озмунча*

жабр кўрдими?

Ким кўрибдир, эй кўнгил, аҳли жаҳондин яхшилик!

Бу ҳароратли сатр қоғозга тез ва равон тушди. Бобур ўз зеҳнининг гўё қайралиб, ўткирлашиб қолганини сезиб турарди. У ҳозир хаёл кўзи билан Ҳиротдаги Алишер Навоийни аниқ кўраётганга ўхшарди. Бобур муҳитдан, замонадан, фақат ўз манфаатини кўзлайдиган жаҳон аҳлидан яхшилик кутган одам алданиши муқаррарлигини Навоийга айтиб дардлашгиси келарди:

Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма андин яхшилик.

Яъни, ўз муҳитидан баланд туролмайдиган одам бировга яхшилик қилолмайди. Алишер Навоийнинг одамларга шунча кўп яхшилик қилаётгани — Бобурга унинг жаҳон аҳлидан беқиёс даражада юксак эканини яққол кўрсатаётгандай бўларди. У ўз кўнглини ҳам мана шу юксакликка ундаб яна бир байт ёзди.

Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,

Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондан яхшилик.

Шу кун кечаси Бобур Навоийга аталган мактубини ҳам, шеърини ҳам ёзиб тугатди. Орадан икки кун ўтгач, бу мактуб махсус элчи билан Самарқанддан Ҳиротга жўнатилди. Бобур Навоийдан қиш чиққунча жавоб олиш умидида эди. Бироқ қиш чиқиб, энди бойче-чак очилган кунларда Ҳиротдан мусибатли хабар келди: қиш чилласи пайтида ҳали Бобур юборган элчи йўлда эканида Алишер Навоий вафот этган эди. Бобур ўзига улўф бир мураббий топдим, деб суюниб юрганда, ўгай тақдир уни бу мададкоридан ҳам жудо қилган эди.

* Сенсиз Дарғам сувидек дарду ғамдамен,
Сенсиз Кўҳак (Зарафшон) дарёсидек гирёнман.

7

Тепаликка учиб чиқаётган чопқир отнинг туёғи ердан бош кўтариб, бугун-ерта очилай деб турган лола ғунчасини эзиб-янчиб ўтди. Бу от устида ўтирган Шайбонийхоннинг кўзлари эса пастдаги кенг текисликда чуғурчўқдай ёпирилиб пойга ўтказаётган отликларда эди. Тиниқ баҳор осмонининг бир четида Самарқанд билан Бухоро оралиғининг энг машҳур қўрғони бўлган Дабусия* қалъаси савлат тўкиб турибди. Кеч кузда бу қалъа ҳам Шайбонийхоннинг қўлидан чиқиб, Бобурга ўтиб кетганда, қўшини Бухорога чекиниб, оғир аҳволга тушиб қолган эди. Руҳи тушган баъзи саркардалар: «Есимиз борида этак ёпиб, Туркистонга қайта қолайлик!» дейишган эди. Аммо Шайбонийхоннинг Самарқанддаги хуфиялари Бобурнинг шоирлар ва олимлар суҳбатига берилиб, янги жангларга сушт тайёрланаётганини билдириб турар эдилар. Қўлдан-қўлга ўтиб, жуда кўп таланган Самарқанд баҳорга чиқиб яна очлик ва қаҳатчилик балосига йўлиққан эди. Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллаштирди. Яқинда у Бухородан Дабусияга қўшин тортиб келди. Қалъанинг баланд деворларига улардан ҳам баланд шотилар қўйдирди. Қалъа ҳимоячилари тепадан ўқ ва тош ёғдиришаётган бўлса ҳам хон ўз аскарларига тап тортмай чиқаверишни буюрди. Одамлар ўлган-қолганига қарамай чиқиб келаётганини кўрган ҳимоячилар тепадан катта ёғоч болорлар отишди, ёниб турган ёғларни чиқаётганларнинг бошидан қуйишди. Девор таглари ўликларга тўлиб кетди. Хон навкарлари қўрқиб чекина бошладилар. Шунда Шайбонийхон ўзининг туғишган укаси Маҳмудхонни ва суюкли ўғли Темурхонни бутун навкарлари билан жангга солди. Хон укаси ва ўғлини ҳам аямаётганини кўрган жангчилар яна шотиларга ёпишдилар. Юқоридан ёғилаётган ажал шотига чиққанларни тутдай тўкаётган бўлса ҳам, бир неча юз киши шовқин-сурон билан девор тепасига чиқиб борди. Девор тепасидаги жангда икки томондан ҳам жуда кўп одам қирилди, ўликлар

туйнукларни бекитиб қўйганидан пастга ўқ отиш мумкин бўлмай қолди. Хон қўшини сон жиҳатдан бир неча баробар кўп бўлиб, шотилардан орқама-орқа чиқиб бормоқда эди. Бобурдан ёрдам сўраб кетган чопар Самарқандга етиб боргунча бўлмай Шайбонийхон Дабусияни қонга белаб ахири олди-ю, химоячиларни битта қолдирмай қиличдан ўтказди. Бу зафар хон қўшинининг руҳини кўтарди.

Энди Шайбонийхон Дабусияни тоғдай бир таянчга айлантириб, ундан Самарқанд устига сакраш тайёрлигини кўряпти.

Ҳозир пастда ўтказилаётган пойга ҳам — шунчаки кўнгил очиш учун эмас, Бобур билан бўладиган ҳал қилувчи жангларда Шайбонийхонга энг зўр, энг чопқир отлар танлаш учун керак.

Куни кеча Самарқанддан келган дарвиш кийимидаги бир махфий Бобурнинг хотини қиз туққанини, отини Фахринисо қўйганларини айтиб берган эди.

Шайбонийхон пойгада бир-биридан ўзиб, сор бургутлардай учиб бораётган йигитларига завқ билан тикилди-ю, ўзича деди, «Майли, Бобур куздаги ғалабасидан фахрланиб, қизига Фахринисо деб от қўйсин, керилиб, шеърини ёзиб ётаверсин! Унгача мен бургутларимнинг ҳаммасини овга ўргатаман».

Шайбонийхон ҳали ҳеч қайси жангга бунчалик жон-жаҳди билан тайёрланган эмас. У Бобурни энгиш осон эмаслигини сезарди. Бобур энди ўн тўққизга кирган ёш йигит бўлса ҳам ниҳоятда истеъдодли, ниҳоятда довюрак саркарда эканини Шайбонийхон амалда кўрди. Ҳозир бу атрофдаги шаҳару қишлоқларнинг кўпчилиги Бобурга ён босади. Шайбонийхоннинг душманлари эса беҳисоб. Султон Али мирзонинг кўпчилик бек ва навкарлари бултур Шайбонийхонга қўшилган эди, Бобур Самарқандни олгандан кейин ҳаммаси унинг томонига қочиб ўтиб кетди. Бобурнинг қўшини кун сайин кўпайиб боряпти. Ҳатто Андижондаги Аҳмад Танбал ҳам укаси Султон Халилни икки юз навқари билан Бобурнинг ихтиёрига юборипти. Шайбонийхон шуни эшитгандан кейин, ҳозир Бобурнинг обрўси жуда баланд эканини, ундан ҳатто Аҳмад Танбал ҳам кўрқиб қолганини сизди. Бу кетишда ёзга бориб Бобурнинг қўшини яна ҳам кўпаяди. Шайбонийхон ҳал қилувчи жангни тезлатмаса, кейин ютқизади.

* Д а б у с и я — «Темир қўрғон» демакдир. Зиёвиддин деган жойда ҳозир бу қалъанинг харобалари бор.

* * *

Шайбонийхон султонлари билан кенгашиб, эрта баҳорда Бухоро ва Дабусия қалъасини ишончли одамларига қолдирди-ю, ўзи Самарқанд томонга қўшин тортиб кела бошлади. Шундан сал олдин Шайбонийхон Бобурга мактуб йўллаб, уни масоф урушга* чақирган, «Мардлар майдонда синалгай, қалъада бекиниб ётиш ёш боланинг ҳам қўлидан келур!» деган мазмунда аччиқ киноялар қилган эди.

Ниҳоят, Бобур ҳам Самарқанддан қўшин билан келди-ю, Сарипулда* Шайбонийхон аскарларидан бир тош берида тўхтаб, жангга тайёрлана бошлади. Бобур Зарафшон дарёси кўриниб турган бир жойни ўрда қилиб, атрофига чуқур хандақлар қазитди, шох-шаббалардан ўқ ўтмайдиган ихоталар ясатди.

Шунга қараганда Бобур масоф урушга унча тез киришмоқчи эмас эди, орқадан яна янги кучлар етиб келишини кутмоқчи эди.

Бироқ Шайбонийхоннинг йиғиладиган аскарлари йиғилиб бўлган, энди узоқ Туркистондан янги кучлар етиб келолмаслиги аниқ. Шаҳрисабздан келган махфий хабар хонни изтиробга солиб қўйди. Ўша ёқда Боқи тархон икки минг қўшин тўплаб, яна мингта аскар йиғиб кейин ҳаммасини Бобурга ёрдам бергани олиб келмоқчи эмиш. Агар бу қўшин ҳам Бобурга келиб қўшилса, Шайбонийхон энгилиши мумкин. Хон урушни тезроқ бошлашнинг чорасини излаб,

Бобур қароргоҳида мунажжимлик қилиб юрган яширин кишисига хабар юборди. «Осмондаги юлдузларга қараб, Бобурни тезроқ жанг қилишга кўндирсин, агар ишни чўзса, жосуслигини фош қилиб, бошини кестиргаймен!» деб мунажжимга таҳдид қилди.

Бу мунажжим ҳам шоир Биноийга ўхшаб, хон қароргоҳидан Бобур ҳузурига қочиб борган эди. Хон Бобурнинг раҳмини келтириш учун мунажжимни Бобур ҳузурига қочиришдан олдин калтаклатиб, оғиз-бурнини қон қилган, кийимларини йирттирган эди. Мавлоно Шаҳобиддин исмли бу мунажжим ҳозир Бобур саройида иззат-икромда экани ҳам Шайбонийхонга маълум эди. Хоннинг яширин топшириғи қаландар кийимидаги киши орқали мунажжимга етказилган куни кечаси Шайбонийхон ўн минг қўшини билан Бобур ўрдасига бостириб борди, нақоралар, карнайлар чалдириб, истехком деворлари орқали ўқлар ёғдирди.

Отлар хандақлардан ўтолмас, аммо хон аскарларининг ҳақоратомуз қичқириқлари ўрдада ўтирган Бобурга ва унинг одамларига баралла эшитиларди:

— Жонинг бўлса майдонга чиқ!

— Қўрқоқлар, курк товукдай мояк босиб ўтира берасанми?!

— Бобурингда юрак бўлса улуғ хонга ўзини кўрсатсин!

— Мард бўлса чиқсин майдонга!

Ҳимояда ётган одамларга тунги ҳужум ва шовқин-сурон оғир таъсир қилишини Шайбонийхон яхши билар эди. Бобурнинг ўрдаси атрофида унинг юзлаб отлиқлари урра-ур қилишиб, борлиқни ларзага келтиришди, ихота қилинган шох-шаббаларга ёниб турган ёй ўқларини отишиб, бир-икки жойини ёндириб юборишди. Ичкаридан ҳам ўқлар отилди, аччиқланган навкарларнинг ҳақоратлари эшитилди, аммо хон қўшини билан олишиш учун ҳеч ким юрак ютиб чиқолмади.

Шайбонийхон Бобурнинг кеча қўққисдан майдонга қўшин тортиб чиқолмаслигини олдиндан биларди, чунки ҳеч бир ақлли-хушли саркарда бу қоронғи тунда селдай ёпирилиб келган лашкар қаршисига тайёргарликсиз бетартиб отилиб чиқмаслиги ўз-ўзидан аён эди. Бу тунги шовқин-сурон Шайбонийхонга ўз лашкарининг руҳини кўтариш учун керак эди. У ўзининг ҳеч нарсадан қўрқмаслигини, Бобур эса гўё тиззаси қалтираб, истехкомдан берига чиқолмаётганини ҳар икки томонга намойиш қилмоқчи, шу билан ёш душманининг из-зат-нафсини қўзғатмоқчи эди. Айти вақтда, бу тунги ҳужум — Бобур қароргоҳида иш олиб бораётган мунажжимни ҳам дадиллаштиришга қаратилган эди.

Чиндан ҳам бу тунги ҳужум Бобурнинг иззат-нафсига қаттиқ тегди. Мунажжим эса осмондаги юлдузлар тартибини мураккаб бир тарзда унга тушунтириб: «Ҳозир саккиз юлдуз сиз томонда рост турур, — деди.— Яна икки кун ўтгач, бу саккиз юлдуз ғанимингиз томо-нига оғиб кетгай. Агар эрта-индин жангга киришсангиз, ғалаба сизники бўлишидан бутун фалакиёт далолат бермоқда!»

Ахири шу сабаблар бир бўлиб, Бобур Шаҳрисабз ва Тошкентдан келадиган катта кўмакни кутиб ўлтирмасдан, индин чоршанба куни жанг майдонига чиқишга қарор берди. Мунажжим буни ўша алоқачи қаландар орқали Шайбонийхонга етказдирди.

Шайбонийхон чоршанба куни ҳаёт-мамоти ҳал бўлишини сезиб, бор истеъдодини, бутун тажрибасини ишга сола бошлади. Куни бўйи бўлажак жанг майдонининг ҳар бир пасту баланд жойини кўздан кечириб чиқди, офтоб қаёқдан чиқиб, шамол қаёқдан эсишигача эътибор берди. Кечаси эса отларни эгарлатиб, ҳамма нарсани тахт қилиб ётишни буюрди, ёв майдонга чиққан заҳоти дарҳол қулай томонни эгаллашнинг режасини тузиб қўйди. Икки кеча деярли ухламади. Ярим тунда ҳам, саҳар паллада ҳам унинг оқ ўтовидан кучли овоз ва катта ихлос билан ёдаки қироат қилинаётган қуръон товуши эшитилиб турди. Шайбонийхон жойнамоз устида саждага бош қўйиб, худога муножот қилар, кўзларига ёш олиб «Шарманда қилма парвардигор!» деб пичирларди.

Жангдовуллар азон палла Бобур қўшинининг шошилини сафланаётганини ва туғ тикаётганини айтиб келган заҳоти Шайбонийхон ҳам бор аскарларини оёққа турғизди. Чавкар отда сафларни

айланиб чиқди.

— Шунқорларим! — деб жарангли овоз билан қўшинга мурожаат қилди. — Бу атрофда бизнинг худодан бўлак суюнчиғимиз йўқ. Ота юртимиз узоқ, енгилсак етолмаймиз. Бирдан-бир нажот — енгил! Менинг парвардигордан умидим катта. Тушимда аён бўлди— насиб қилса, ғалаба бизники!

— Иншоолло! — деди ўнлаб овоз бирдан.

Шайбонийхон қуръондан қисқа бир сурани оҳангдор товуш билан таъсирли қилиб ўқиди-ю, диний раҳбарларга хос сирли ва салобатли тарзда фатво берди:

— Омин, оллоҳу акбар!

Минглаб одам бирдан:

— Оллоҳу акбар! — деб такбир туширганда осмон титраб кетгандай бўлди. Шайбонийхоннинг валийлигига ишонадиган, унинг фатвосидан руҳланган қўшин аввалдан ўйланган аниқ режа билан ёв томонга йўналди.

Узоқ машқлар бекор кетмаган эди. Хоннинг қўшини гўё бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилар, худди таранг тортилган ёйдайд ўртаси хиёл олдинга чиқиб борар эди.

Чап томон дарё. Шайбонийхон қўшинини ўнг томондаги кенгликлардан дарё томонга қиялатиб йўналтирди. Чунки дарё томон нишаброқ эди, бугун шамол ҳам жанубдан эсмоқда эди. Йўл нишаб бўлса-ю, шамол орқадан эсса, чопқир отлар янада тезроқ учиши мумкин. Шайбонийхон бугун қўлламоқчи бўлган тўлғама усули — яшин тезлигида ҳаракатланишни талаб қилади.

Шунинг учун у отларнинг чопқирини аввалдан танлаб қўйган, бугун эса шамолнинг йўналишию ернинг нишаблигини ҳам ҳисобга олган эди.

Шайбонийхон қўшинининг жанубдан қиялаб яқинлашаётганини кўрган Бобур қўшини ёв билан юзма-юз тўқнашиш учун ўнг қанотини олдинроқ чиқариб, дарёга орқа ўгирдию, жанубга томон бурила бошлади.

Орада икки-уч чақиримча масофа қолганда Шайбонийхон хос навкалари, ичкилари ва туғбардори билан бирга баланд бир тепаликда тўхтади. Бобур ҳам шунақа бир тепаликда отлиқ турар, унинг орқасидаги дарёнинг суви эрталабки кўёш нуридан товланиб кўринарди.

Бобурнинг қўшинлари орасида тўра* кўтарган, дас-таси узун найзалар ва ойболталар билан қуролланган пиёдалар ҳам кўп эди. Агар отлиқлар уларга тўғридан рўпара бўлса узун найзалар отга ёки отлиққа санчилади. Шайбонийхон пиёдаларнинг марказда келаётганини кўриб, ўзининг қўшинига ёв марказини очиқ қолдиришни, ёвнинг икки қанотини айланиб ўтиб, икки биқинидан ва орқадан зарба беришни буюрган эди.

Ўнг қанотдаги Маҳмуд Султон, Жонибек Султон ва Темур Султон хоннинг буйруғига амал қилишиб, ёвга бир чақирим қолганда отларини тўсатдан ўнг томонга буришди ва Бобур қўшинининг чап қанотини айланиб ўта бошлашди. Шайбонийхон қўшинининг чап қанотидаги машҳур лашкарбошилар Ҳамза Султон ва Мадҳи Султон ҳам марказга тегмай, Бобурнинг ўнг қанотини айланиб ўтмоқда эдилар.

Енг зўр кучларини марказга қўйган Бобур аввал тузган режасини шошилиш равишида ўзгартира бошлади. Бобур марказга қўйган қўшиннинг бир қисми ўнг қанотга қўшилиб, Шайбонийхоннинг чап қанотига ташланди.

Тўлғаманинг бир қалтис жойи шунда эдики, марказга тегмай ўтган икки қанот бир-биридан ажралиб қолиши мумкин эди. Ёв уларни иккига бўлиб ташлаши, сўнг орқадан ҳужум қилиб тўлғама ишлатмоқчи бўлганларнинг ўзларини тўлғаб, қуршаб олиши мумкин эди. Ҳозир Шайбонийхон қўшинининг чап қаноти худди мана шу аҳволга туша бошлади.

Аммо ана шу ерда энг югурик отларнинг танлангани иш берди. Бобурнинг отлиқлари олдиндан қирқиб чиқишга улгурмадилар. Маҳмуд Султон бошлиқ уч-тўрт юз чавандоз ёв қўшинининг орқасига ўтиб олишга муваффақ бўлди. Ўнг қанотдан Ҳамза Султоннинг икки юз отлиғи ҳам чопқир отларда ёвни айланиб ўтиб келиб, Маҳмуд Султоннинг йигитларига қўшилди. Бобур қўшини кутилмаганда ҳам икки ёндан, ҳам орқадан зарба еб, эсанкираб қолди. Жон аччиғида

бақираётган, қилич ва ўқ зарбидан йиқилаётган, оёқ остида мажақланиб чинқирган ваҳимали овозлар, тиғ, найза зарбалари, «Урҳо, ур!» деган нидолар отларни ҳам қутуртириб юборган эди. Бобур қўшинининг дастлабки ясоғи бузилиб кетди, икки томоннинг отлиқлари аралаш-қуралаш бўлиб, пиёдаларнинг устига отда бостириб келди. Пиёдаларни энди ўз қўшинининг отлиқлари ҳам босиб-янчиб кета бошлади.

Очиқ қолган марказдан Бобур аскарларининг бир қисми аланга тилидай отилиб чиқди-ю, Шайбонийхон турган тепаликка ҳамла қилиб кела бошлади. Ўнг қанотдаги Темур Султон билан Жонибек Султоннинг йигитлари ҳали ҳам қуршовдан чиқолмас эди. Шайбонийхон томонга бостириб келаётган икки юздан кўпроқ отлиқнинг рафтори жуда ваҳимали эди. Кўпакбийнинг уч-тўрт юз йигити қирғин бўлаётган жойдан чиқиб, ёв отлиқларининг кети-дан тушди. Аммо орадаги масофа анча узоқ, Кўпакбий етиб келгунча беригилар Шайбонийхонни бутун ичкилари билан янчиб ўтиши мумкин эди. Буни сезган хоннинг ичкилари саросимага тушиб қолишди. Ювошгина от миниб чиққан мулла Абдурахим:

— Ҳазрати имоми замон, вақт ўтди, бехатар жойга чекинайлик! — деди.

Шайбонийхоннинг рангида қон қолмаган. У ҳам бехатар жойга кетишни истарди. Аммо бу тепаликда у туғлар билан турибди. Агар пастга тушиб кетса-ю, аскарлари ўгирилиб қараб, уни ва туғларни кўрмаса, «Енгилибмиз!» — деб ўйлашади. Хоннинг чекиниши— енгилиш аломати бўлади. Шунинг учун Шайбонийхон титраб-қақшаб:

— Ўлим бор, чекиниш йўқ! — деб қичқирди. Сўнг у юз қадамча нарида турган хос навкарларига буюрди:

— Чиқ ҳамманг! Ана у келаётган отлиқларнинг йўлини тўс!

Бу хос навкарлар хоннинг энг сўнгги таянчи ҳисобланар, улар одатда енгилиб қочиш керак бўлганда хонни қўриқлаб олиб кетиш учун сақланар эди. Хон буйруқ бергандан кейин ёпирилиб келаётган нариги ёвнинг қаршисидан чиқиб, ёйлардан ўқ ота-ота уларга яқинлашдилар. Хос навкарлар наригиларга қараганда икки баробар оз бўлсалар ҳам дадил саваша бошладилар. Нарёқдан Кўпакбий ҳам уч-тўрт юз отлиғи билан етиб келди. Энди ёв илғорлари қуршовда қолди. Бир вақт шу қуршовни ўнтача отлиқ ёриб чиқди. Худди кўпкари пайтида улоқ талашиб тўсатдан томошабин устига бостириб келиб қоладиган улоқчиларга ўхшаб, Шайбонийхон турган тепаликка чиқиб борди. Мулозимлардан бир нечаси «гур» этиб орқага қочди. Аммо Шайбонийхон ўз навкарларининг қўли баланд келаётганини кўриб турар эди. Камонга ўқ ўрнатиб, тепани қиялаб қочиб ўтаётган ёв отлиқларига қараб отди. Ўқ ҳеч кимга тегмаган бўлса ҳам хон шахсан ўзи жангга қўл урганини кўрган навкарлар аввалгидан ҳам қаттиқроқ қичқиришиб, ёв илғорини битта қўймай қириб ташладилар. Нарёқда ёв қўшинини ўраб, чулғаб, тўлғама усулини хон айтгандай амалга ошираётган султонлар мингга яқин йигитлари билан Бобур турган тепаликка етиб бордилар. Пиёдалар Бобурга иш бермай қўйди. Яқинда Тошкентдан келиб қўшилган мўғул отлиқлари Бобур-нинг жангни бой бераётганини сезишди-ю, ўлжасиз кетмаслик учун эгасиз қолган отларни жиловидан тутиб, етаклаб, жанг майдонидан чиқиб кета бошладилар. Баъзи мўғуллар эса ўзлари билан бир сафда жанг қилаётган андижонлик ва самарқандлик йигитларни эгарларидан ағдариб ташлаб, отларини ўлжа қилиб олиб қочишга тушдилар.

Бир вақт Шайбонийхон Бобурнинг ўн-ўн бешта ичкилари билан тепаликдан тушиб, дарё томонга қараб чекинаётганини кўриб қолди. Бу бир ҳийла эмасмикин, деб тикилиб қараса, Бобур тўлиб-тошиб оқаётган дарёга от солиб кирди. Қирғоқда қолган унинг бир неча юз навкарлари Бобур кетидан интилган ёвнинг йўлини девордай тўсиб олди. Бобур Самарқандга қараб қочаётганига энди астойдил ишонган Шайбонийхон қўлларини осмонга чўзиб, хаяжон билан:

— Худоё ўзингга шукр, ўзингга шукр! — деди. Аммо ёви енгилиб қочаётгани энди унга озлик қиладиган туюлди. Шу топда у ўз ғалабасининг яна бир даража баланд бўлишини истарди. Шунинг учун ортада турган чопар томонга ўгирилди:

— Тез бориб шунқорларимга айт. Бобурнинг бошини кесиб келган одамга боши баробарлик олтин бераман!

Чопар энди отининг жilовини бўшатиб жойидан силтаниб қўзғалганда Шайбонийхон:

— Тўхта! — деди. У мағлуб бўлган Бобурни асир олиб, тавбасига таянтирса, ғалабасининг шуҳрати яна бир даража ошишини сезди: — Шунқорларимга яна бир буй-руғимизни еткиз! Бобурни тирик тутиб келганга бўйи баробарлик олтин бераман! Ё тирик, ё ўлик, албатта, олиб келинглар!

Чопар тепалиқдан от чоптириб тушиб кетаётганда Шайбонийхон кўзларининг нам эканини сезди. Ғалаба завқидан кўзига ёш келганини у энди пайқади-ю, кулимсираб, кафти билан кўз ёшини секин артиб қўйди.

* М а с о ф у р у ш — очик жойда юзма-юз олишиш.

* С а р и п у л — ҳозирги Каттақўрғон шаҳри яқинидаги бир қишлоқ.

* Т ў р а — қалқоннинг бир тури. Отлиқларнинг қалқонидан каттароқ бўлади.

8

Саратон ўтиб, асад ойи кирди. Самарқанд атрофидаги боғларда мевали дарахтларнинг шохлари етилган ҳосилдан эгилиб, ерга салом бера бошлади. Шаҳар ичида ҳам мевали дарахтлар, тоқлар жуда кўп, аммо улар ҳаммаси ҳозирданоқ шип-шийдам бўлиб қолган. Ҳали сарғаймаган кўм-кўк барглари орасида бирорта олма, бирорта шафтоли, бирор шингил узум қолмаган. Беш ойдан бери қамал азобини тартаётган шаҳар халқи бор меваларни пишар-пишмас еб тугатган. Қўрғоннинг ҳамма дарвозалари ёпиқ, шаҳар атрофини Шайбонийхоннинг қўшини қуршаб ётибди. Ичкаридан ҳам ҳеч кимни чиқармайди, ташқаридан ёрдам бермоқчи бўлганларнинг ҳам йўлини тўсади.

Улуғбек мадрасасининг баланд томи устидаги текис саҳнга Бобурнинг оқ ўтови ўрнатилган, бу ердан қўрғон деворлари, атроф маҳаллалар, шаҳар дарвозалари яхши кўринади. Бобур гоҳо оч одамларнинг том бўғотларига ин қурган мусичаларни овлаб юрганини кўради. Қанотли қушлар силласи қуриган очларга тутқич бермайди. Шаҳар ичида қушлар ейдиган дон-дун, овқат қолдиқлари ҳам топилмайди. Шунинг учун бу ердан қушлар ҳам ўзини олиб қочади. Гоҳо атроф кўчаларда бирор киши ит ёки мушук тутиб олса, очлар шуни ҳам талашиб, ғижиллашиб қолишади.

Мадрасанинг орқа томонида подшоҳнинг катта отхонаси бор. Илгари бу ерда саройнинг етмиш-саксонга оти боқилар эди. Ҳозир шулардан тўрттагинаси қолган. Бир қисми Сарипулда қўлдан кетди. Кўпчилиги сўйиб ейилди. Бироқ шу тўртта отга ҳам емиш топилмайди. Дон юзини кўрмаганларига бир ойдан ошди. Пичану бедалар аллақачон тугаган. Атрофдаги дарахтларнинг барглари ҳам юлиб, қоқиб, от ва туяларга едиришган. Ҳозир баргсиз дарахтлар ёзда ҳам худди қишдагидай яланғочланиб, кўзга жуда хунук кўринади. От-уловларга барг ҳам топилмай қолгандан кейин дарахтларнинг қуриган ёғочларини рандалаб берадиган бўлишган.

Бобур отхона ҳовлисида ёғоч рандалаётган Тоҳирни кўрди. Сарипулда бу йигит Бобурнинг хос навкарлари орасида эди, дарёдан ўтишда ҳам, кейин ҳам жонбозлик кўрсатган эди. Бобур яқинда унинг уйланиш тарихини эшитди. Шунча азоблар билан қайта топиб олган хотини очарчиликда нобуд бўлиб кетмасин деб, Робияни онаси Қутлуғ Нигор хонимга каниз қилиб қўйди.

Тоҳир майда қилиб рандалаган ёғочни сарғиш мўйловли Мамат сувга ивитиб юмшатмоқда эди. Шундай қилинмаса уни от еёлмас эди.

Сарипул жангига Мамат ҳам навкар бўлиб қатнашган эди. Ўша қирғиндан эсон-омон қайтган бу йигит ўтган ҳафта қўрғон ташқарисига мева ўғирлашга чиқиб, бир қулоғидан ажралиб қайтди.

Қўрғон деворидан бўй чўзиб, ташқарига қараган очлар ташқи боғларда пишиб, шохларда тиралиб турган, ерларга тўкилиб ётган олмалар, ноклар, шафтолиларни кўриб чидаб туролмас эди. Кечаси эл ухлаганда Мамат уч-тўртта эски косиб ошналари билан қалъа девори тагидаги обмўридан ташқарига чиқади. Чоҳдан ҳам бир амаллаб ўтиб пишган мевалардан тўйганича ейишади. Кейин қўлларидаги халта ва хуржунларни ҳам мевага тўлдиришади, аммо қўрғонга томон қайтаётганларида шафқатсиз Кўпакбийнинг йигитлари уларни тутиб олишади. Мамат ҳам ўзини косиб деб танитди. Агар «Бобурнинг навкариман» деса тирик қолмас эди. Кўпакбий «мева ўғирлагиси келганларга ибрат бўлсин», деб тутилганлардан учтасининг бурнини, иккитасини қулоғини кестиради-ю, қўйиб юборади. Бир сиқим мева учун қилинган бу ваҳшийлик туфайли Мамат энди ёзда ҳам телпагини кесик қулоғидан пастгача бостириб киядиган бўлган. Баъзида у ўзига-ўзи тасалли беради:

— Қўлоқни-ку, жаширса бўлади, бурним кесилса нима қилар эдим?

Бобур кўчадан ўтаётиб гоҳо бурни кесилган бечораларни ҳам кўриб қолади.

У бир вақтлар ўзи Самарқандни етти ой қамал қилиб ётганда одамларнинг бошига қанчалик оғир кулфатлар тушганини мана энди чинакам билипти. Ўша очарчиликда саҳҳофлик растасига борганларида ўғли кунжара еб шишиб ўлган, ўзи жинни бўлиб қолган бир кампир худони қарғаб, «Илоҳим ўзи ҳам шу кўйга тушсин!» — деганини Бобур энди қасоскор тақдирнинг ҳукмидек эслайди...

Камбағаллар кулбасидан бошланган очлик аста-секин навкарлар, беклар қароргоҳига ҳам, подшоҳ саройига ҳам ўрмалаб келди. Мана, ўн кундирки, Бобур нон юзини кўрмайди. Ун аллақачон тугаган, унга олтин-кумуш идишларда эрталаб бир сиқим майиз билан чой, кечқурун туя гўшtidан пиширилган бир коса шўрва ёки уч-тўрт туюр кабоб берадилар. Бобур олтинлари ялтираган шоҳона идиш-товоқларга термилиб қарайди-ю, ҳозир шуларнинг ҳаммасидан бир парча нонни афзал кўради. Лекин нон олтинга ҳам топилмайди.

Ойиша бегимнинг олти ойлик эмизикли қизчаси биғиллаб йиғлайди. Чунки озиб, мадордан кетиб қолган Ойиша бегимнинг сийнасидан сут келмайди. Яқинда бола кўрган бошқа бир онани топиб, Фахринисони беш-ўн кун эмиздирган эдилар, фалокат юз берди, у она вабога учраган хонадондан экан. Даҳшатли касаллик Фахринисога юқди-ю, икки кун ичида бола мумдай эриб жон берди.

Бобур кафанга ўралган гўдакни янги қазилган қабр олдигача кўтариб борар экан, унинг буришган юзчасига юзини босиб йиғлаб юборди: «Майли, шу вабо менга ҳам юқсину бу азоблардан биратўла халос бўлай!» — деган аламли ўй билан гўдакнинг совуқ лабларидан ўпди.

Ғалаба кунлари дунёга келиб Фахринисо номини олган қизчани қабрга қўйиб, устига тупроқ тортганларида Бобур бир лаҳза ўзини унинг ўрнида кўрди, ҳали тирик бўлса ҳам ҳаётининг бир бўлаги, аввалги зафарларию қувончлари билан бирга умрбод тупроқ тагида қолганини бутун вужуди билан ҳис қилди.

Ичкарида Бобур кулфат чекиб ғам-ғуссага ботган сари ташқарида унинг душманлари тантана қилишмоқда эди. Бобур Ҳиротдаги амакиси Ҳусайн Бойқародан, Тошкентдаги тоғаси Маҳмудхондан беш ой давомида ёрдам кутди, келмади. Энди келмаслиги аниқ. Шуни пайқаган Шайбонийхон ҳар кун кечаси дарвозалар ташқарисида нақора чалдиради, карнай-сурнайлар билан шаҳар аҳлини уйғотади. Сўнг хон жарчилари қўрғон ташқарисидаги кўтармаларга чиқиб, шаҳардагиларни хон томонига ўтишга чорлайди, оч одамларга турли ноз-неъматлар ваъда қилади. Бобур энди урушни бой берганини сезган бек ва навкарлар деворлардан ошиб тушиб, сув мўриларидан ўтиб, қамал балосидан қочади.

Бир кун кечаси Бобурни қўриқлаб юрадиган қўрчи беги ҳам қалъадан яширинча чиқиб қочди. Хос қўриқчилар орасида Тоҳир бор эди. Эртаси кун кечаси Бобур уни ўз ҳузурига чақириб олди.

Тоҳир озиб кетганидан елкалари пучайиб қолган, кўзлари ичига ўприлиб тушган. Юзидаги

чандиғи эса бўртиб, гўё аввалгидан хийла катта бўлиб кетган.

— Тоҳирбек, — деди Бобур, — Амир Темур мақбарасининг хошиясига араб тилида бир ҳикмат битилмишдир. Бу ҳикматда «Жаҳон сендан юз ўгирмасдан олдин сен жаҳондан кўнгил уза билгин» дейилмишдир. Мен энди жаҳондан кўнгил узмоқчимен. Вабо мени олиб кетса, балки тез қутулар эдим. Лекин мени вабо ҳам четлаб ўтди...

— Худо сақласин, амирзодам! Бизнинг суянган тоғимиз ўзингизсиз!

— Суянган тоғингиз ҳозир ер билан яксон бўлмишдир, Тоҳирбек! Кеча бир байт битмишмен: Ей кўнгул, гар Бобур ул оламини истар, қилма айб, Тангри учун де, бу оламнинг сафоси қолдимиз?!

Тоҳир шеърдан таъсирланиб:

— Рост, ҳозирги кунларимизда сафо қолмади, амирзодам! — деди. — Лекин ойнанинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Шукр, ҳали танда жон, белда шамширимиз бор!

Бобур ўйланиб турди-ю:

— Энди сўнги илинж ёғий илкига тирик тушмаслик! — деди. — Бор кучларни тўплаб, қулай бир пайтда қалъадан чиқайлигу ёғий ҳалқасига ҳамла қилайлик! Кунимиз битмаган бўлса ёриб ўтурмиз, битган бўлса қилич билан жон берурмиз!..

— Худо хоҳласа ёриб ўтурмиз, амирзодам!

— Бу сирни ҳозирча фақат Қосимбек билур, сиз ҳам сир сақланг, тайёрлик кўринг!

— Жоним билан!

Тоҳир ўша куни кечаси Қосимбекка учрашди. Икковлари қалъа деворининг хокрезлари орқали ташқарини кузатиб, ёвнинг асосий кучлари Оҳанин, Феруза ва Чорраҳа дарвозалари томонда жойлашганини, Шайх-зода дарвозасининг атрофларида эса ёв ҳалқаси заифроқ эканини аниқладилар. Навкарлар ва отлиқларнинг энг бақувватларини танлаб, уларни ҳамлага тайёрлай бошладилар.

Бобур Бўстонсаройда хонайи хосда китоблари ва қоғозларини кўздан кечириб, уларнинг энг кераклиларини олиб кетмоқчи бўлиб саралаётганда эшикдан Қутлуғ Нигор хоним, Эсон давлат бегим ва Қосимбек кириб келишди. Важоҳатларидан фавқулодда бир гап бўлган.

* * *

— Амирзодам, — деб Бобурнинг бувиси, сўнги йилларда анча букчайиб қолган Эсон Давлат бегим гап бошлади: — Шайбонийхон сулҳ таклиф қилиб одам юбормиш!

Сулҳ сўзи Бобурнинг қулоғига нажот оҳангидай эшитилди. Аммо нажотни ҳеч қачон Шайбонийхондан кутмаганлиги учун қулоқларига ишонмай, кўзларини бувиси билан онаси-га тикди. Қутлуғ Нигор хоним негадир қаттиқ изтиробга тушган. Эсон Давлат бегимнинг қўлида зарҳал хошияли қоғоз. Кампир алланарсадан хижолат чеккандай бўлиб:

— Хоннинг номаси, — деди-да, қўлидаги қоғозга истар-истамас қараб қўйди.

Хоннинг номаси нега энг аввал бувисининг қўлига келиб тушганидан Бобурнинг таажжуби ошди:

— Номани ким келтирди?

— Нуфузли бир дарвиш. Нақшбандийлардан. Раҳматлик Хўжа Яҳёга қўл берган мўйсафид экан. Бобур онасига қаради:

— Сизга келтириб бердимми?

— Йўқ, — деб Қутлуғ Нигор хоним маъюс бош чайқади.

Эсон Давлат бегим номани Бобурга узатар экан, уялинқираб қўшиб қўйди:

— Аслида бу нома Хонзода бегимнинг номларига келмишдир.

— Ажабо! — деб Бобур хатни жирканиброқ қўлига олди.

— Амирзодам, — деди бувиси, — сизга айтишга ҳам уялурмен... Шайбонийхон Хонзода бегимнинг таърифларини эшитиб ғойибона дард чекармиш. Номасида бир пора шеър ҳам бор.

Бобур Шайбонийхоннинг бу йил эллик ёшга кирганини, ўғилларини аллақачон уйлантириб, неваралик ҳам бўлганини билар эди. Заҳарханда билан номани очар экан, энг аввал шеърий сатрларга кўзи тушди:

«Сифатингни эшитиб зор ўлдим,
Ишқинг илкига гирифтор ўлдим».

Бобурнинг ғаши келиб, номани гилам устига отди:

— Бу хон бултур Султон Али мирзонинг онаси Зухра бегимга ғойибона ошиқ бўлиб нома юборганини нечун унутдиларингиз? Наҳотки, ишониб бўлса?!

Қутлуғ Нигор хоним уҳ тортди. Эсон Давлат бегим эса иложи борича совуққонлик билан гапира бошлади:

— Амирзодам, бошқа вақт бўлса душманингизнинг бу номасини ўқишга ҳам ҳазар қилур эдик. Лекин ҳозир жонимиз қил устида. Мен-ку, ёшимни яшаб, ошимни ошаганмен, беш кун олдинми, кейинми, бари бир кетурмен. Лекин сиз фарзандимнинг ёлғиз ўғли, кўзимизнинг оқу қораси...

— Мен ҳам тақдиримда борини кўрурмен. Насиб қилса ёв ҳалқасини ёриб чиқурмиз!

Бобурнинг қалтис қарорини Қутлуғ Нигор хоним Қосимбекдан эшитган экан шекилли, таҳлика тўла товуш билан гапирди:

— Тақдир деб ўзингизни ўтга ташламанг, амирзодам! Бизни ҳам ўйланг! Сиз ёв тиғига ўзингизни урсангиз, биз не қилурмиз? Умр йўлдошингиз Ойиша бегим не қилур?

Бобур бундай хатарли жангга аёлларни олиб чиқиб бўлмаслигини энди ўйлади-ю, онасининг сўзларига жавоб тополмай қолди. Бир лаҳзалик сукутдан сўнг Эсон Давлат бегим гилам устида ётган номага ишора қилиб, истехзоли кулимсиради:

— Бунинг келганига икки кун бўлди. Мени билурсиз, амирзодам. Кўп балоларни кўриб пишган тадбиркор кампирмен. Нома келтирган дарвишни гапга солдим. Шубҳаларимизни айтдим. Дарвиш қасам ичди. «Хон астойдил сулҳ тузмоқчи», деб бир талай далил келтирди. Бари-бир ишонмадим. «Бўлмаса вакил юборинг, хон ўз ниятини қўлида қуръон билан тасдиқласин!» — деди. Биз буни сизга айтишдан олдин ўзимиз тафтиш қилмоқчи бўлдик. Раҳматлик Хўжа Яҳёга қўл берган ҳалолу покиза бир мўйсафид бор эди. Ўшани дарвиш билан бирга хон ўрдусига чиқардик. Бугун эрталаб қайтиб келди. Хон барча султонларнинг олдида қўлига қуръон олиб айтибдир: «Шунча қон тўкилгани етар, энди Хонзода бегим ро-зи бўлсинлар, иниларига, оналарига, бошқа одамларига тегмаймиз, қалъадан бежавотир чиқиб кетсунлар», дебди. Катта тўй-томоша билан ўйланмоқчи эмиш. Самарқанд халқига ҳам авфи умумий бермоқчи эмиш! Бир қанча мўйсафидлар буни эшитиб, биздан илтимос қилдилар. Начора?

Бобур чаккаларини икки қўли билан қисиб, бир лаҳза жим турди-ю, сўнг бирдан алами келиб гапирди.

— Гулдай Хонзода бегим неваралик хоннинг ҳарамида... Йўқ, йўқ! Бу инсофсизлик!

— Амирзодам, — деб энди Қосимбек гапга аралашди. — Шу кетишда Шайбонийхон Самарқандни барибир олур. Ўшанда зўрлик билан бўлса ҳам ўз ниятига етур.

Бобур онасидан ҳимоя кутиб, Қутлуғ Нигор хонимга юзланди:

— Онажон, Хонзода бегим ҳам сизнинг суюкли фарзандингиз-ку. Шундай жигарбандимизни қайси виждон билан ўтга солурмиз?!

Ўзи зўрға турган Қутлуғ Нигор хоним ўғлининг бу гапидан куюниб йиғлай бошлади:

— Худо менинг бошимга бу қора кунларни солгунча жонимни олса бўлмасмиди?! Хонзода бегим

— менинг тўнғичим! Ёлғизлигимни билдирмай юрган сирдошим, меҳрибоним! Мен ундан қандоқ айрилгаймен, э, парвардигор? Мен шундай қизимни ёғий панжасига қандай топширурмен?!

Эсон Давлат бегим қизининг елкасидан силаб, унинг изтиробини босишга тиришар экан:

— Ўзингизни босинг, болам! — деди. — Сиздан кўра қизингиз ақллироқ. Хонзода бегим ҳамма нарсани тушунди. Мушкилотларга фаҳми етди. Йиғлаб-сиқтаб, ахири кўнди.

Бобур ҳанг-манг бўлиб Қосимбекка юзланди:

— Наҳотки шу гап рост? Хонзода бегим рози бўлдиларми?

— Ҳа, амирзодам!

— Ишонмаймен! — деди Бобур. Сўнг кафтини кафтига асабий уриб савдарбошини чақирди-ю:

— Хонзода бегимни чорланг! — деб буюрди. Кейин онаси, бувиси ва Қосимбекка қарата деди:

— Мени маъзур тутингиз, бегим билан яккама-якка сўзлашмоқчимен.

Учовлари индамай чиқиб кетишди. Анчадан кейин яшил кабо кийган Хонзода бегим эшикдан мотамсаро бир алфозда секин кириб келди.

Бобур уни қаршисига ўтқазиб, бир лаҳза юзига тикилиб турди. Илгариги гулгун ёноқлар энди сарғайиб ичига ботган. Лаблар сўлғин. Фақат йирик-йирик кўзларида қандайдир қатъият аломати бор.

— Бегим, сиз... Шайбонийхон таклифига ризолик берган эмишсиз. Шу ростми?

— Ризо бўлмай не иложим бор?

— Менинг мағлубиятим сизни иложсиз қолдиргани рост. Лекин инингиз ҳали тирик. Мен асир тушмоқчи эмасмен. Бир ўлим бўлса, ҳаммавақт бор. Ажал етмаган бўлса, сизларни олиб чиқиб кетурмиз. Куним битган бўлса, илкимда қилич билан жон берурмен. Ана ундан кейин ризолик берсангиз майли. Унда ҳеч ким: «Ўзи омон қолиб эгачисини қурбон қилди», деёлмас. Менга бундай маломатдан ўлим афзал. Ризо бўлманг!

Хонзода бегимнинг кўзига ёш қуюлиб келди. У Бобурни ёв ҳалқасини жанг билан ёриб чиқиб кетолмаслигини биларди. Бобур бир ўлимни астойдил бўйнига олиб шундай деганини сезарди. У Бобурни мана шу мардлиги ва довюраклиги учун ҳам жонидан ортиқ кўрар, ўзини ёв қўлига тутқазиб, укасини нақд ўлимдан олиб қолишни истарди.

Лекин у ўзининг бу ниятини Бобурдан яширишга мажбур эди. Чунки Бобур, ҳозир ўзи айтгандай, опасини қурбон қилиб қутулиб кетиш маломатидан ўлимни афзал кўрарди. Агар у Хонзода бегимнинг асл ниятини билиб қолса, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам опасини ниятидан қайтаради. Ундан кейин нажот йўли бутунлай бекилади!

— Бобуржон, сиз мени деб бевақт ўлимни бўйнингизга олманг. Мен сизнинг улуғ истиқболингизга ишонурмен. Сиздек нодир истеъдодлар дунёга кам келишини бошқалар билмаса ҳам мен билурмен. Ўзингизни эҳтиёт қилинг! Тақдирингизни толеи паст эгачингизнинг тақдири билан тенглаштирманг!

— Нечун бундай дейсиз? Ҳаммамиз ҳам бу ўткинчи дунёга меҳмонмиз! Сиз билан мен бир онанинг фарзандларимиз!

— Лекин мен қиз туғилганмен, фарқимиз шунда! Ёшим йигирма бешга кирди-ю, ҳамон ёлғизмен. Мен кўнгил қўйган одамни тақдир менга раво кўрмади! Омадингиз келиб, Шайбонийхонни енгганингизда, балки менинг орзуларим ҳам рўёбга чиқур эди! Ўшанда балки менинг ҳам бахтим очилармиди? Йўқ ҳамма умидларим тарихнинг ғилдираги тагида ян-чилди! Қачонгача даргоҳингизда қари қиз бўлиб юргаймен, иззатимни билишим керак!

— Наҳотки, сиз неваралик чолни ўзингизга муносиб кўрсангиз?

— Муносибимни топишдан умидим узилган! Энди кексами, ёшми менга барибир!

— Бир вақтлар Ўшда сиз менга нелар деган эдингиз? «Кўнглингизга ишонинг», демаган эдингизми? Наҳотки, сизнинг кўнглингиз шу бераҳм хонга мойил бўлса? Бултур бу одам Зухра бегимга қанчалик ноинсофлик қилганини бир эсланг. Наҳотки, сиз шундай одам туфайли биздан ажралиб кетмоқчи бўлсангиз?!

Хонзода бегим ўкириб йиғлаб юборди:

— Не қилай?! Бошқа нажот йўқ! Йўқ!!!

— Бир онадан туғилганмиз, энди тақдиримизда неки бўлса бирга кўрурмиз! Биздан ажралманг! Тунда ёв ҳалқасига ҳамла қилурмиз! Тайёр туринг!

Хонзода бегим ҳам яна эркакча кийиниб, укаси билан жангга киришни бутун вужуди билан истарди. Ҳозир унга ҳам душман асоратидан кўра қўлида қурол билан ўлиш афзал туюларди.

Хонзода бегим тўсатдан шу туйғуга берилиб:

— Қачон? — деб сўради.

Бобур овозини пасайтириб:

— Шу бугун кечаси! — деди.

Хонзода бегим бугун кечаси суюкли укасининг ёв қуршовида ҳалок бўлиши муқаррарлигини гўё олдиндан сезди-ю, сесканиб ўрнидан турди:

— Бугун эмас! Йўқ, йўқ!

Бобур ҳам ўрнидан турди:

— Бегим, менинг иниларча айтган сўзим инобатга ўтмаса, буни подшоҳлик фармони деб билинг!

Хонзода бегим индамай Бобурга яқинлашди. Юзини укасининг кўкрагига босиб, елкалари силкина-силкина ўртаниб йиғлади. Шу тарзда у Бобур билан сўзсиз видолашди-ю, кейин гўё унинг фармонига бўйсунгандай бош эгиб, чиқиб кетди.

* * *

Ярим тунда Бобур, Қосимбек, Қутлуғ Нигор хоним, Ойиша бегим, Тоҳир хотини Робия билан бирга, яна ўттиз-қирқта бек ва навкарлар Шайхзода дарвозасига йиғилдилар. Бироқ уларнинг орасида Хонзода бегим йўқ. Бобур Хонзода бегимни бирга олиб чиқишни онаси-га топширган эди.

Қутлуғ Нигор хоним йиғлайвериб овозини олдириб қўйган. Унинг ҳазин товуш билан берган узук-юлуқ изоҳидан Бобур шуни билдики, Хонзода бегим бувиси билан бирга Чорраҳа дарвозасига қараб кетган.

Шайбонийхоннинг қароргоҳи ўша томонда. Наҳотки Хонзода бегим ўша ниятидан қайтмаган? Бобур орқароқда турган навкарларига ўгирилди-ю, кўзи Тоҳирга тушди:

— Тез чорраҳа дарвозасига боринг! Хонзода бегимни топиб, менинг буйруғимни етказинг! Дарҳол бу ёққа етиб келсинлар! Бегим келмагунларича биз қўзғолмаймиз! Шуни бориб айтинг!

— Амирзодам!.. — деб Қосимбек Бобурга эътироз қилмоқчи бўлган эди. Бобур унга қулоқ солмай яна Тоҳирга буюрди:

— Тезроқ боринг!

Шиддат билан чопаётган отнинг тақалари тошларга қарсиллаб урилиб, кўчаларнинг тунги сукутини бузиб ўтди. Тоҳир Чорраҳа дарвозасига етиб борганда Хонзода бегим тушган маҳофа машъал кўтарган отлиқлар қуршовида қўрғондан чиқиб кетмоқда эди.

Кўпдан бери давом этаётган қамал ёв қўшинини ҳам толиқтирган, ҳамма уруш тугашини сабрсизлик билан кутар, агар Бобурнинг опаси хоннинг шартини қабул қилса, сулҳ тузилишини кўп одам билар эди. Энди шаҳардан машъалалар ёқиб, дарвозани очиб чиққан шоҳона маҳофа ва унинг ичида ўтирган Хонзода бегим хон қўшинига тинчлик аломати бўлиб кўринди-ю, ҳаммани уйғотиб юборди. Сулҳ келтираётган малика шарафига нақоралар ва карнай-сурнайлар чалинди.

Маҳофа атрофига мўри-малаҳдай қўшин тўпланиб бораётганини Тоҳир очик дарвоза орқали кўрди-ю, отини тез орқага бурди. Шайхзода дарвозаси олдига учиб бориб, ҳамма кўрганларини Бобурга айтиб берди.

Шодликка тўлиб янграётган нақора садолари, карнайнинг «ваҳ-ваҳа-ҳу-у»си, сурнай навоси бу ерларга ҳам эшитилмоқда эди. Бобурнинг назарида, Хонзода бегим қари қиз бўлишдан кўрқиб ва укаси даргоҳида тортган кулфатларидан бешиб, Шайбонийхон ҳузурига роҳат-фароғат излаб кетган эди.

— Дунёда садоқат йўқ экан! — деди у алам билан ва отининг жиловини силтади: — Дарвозани очинг!

Дарвоза секин очилди. Чоҳ кўприги туширилди. Олти ойдан бери қўрғондан чиқмаган бир даста отлиғу пиёда одамлар қоронғи тунда юракларини ҳовучлаб, чоҳ кўпригидан ўтдилар.

Атроф таҳликага тўла. Гўё ҳар дарахт ортида бир ўлим кутиб турибди. Йўлларда ёв жангдовуллари учраб қолишидан хавотирланиб, йўлсиз жойлардан юрдилар, чуқур ариқлардан ўтдилар. Лекин бирор жойда ёвга дуч келмадилар.

Самарқанд қўрғонига ўралиб, унинг олти дарвозасини олти бошли аждарҳодай қўриқлаб ётган ёв қўшинининг бутун диққат-еътибори хон қароргоҳидан келаётган карнай-сурнай товушига ва қалъадан гўё сулҳ тимсоли бўлиб чиққан маликага жалб бўлган эди. Хонзода бегим хоннинг шартини қабул қилгандан сўнг Бобурни таъқиб этмаслик ҳақида бутун қўшинга фармон берилган эди.

Хонзода бегим ҳамма балоларга ўзини тутиб бериб укасини ёв қуршовидан халос қилганини Бобур билмаса ҳам Қутлуғ Нигор хоним яхши билар эди. Узоқдаги нақора ва карнай-сурнайлар тўй шодиёнасини эслатувчи қувноқ куйлар чалган сари Қутлуғ Нигор хонимнинг юраги қон бўлиб, кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди.

ТОШКЕНТ, ЎРАТЕПА, СЎХ КЎЧКИ БОСГАН БУЛОҚ

1

Тошкент... Ўн беш-йигирма йилдан бери урушнинг совуқ нафаси тегмаган бу шаҳар Самарқандга нисбатан осуда ҳаёт кечирмоқда эди. Тошкент қўрғонининг ҳар ўн икки дарвозасидан одамлар бемалол кириб-чиқиб турибди. Бўзсув ва Солор ариғининг бўйларидаги мевали дарахтлар куз ёмғирида ювинган. Ўрик, олча барглари ўз бутуқлари билан видолашиш олдидан шафақдай қизил тус олган. Узоқдан кўриниб турган Чотқол тоғларига қор тушган. Қамал даҳшатларини бошдан кечириб келаётган Бобурга Тошкентнинг тўкин-сочин кузи, бағри кенглиги, тоғдан эсган сарин шабадаси маъсуд ўсмирлик даврини эслатди. У ўн олти яшарлигида келганида Хадрадан пастдаги Ҳазрати Уккоша булоғидан сув ичган. Ўқчи маҳалласида Тошкентнинг жаҳонга машҳур ўқ-ёйларини ясаган усталарга олтин безакли «Камони Шоший» буюртма берган, Шайхантоҳурга кўмилган бобоси Юнусхоннинг қабрини зиёрат қилган эди.

Ҳозир у элликтача бек ва навқари билан (қолганлари уни Ўратепада кутиб турадиган бўлишди) Беш-оғоч дарвозасидан кириб, Қоратош маҳалласи орқали хон саройи томон борар экан, ёнидаги Қосимбек бирдан безовта бўлди:

— Нечун доруға пешвоз чиқмади?

Бобур Тошкент хонининг жияни эди, ўтган гал келганларида шаҳар доруғаси уларни қўрғондан ташқарида иззат-икром билан кутиб олиб, саройга бошлаб борган эди.

— Бу гал биз хонумондин айрилиб, мағлуб бўлиб келмоқдамиз, жаноб Қосимбек! — деди Бобур маъюс кулимсираб. — Шунинг учун ортиқча эҳтиром кутманг.

Чиндан ҳам Маҳмудхон саройида Бобурни жуда совуқ қарши олишди. Унинг навқарларини ҳатто аркка киргизишмади. Бобур Қосимбекнинг иззат-нафсга бориб асабийлашаётганини кўрди-ю:

— Сиз билан биз Самарқандда нақд ўлимни зиммамизга олган эдик, ҳатто ўлимдан нажот излаган эдик!— деди. — Ўшал даҳшатларнинг олдидан бу майда беҳурматликлар ҳеч гап эмас. Кеча Ўратепада бир байт битдим, айтайми?

— Бажонидил!

— Эшитинг:

Давлат учун кўнгулни зор этма,

Иззат учун ўзингни хор этма!

— Ҳақ гапни битибсиз, амирзодам. Бу бевафо дунё ғам емакка арзимайдир!

Шу билан икковлари бир-бирларига сал тасалли берган бўлдилару, Бобур хоннинг қабулхонасига қараб кетди.

Қўлига олтин дастали ҳасса ушлаган, зарбоф тўн кийган шиғовул Маҳмудхоннинг Шайбонийхон элчиси билан банд эканини айтганда, Бобурнинг қалбида бирдан нохуш туйғулар қўзғалди. У қамалдан чиққандан сўнг икки ойча Ўратепада холасиникида турган, Шайбонийхон Маҳмудхонга элчи юбориб, Мовароуннаҳрни бўлиб олиш ҳақида битим тузишга интилаётганини ўша ерда эшитган эди. Мишмишларга қараганда, Шайбонийхон Фарғона водийсини Тошкент хонига бериб, Ўратепани ўзи ишғол қилмоқчи эмиш. Агар шу гап рост чиқса, Бобурнинг бу атрофда жон сақлайдиган жойи қолмайди, Мовароуннаҳрдан бош олиб чиқиб кетиш керак бўлади.

Унинг бугун Тошкентга келишидан мақсади — тоғасини Шайбонийхоннинг макру ҳийлаларидан огоҳ қилиш ва уни босқинчиларга қарши мудофаага чорлаш...

Бобур қабулхонада анча вақт мунтазир тургандан кейин шиғовул чиқиб, уни хоннинг ҳузурига бошлаб кирди. Тўрда қимматбаҳо тошлар билан безатилган шатранж доналари кўринди. Шайбонийхоннинг элчиси йўғон гавдали, баҳайбат Жонибек Султон хонга таъзим қилиб турибди. Сарғиш юзли, хушбичим Маҳмудхон тилларанг мўйловини диккайтириб мамнун кулимсираётганига қараганда, ҳозир Жонибек Султонни шатранжда ютган эди. Тўрт йилдан бери жиянини кўрмаган тоғаси шунча узоқдан бошига кулфат тушиб келган Бобурни куттириб қўйиб, ўзи Шайбонийхоннинг элчиси билан шатранж ўйнаб ўтирганида қандайдир яширин маъно бор эди. Маҳмудхон мағлуб бўлган жиянидан кўра ғолиб Шайбонийхонни ортиқроқ ҳурмат қилишини элчига сездириб қўймоқда эди.

Буни пайқаган Бобур Жонибек Султонга атайлаб салом бермади, унга худди деворга қарагандай бепарво бир назар ташлади-да, тоғасига юзланди:

— Хон ҳазратлари, мен сизни ёғийларингизнинг макру ҳийлаларидан огоҳ қилгани келдим! У Жонибек Султоннинг чиқиб кетишини кутиб бир лаҳза сукут қилди. Орага тушган ноқулайликни тарқатиш учун Маҳмудхон элчига махсус эҳтиром билдириб, уни эшик оғзигача кузатиб қўйди. Сўнг Бобурни зарбоф кўрпача устига таклиф қилиб, ўнг ёнига ўтқазди: — Хуш келибсиз, Мирзам! Кўп оташин бўлманг. Бу кунлар ҳам ўтар. Сиз ҳали ёшсиз, ўн гулингиздан бири ҳам очилган эмасдур.

— Менинг кўп гулларим очилмай хазон бўлди, ҳазратим. Менинг бир қанотим Аҳмад Танбалнинг оловида куйди-ю, иккинчи қанотимни Шайбонийхон куйдирди. Илоҳим, энди сиз шу машъум оловларнинг орасида қолманг!

Маҳмудхон бу гапни сал бошқача тушунди:

— Тўғри, Танбал бизга ҳам хиёнат қилди. Шунинг учун биз Танбал элчисини эмас, Шайбонийхон элчисини қабул қилдик.

— Аммо сиз учун Танбалдан кўра Шайбонийхон юз чандон хатарлироқ, ҳазратим! Чунки Танбалга Фарғона водийси етиб ортадир. Аммо Шайбонийхон бутун Мовароуннаҳрни эгалламоқчи. Хуросон билан Эронни ҳам олмоқчи. Эътибор берган бўлсангиз, унинг унво-ни: «Халифаи раҳмон, Искандари соний!». Шайбонийхон Искандар Зулқарнайндек барча мамлакатларни фатҳ этмоқчи, яна бу билан қаноатланмай, бутун мусулмон оламининг диний раҳбари — халифаи замон бўлмоқчи!

Шайбонийхоннинг нияти унинг унвонидан ҳам кўришиб туришига Маҳмудхон илгари унча эътибор бермаган эди. Ҳозир Бобурнинг сўзлари таъсирида бир лаҳза ўйланиб олди, сўнг бояги хон элчисининг сўзларини эслади:

— Назаримда, Шайбонийхон бизга қарши юриш қилмоқчи эмас. Элчисининг айтишича, улар Ҳисорни, сўнг Хуросон билан Эронни эгаллашмоқчи.

— Хон ҳазратлари, бу ҳаммаси сизни ғафлатда қолдириш учун келтирилган ёлғон далиллардир! Тарихни бир эсланг: қайси фотиҳ аввал Тошкент билан Фарғонани олмай туриб, Хуросону Эронга юриш қилган? Чингизхонми? Йўқ! Амир Темурми? Йўқ! Ахир бутун

Мовароуннаҳрни, Самарқанду, Тошкенту, Фарғонани эгалламасдан, уларнинг кучига таянмасдан туриб, Хуросону Эронга юриш қилиш аҳмоқлик бўлур-ку! Буни Шайбонийхон билмагай дейсизми?

Шайбонийхоннинг Тошкентга ҳужум қилиш эҳтимоли Маҳмудхонни анчадан бери таҳликага солиб келарди. Шунинг учун у Иссиққўлдан нарида ҳукмронлик қилиб юрган укаси Олачахонни ўн беш минг қўшини билан ёрдамга чақирган. Бу қўшин ҳозир йўлда, бирор ой ичида Тошкентга етиб келади. Шайбонийхоннинг одамлари бундан аллақачон хабар топган бўлишлари керакки, Тошкентга элчи юбориб, мурса йўлини излаб қолишди. Маҳмудхон Шайбонийхоннинг саркардалик қобилиятини яхши билади ва у билан урушишни истамайди. Жияни Бобур эса уруш бўлишини жуда нақд қилиб қўйяпти. Нега? Маҳмудхон жиянининг ниятини аниқроқ билмоқчи бўлди:

— Хўш, Мирзам, Шайбонийхоннинг урушиши аниқ бўлса, биз не қилмоғимиз керак?

— Шайбонийхонга қарши турган барча кучлар тўпланиб иттифоқ тузмоғимиз лозим!

Маҳмудхон кўнғир кўзларини Бобурга синовчан назар билан тикди.

— Сиз билан иттифоқ тузайликми, Мирзам?

— Фақат биз эмас, кичик хон додам Олачахон ҳазратлари борлар-ку.

— Ҳа, Олачахоннинг қўшини билан менинг қўшиним бирлашса ўттиз минг бўлур. Кейин биз сизнинг қўшинингиз билан бирлашурмиз — шунда қанча бўлғай?

Бобурнинг икки юзу элликтагина одами қолган эди. Буни яхши биладиган Маҳмудхон Бобурни кулги қилмоқчи бўлиб, шу саволни бермоқда эди. Чиндан ҳам ўттиз минг қўшини бор хонлар бир даста аскарлари қолган, хонумонидан айрилган Бобур билан иттифоқ тузиб ўтирармиди? Бобур Маҳмудхонни ўзига яқин олиб, шу гапни айтганидан изза бўлди.

— Ҳазратим, ўгай тақдир ҳозир мени шу қўйга солди. Аммо биз мағлубият захрини ичишдан олдин ғалаба шаробини ҳам татиб кўрган эдик. Шунинг учун сизга кўнглимни очиб гапиришга журъат этдим!

— Очиқ гапирганингиз маъқул, албатта. Қалай, илож бўлса Шайбонийхон билан яна олишмоқчимисиз?

Маҳмудхоннинг саволида: «Йиқилган курашга тўймайди, чамаси-да!» деган кинояли маъно бор эди.

— Олишишга менинг ҳаққим бор, — деди Бобур. — Чунки бирда йиқилган бўлсам, бирда йиқитганмен! Аммо сиз Шайбонийхонга кўп ёрдамлар бергансиз!..

— Бу — рост, рост! — деди Маҳмудхон. Шу топда унинг кўнглидан: «Агар оға-ини икковимизнинг ўттиз минг қўшинимизга Бобурни саркарда қилиб қўйсақ, жиянимиз Шайбонийхон билан урушиб, анча тажриба орттирган, ўзи ҳам довурак йигит, енгиб чиқиши мумкин», деган фикр кечди.

Маҳмудхоннинг ўзида саркардалик истеъдоди йўқ эди. Агар Бобур унинг қўшинига бош бўлиб Шайбонийхонни енгса, кейин одамлар Маҳмудхонни эмас, Бобурни ва унинг истеъдодини улуғлайди. Ундан сўнг, Бобур Тошкентни ҳам тоғасидан тортиб олишга ҳақли бўлади. Чунки азалдан маълум: қўшин кимнинг қўлида бўлса, ҳокимият ўшаники.

Маҳмудхон шуни ўйлади-ю, ўз қўшинига Бобурни саркарда қилиш фикридан дарҳол қайтди. Гапни бошқа ёққа буриб:

— Шўрлик Хонзода бегим... не қўйларга тушди-а?— деди. — Шайбонийхон маккор тулки-да. Хонзода бегим она томондан бизга авлод, ота томондан теурийларга мансуб. Бегимни олса обрўси ошишини билган. Самарқандда дабдабали тўй бериб уйланганмиш.

Маҳмудхоннинг гап авзойидан, Бобур гўё опасини қурбон қилиб, ўзи қутулиб чиққан эди. Бобур воқеанинг бошқача бўлганини айта бошлаганда, Маҳмудхон ишонгиси келмай бош чайқади:

— Жуда уят бўлди-да, Мирзам, ҳаммамиз маломатга қолдик!

— Даврон менинг бошимга тож кийдирган эди, — деди Бобур яна оташин бўлиб. — Энди шу

тож ўрнида таъна тоши! Ҳаммасидан тўйдим, хон ҳазратлари! Энди борса келмас бўлиб бош олиб кетишдан бошқа иложим қолмади!

— Ундоқ деманг, Мирзам! Минбаъд сиз бизнинг азиз меҳмонимизсиз. Эгачим Қутлуғ Нигор хоним сизга мунтазир эдилар. Заифангиз Ойиша бегим ҳам шу ердалар. Бориб улар билан кўришинг, дам олинг. Эртага Шайбонийхон элчиси шарафига қабул маросими ўтказмоқчимиз. Сиз ҳам иштирок этинг!

Бобур хон ҳузуридан чиқар экан, ҳамма гапи бекор кетганини, Маҳмудхон Шайбонийхондан таҳликага тушиб қолганини ва у билан дадил олишишга журъат этолмай, хушомад йўлига ўтганини энди аниқ сизди. Арк ҳовлисидан ўтиб бораётганда Тошкентдаги осудалик ҳозир унга довул олдидан бўладиган хатарли сукунатдек туюлди. Яқинлашиб келаётган довулдан онаси ва хотинини олиб чиқиб кетиш нияти билан аркнинг тўридаги аёллар турадиган ички ҳовлиларга қараб кетди.

* * *

Ойиша бегим Тошкентга бундан икки ой аввал келганди. Самарқандда илк фарзандининг ўлими устига қамал азоблари қўшилиб, ёш жувон касалманд бўлиб қолган эди. Маҳмудхоннинг суюкли хотини Розия Султон синглисига ўзи турган қасрдан жой бериб, уни энг яхши табибларга қаратган ва яхши парвариш қилиб, оёққа турғизган эди.

Бобур шунинг ҳурматини қилиб, аввал Розия Султон бегим ҳузурига кирди. Ойиша бегимга қилган парваришлари учун қайнегачисига миннатдорчилик билдирди-ю, энди хотинини Ўратепага олиб кетмоқчи эканини айтди. Лақаби «Қоракўз бегим» бўлган ўттиз ёшлардаги бу чиройли жувон шахло кўзларидан учқунлар сочиб:

— Амирзодам, Ойиша бегим саргардонликдан тўйган, энди уни чекка жойга юбормагаймиз! — деди.

— Тақдиримизда бори шу бўлса, начора, ҳазрат бегим?

— Мени маъзур тутинг, амирзодам, аммо ҳар кимнинг тақдири ўз пешонасига битилур.

— Бироқ... кемага тушганнинг жони бир бўлмасми?

— «Жонимиз бир» деб бечора синглимга шунча азоб берганларингиз етар. Озиб чўп бўлиб келди. Энди соғайганда яна сарсонлик, яна ломаконлик!

Бобур бугун майда-чуйда беҳурматликларга бардош беришни зиммасига олиб келган бўлса ҳам, лекин хоннинг бояги киноялари устига қайнегачисининг бу беандиша гаплари қўшилиб, жон-жонидан ўтиб кетди.

— Ҳазрат бегим, мақсадингизни очиқ айтинг — энди синглингизни мендан ажратиб олмоқчимизми?!

— Мен ундоқ деганим йўқ! Сиз ҳам саргардонликни бас қилинг, амирзодам. Энди Тошкентда муқим туринг!

Бобур: «Сизга сиғинди бўлибми?» дегиси келди-ю, лекин яна ўзини босиб:

— Таклифингиз учун ташаккур! — деди ва хайрлашиб чиқиб кетди. Ўша куни оқшом у Ойиша бегим билан ёлғиз қолганда Розия Султон бегимнинг гапларидан норози бўлганини айтди:

— Тўн илиғини эгаси билур, дейдилар. Розия Султон бегим бизни ўзимизчалик билмасалар керак. Кўп аралашмасалар яхши бўлур эди.

— Аммо мен эгачимга ҳамма гапни айтиб берганмен, Мирзам.

— Эр-хотиннинг ҳеч кимга айтмайдиган сирлари бўлмагайми?

Ойиша бегимнинг илгариги уятчанликлари энди қаёққадир йўқолганди. У ҳам опасига ўхшаб, Бобурга тик гапирди:

— Менинг эгачимдан яширадиган сирим йўқ, Мирзам!

Бир вақтлар Бобурни улуғлаб, «ҳазратим» дейдиган Ойиша бегим энди хонга ўхшаб, баландроқдан келиб, «мирзам» дейиши ҳам ғалати эди.

Бобур киноя билан сўради:

— Демак, энди сизга мен керак эмасмен, фақат эгачингиз керак?

— Нечун ундай дейсиз? Мен ҳали ҳам сизнинг никоҳингиздамен!

— Ундай бўлса, мен сизни бу ердан олиб кетурмен. Сафар тайёргарлигини кўринг!

Йўл азобига чидами йўқ Ойиша бегим озорланиб сўради:

— Яна Ўратепагами? Мен ўша йўлларни эсласам, кўнглим беҳузур бўладир. Ҳазратим, менинг жонимни йўл олди! Самарқандга бежон бўлиб бормасам эдим, жигарпорам ўлмас эди. Мана ҳозир бир ёшга кириб тетапоя бўлиб юриб кетур эди!

Ойиша бегим гўдак ўлган қизалоғини эслаб, кўзлари жиққа ёшга тўлди. Ўшандаги ўлимнинг совуқ нафаси Бобурнинг ҳам юзига тегиб ўтгандай эти увушди.

— Ажалга даво йўқ экан, бегим. Лекин ундан берида бир бошга неча қайта офтоб тегиб, неча марта кулфат тушар экан. Ёш бўлсак ҳам буни кўп кўрдик. Ўлмасак, ҳали яна ёруғ кунларга етишурмиз, фарзандлик ҳам бўлурмиз. Шу мушкул дамларда бир-биримизни тарк этмайлик. Мен билан бирга юринг.

— Бирга юрган пайтларимда сиз менга қарадингизми, Мирзам? Ҳамиша салтанат ташвишию уруш-юришлар... Мен сизни деб шунча саргардон бўлдим. Сиз мени ойлар давомида кўрмасангиз ҳам соғинмас эдингиз... Балки мен сизга муносиб эмасдурмен?.. Суймаган хотинингизнинг сизга не кераги бор?!

Бобур хотинига кўнгилсизроқ бўлиб юрган пайтларини эслади. Ҳозир ҳам Ойиша бегимни бирга олиб кетишга уринаётгани — уни ортиқ даражада суйганидан ёки усиз яшай олмаслигидан эмас, балки Ойиша бегимни яқинлашиб келаётган хавф-хатар гирдобига ташлаб кетишни ўз шаънига муносиб кўрмаганидан эди.

— Хонзода бегимни ёғийга олдирганимиз озми? — деди Бобур. — Шунинг маломати ҳам менга етиб ортадир, бегим! Энди сизни бундай балолардан узоққа олиб кетмоқчимен!

— Ҳозир мен учун Тошкентдан тинч жой йўқ!

— Бу ҳаммаси — муваққат тинчлик, инонинг! Кўп ўтмай Шайбонийхон бу ерга ҳам бостириб келур!

— Мен эгачимнинг қаноти остида ҳеч нарсадан қўрқмаймен! Даргоҳингиздан адои тамом бўлиб келиб, эгачимнинг ёнида яна тирилдим!

— Менинг даргоҳимда қийналганингиз рост. Лекин... яхши кунларимиз ҳам бўлган эди-ку!.. Инсоф билан бир эсланг ахир!..

Ойиша бегимнинг барча аламлари янгиланиб, хотираси лойқаланиб турган шу дақиқаларда бирорта яхши кун эсига тушмади.

— Даргоҳингизда қачон яхши кун кўрибмен, Мирзам! Мудом сафар! Мудом таҳлика! Мудом сарсонлик! Мудом бемеҳрлик!

Бобур Ойиша бегимдан бунчалик адолатсиз гап кутмаган эди. Ахир у Самарқандни биринчи марта олганида Ойиша бегим «нажоткоримизга» деб совға юбормаганмиди? Кейинги ғалабасида «фахрланамен» деб шивирлаган ким эди? Бобур буларни эслаб ўтиришни ўзига эп кўрмади-ю, хотинига ҳайрат билан тикилиб:

— Наҳотки ҳаммасини унутгансиз? — деди.

— Йўқ, кўрган азоб-уқубатимни умрбод унутмасмен!

— Фақат азоб-уқубат?!

— Бу озми? Оз бўлса, хўрланиб йиғлаганларимни ҳам унутмасмен! Энди қолган умримни эгачимнинг дуои жонини қилиб ўтказурмен. Саргардонлик бас! Хўрлик бас! Мен ҳам шоҳ қизимен!

Бобур олтин камарига осилган чарм ҳамёнини титроқ қўллари билан очиб, ниманидир қидирди, аммо тополмади. Сўнг индамай ташқари чиқди-ю, мулозимлари турадиган хонага ўтди.

Дасторпеч эртага бўладиган қабул маросими учун Бобурнинг шоҳона кийимларини сандиқдан олиб, дазмолламоқда эди. Олтинлар, қимматбаҳо гавҳарлар билан безатилган ипак кийимлар

Бобур ҳозиргина хотини ва қайнегачисидан эшитган беандиша гаплар аламини янада ошириб кўрсатгандай бўлди. Шунинг устига Қосимбек Бобурга рўпара бўлиб шикоят қилди:
— Хон шиғовули эртанги қабул маросимида Жонибек Султонни сиздан баландроққа ўтқазмоқчи эмиш! Бу не сурбетлик! Ахир сиз шоҳсиз! Наҳотки даштий бир бекни сиздан ортиқроқ эъзозласалар?!

Қосимбек ҳали ҳам ўзини Бобурнинг эшик оғасидек тутар ва унинг обрў-иззатини ҳимоя қилишни ўзининг бурчи деб биларди. Хон бугун Бобурни қабулхонасида мунтазир қилиб қўйиб, Шайбонийхоннинг элчиси билан шатранж ўйнаб ўтирганда ҳам даштий султонни жиянидан баланд қўйган эмасмиди? Бир кунда шунча камситиш!.. Эртага бундай майда-чуйда камситишлар янада кўпайиши аниқ. Бунинг ҳаммасига чидаб, сиғинди бўлиб юришга бардоши етмаслигини энди аниқ сезган Бобур:

— Йўқ! — деди. — Ҳаммасидан кечдим! Жаноб Қосимбек, мен энди шоҳ эмасмен! Керак эмас менга хон қабули! Бас! Улоқтиринг ҳаммасини!

Бобур дасторпечнинг қўлидаги олтин безакли тўнни юлқиб олиб, ерга отди. Нарироқда гавҳар ва ёқутлар билан безатилган шоҳона салла турган эди. Бобур саллага қадалган иккита гавҳар донасини — бир вақтлар Ойиша бегим берган совғани ситиб, юлиб олди, сўнг саллани эшикка қараб отди. Салла чувалиб кетиб, бир учи остона устига узала тушди.

Қосимбек саросима билан Бобурнинг елкасига қўлини қўйди:

— Амирзодам, сизга не бўлди? Амирзодам!

Рангида қон қолмаган Бобур ҳансираб хитоб қилди:

— Минбаъд мен бир дарвиш бўлиб кун кўрмоқчимен! Жаноб Қосимбек, онамга айтинг! Мен ҳозир Ўратепага кетурмен! Юз чумчуққа бир кесак! Тожу тахт даъвосидан воз кечдим! Ким шунга кўнса, мен билан юрсин! Қолганларга жавоб!

Бобур салладан юлиб олган иккита гавҳарни сиқимлаганича арк ҳовлисига чиқди. «Суймаган хотинингиз сизга не керак?» деган сўзлар қулоғига қайтадан эшитилиб кетди. Чиндан ҳам юлдузи тўғри келмаган бегимни энди ўз ихтиёрига қўйган маъқул эмасми? Аммо бу бегим энди тил чиқариб, шунча аччиқ гапларни айтиши, эридан биронта ҳам яхшилик кўрмадим, дейиши, Бобурнинг қалб яраларига сепилган туздек вужудини ачиштирмоқда эди. У ўз хонасига кириб қоғоз ва дафтарлари сақланадиган сандиқ тагидан Ойиша бегим бир вақтлар ипак билан тиккан халтачани қидириб топди. Йиллар давомида халтачанинг оқ матоси сарғайиб, хиралашган, аммо қизил ипак билан тикилган «Нажоткоримизга» деган каштасимон ёзув аслидай турган эди. Бобур гавҳарларни халтачага солиб, Ойиша бегимнинг олдида борди.

— Бегим, сиз мени нажоткор билиб, бу гавҳарларни «тахтга чиққанда тожга қадаб чиқсинлар» деб юборган эдингиз. Ҳозир менинг тожу тахтим йўқ... Шоҳлик даъвосидан ҳам бутунлай воз кечдим. Дарвиш бўлиб тоғларга чиқиб кетмоқчимен. Сиз эса шоҳ қизисиз... Олинг гавҳарларингизни!.. Балки яна бошқа бирон... нажоткорингизга совға қилурсиз!

Ойиша бегим халтачани олар экан, аччиқ билан бидиллаб деди:

— Мени яна ташлаб кетадиган бўлсангиз, жавобимни бериб кетинг!

— Шундоқми? Ажрашмоқчимисиз?

— Ҳа. Ажрашамен!

— Бўлмаса... бугундан бошлаб менга хотин эмассиз! Бошингиз очиқ! Шариат бўйича уч талоқсиз!

2

Ўратепанинг жанубидаги Туркистон тизма тоғи этақларига баҳор анча кечикиб келади. Ҳамал ойининг охирларида далаларга энди қўш чиқади. Қорли Пирях чўққисининг тагида тўрт томони баланд тепаликлар билан ўралган шамолпана Даҳқат қишлоғида ўриклар савр ойига бориб гуллайди.

Қишлоқнинг кунботиш томонида баланд тепаликка кўтариладиган тик йўл — бароз бор. Бароз шунчалик баландки, унинг юқорисидан Даҳкатга қаралса, қишлоқ теран бир чуқурликнинг тубига жойлашгандай кўринади.

Бароздан юқоридаги текис далада Тоҳир яланг оёқ бўлиб, ҳўкиз билан ер ҳайдамоқда. Самарқандда Тоҳирга қўшилиб навкар бўлиб келган бир қулоғи кесик Мамат эса ҳали ҳайдалмаган зояк ерга қулочкашлаб уруғ сочяпти. У ҳам яланг оёқ бўлиб иштон почасини шимариб олган. Улардан нарида уч-тўртта даҳкатлик тожик деҳқонлар ҳам ер ҳайдаб, экин экаётир. Ер юмшоқ, ҳаво ёқимли, ишнинг унуми яхши. Шунинг учун ҳаммаларининг руҳлари кўтаринки. Шунча вақт жангу жадалда юриб, деҳқончилик касбини соғинган Тоҳир энди яйраб ер ҳайдайди ва бирда-ярим ашула хиргойи қилиб қўяди.

Бароздан пиёда кўтарилиб келган Бобур тоғда қўй боқиб юрган, далада қўш ҳайдаётган ёш-ялангларга қарар экан, бир нарсдан таажжубланди. Тоғу тошга поябзал чидамагани учун камбағалларнинг кўписи яланг оёқ юрарди. Уст-бошлари ҳам юпун, лекин руҳлари тетик, қоринлари тўйиб овқат ейишса, кайфлари чоғ.

Бобур ўзини шу ёшларга қиёс қилади: унинг ҳам тўрт мучаси соғ, ўзи кучга тўлган йигирма ёшли йигит, қишлоқ йигитларидан камлиги йўқ. Лекин нега у бунчалик ғамгин? Мана бу улуғвор тоғлар бағрида нега у гўзал табиатнинг тирик бир бўлагидай яйрай олмай-ди? Ҳамма гап яланг оёқ юришда бўлганидай, Бобур ағдарма этигини ечиб марзага қўйди-ю, ҳайдалган ер устида сарпойчан юриб кўрди.

Тупроқ бахмалдай майин, ундан баҳор ва ёшликнинг ҳиди келади. Одамнинг тупроқдан яратилгани ҳақидаги ривоят эсга тушади.

Навкарлар ва деҳқонлар Бобурнинг яланг оёқ юрганини аввал ҳазилга йўйиб кулишди. Кейин Бобур этигини марзада қолдириб, Даҳкатнинг барозидан яланг оёқ тушиб кетаётганини кўришди-ю, ҳайрон бўлишди.

Барознинг майда тошлари Бобурнинг товонларига ботар, тик жойлардан тушаётганда чақир тошлар оёғига тикан бўлиб кириб кетаётгандай оғриқ қўзғар эди. Лекин Бобур тишини-тишига қўйиб оғриққа чидаб борар эди.

Барознинг ярмигача тушганда кетидан ағдарма этикни қўлига олиб, сакраб-сакраб Тоҳир етиб келди:

— Амирзодам, этикни кийинг! Тўхтаг. Бу тошлар оёғингизни яра қилмасин!

Бобур тўхтаб, Тоҳирнинг товонлари қорайган катта-катта оёқларига қаради:

— Сизнинг оёғингиз жароҳатсиз-ку?

— Э, амирзодам, биз ўрганиб кетганмиз.

— Мен ҳам ўрганмоқ истаймен.

— Нечун?

— Сизларга ҳавасим келур, — деди Бобур йўлида давом этиб.

Тоҳир ундан сал кейинроқда борар экан, кулди:

— Амирзодам, подшоҳнинг навкарга ҳаваси келиши мумкин эмас.

Бобур Тоҳирдан хиёл ранжиб:

— Сиз ҳам менга ишонмадингизми? — деди. — Тошкентда подшоҳлик даъвосидан воз кечганимни айт-ган эдим-ку!

Бу ҳодисага Қосимбек ҳам, бошқа кўпчилик бек ва навкарлар ҳам «аччиқ устида шунча-ки айтилган гап», деб қарашган ва ўша икки юз эллик кишининг ҳаммаси Қутлуғ Нигор хоним билан бирга Бобурнинг кетидан Даҳкатга келишган эди.

Тоҳир оғир тин олди-ю:

— Амирзодам, мен сизга ўзимдан ҳам ортиқ ишонурмен, — деди. — Аммо сизнинг шоҳлик ташвишидан қутулишингиз мумкин эмас.

— Нечун? Ахир шаҳзодаларнинг тожу тахтсиз ўтганлари йўқми?

— Бор. Аммо сиз ундайлардан эмассиз.

— Аммо мен тожу тахтнинг бевафолигини билганларданмен. Шоҳ Жамшиддек, Искандар Зулқарнайндек тождорлар ҳам орттирган давлату молу дунёларини ташлаб, қабрга битта кафан билан кетган эмасларми?

Тоҳир яқинда тоғнинг нариги томонидаги Оббурдон қишлоғига борганларини эслади. Бобурнинг тожу тахтдан ихлоси қайтганлиги беҳазил бўлса керакки, шоҳ Жамшиднинг тилидан айтилган тожикча шеърни чашма бўйидаги тошга ўйдирди. Тўрт сатрлик бу шеърнинг икки сатри Тоҳирнинг эсида турибди:

*Гирифтем олам ба марди-ю зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр**

Оламни забт этган жаҳонгирларнинг салтанати ҳам омонат — ўзлари дунёдан кетишла-ри билан тугайди. Лекин шоирнинг яхши сўзлари тошга битилган ҳарфлардай асрлар давомида ўчмайди. Шундай экан, Бобур қолган умрини шоирликка бағишласа яхши эмасми?

— Мен жон дер эдим, лекин беклар сизни қўймаслар,— деди Тоҳир.

— Бекларга ижозат берурмиз, кетурлар.

Бобур шу сўзининг устидан чиқа олишини яланг оёқ юриш билан исбот қилмоқчи бўлгандай, яна майда тошлар устидан сарпойчан юриб кетди. Бироқ унинг қийналиб бораётгани майишиб юришидан сезилди. Тоҳир уни қувиб етди-ю:

— Амирзодам, этикни кийинг, — деди. — Яланг оёқликни ҳавас қила кўрманг. Худо сизни ҳеч вақт бу кўйларга солмасин.

— Қайси кўйларга?

— Ялангоёқларнинг аҳволига тушманг!

— Ажабо! Ялангоёқлар одам эмасдирларми?

— Одам. Лекин сиз шоҳ бўлиб туғилгансиз!

— У ҳолда — шоҳ одам эмасдирми?

Тоҳир жавоб тополмай қолди. У шоҳ билан навкар орасида тоғдай баланд девор борлигини билар, Бобур бу девордан бир сакраб ошиб ўтмоқчи бўлаётгани ғалати туюларди.

Тоҳирнинг назарида, Бобур қайта шоҳ бўлишдан умидини узгану тушкунликка учрагани учун шу гапларни айтяпти.

— Амирзодам, агар сиз шоҳликдан шоирликни афзал кўрсангиз, унда мен ҳам... аҳли аёлим билан тинч бир гўшада деҳқончилик қилиб, сизга садоқат билан умр ўтказган бўлур эдим... Лекин бунинг иложи бўлмас...

Бобур этигини Тоҳирнинг қўлидан олди.

— Сиз қайтинг, — деди Тоҳирга. — Аммо бу гаплар орамизда қолсин. Кейин яна кенгашурмиз. Боринг!

Тоҳир бароздан қайтиб чиқар экан, Бобурнинг унга ўзини яқин олиб шунча ғалати гаплар айтганидан кўнгли кўтарилиб кулиб қўйди. Бироқ Бобур бир гўшада тинчгина яшайдиган мискинтабиат одамлардан эмас эди. Унинг яланг оёқ юришга ўрганмоқчи бўлгани эса Тоҳирга шоирона бир шўхлик бўлиб кўринарди.

Тоҳир барознинг тепасига чиққанда орқасига ўгирилиб қаради. Бобур ҳамон этигини қўлига олиб, пастлаб бормоқда эди. Тоҳир унинг чидамига тан бериб: «Лекин сўзидан қайтмайдиган одати ҳам бор!» деб қўйди.

Бобур оёғининг бир-икки жойи қавариб шилинганини сезса ҳам оғриғига чидаб, қишлоқнинг бериги четидаги чашма бўйига сарпойчан борди. Ундан нарида юмшоқ тупроқли сўқмоқ бор эди. Лекин қишлоқ одамлари унинг яланг оёқ юрганини кўриб, пасту баланд гап қилишлари мумкин эди.

Унга уйини берган қишлоқнинг кадхудоси ҳам, бек ва мулозимлар ҳам «Мирзо ҳазратлари» деб, Бобурга ҳамиша таъзим қилишар эди. Агар Бобур камбағал деҳқонга ўхшаб сарпойчан

юрса, булар оддий яланг-оёққа таъзим қилгандай кўриниб, иззат-нафсга боришлари ва хафа бўлишлари мумкин эди. Шунинг учун Бобур аъёнлар учрайдиган жойлардан одатдагидай этик кийиб ўтар эди-ю, Даҳкатнинг атрофидаги ёнбағирларга боргач, яна яланг оёқ бўлиб оларди. Оёғига ботиб озор берадиган ғадир-будур тошлар, буталар дилини ўртаётган аламли ўйларнинг тафтини оладигандай бўлар эди. Кунлар ўтиши билан унинг товонлари сағри чармидай қалинлашиб тош-пошлар, ёғин-сочинлар кор қилмайдиган бўлиб кетди.

* «Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан бирга гўрга олиб кетмадик». Бобур 1502-йилда тошга ўйдирган бу сатрларни орадан 452-йил ўтгандан кейин 1954-йилда тожик олими А. Мухторов Оббурдон қишлоғидаги бир қудуқ ёнидан топиб олади. Тошга битилган бу шеър ҳозир Душанбеда музейда сақланмоқда.

* * *

Даҳкатдан уч-тўрт чақирим қуйида Қоразов деб аталадиган баланд жарлар тагидан одамни оқизадиган улкан Оқсув елиб ўтади. Бу сувнинг ўнгга бурилиб, ёйилиб оқадиган сокинроқ бир жойида кечув бор.

Тоғ бағридан қиялаб ўтган сўқмоқ билан арчалар орасидан юриб келаётган Бобур тушга яқин Оқсувнинг шу кечуви олдидан чиқди ва дарёдан ўтиб келаётган йигирматача қуролли отликларга рўпара келиб қолди. Олдинда пиёзи чакмон ва қизил бўрк кийган Қосимбек. Унга эргашиб келаётган навкарлар ҳам таниш.

Бобур уларга яланг оёқ юрганини кўрсатгиси келмади-ю, йўлдан четланиб, баланд бир арчанинг соя-сига бориб ўтирди.

Лекин бу орада Қосимбек ҳам уни кўриб қолди. Кечувда қорнигача ҳўл бўлган отини Бобурдан анча нарида тўхтатиб, тез ерга тушди. Навкарлар ҳам Бобурни ҳурмат қилиб апил-тапил отдан тушдилар. Қосимбек отининг жиловини навкарига бериб, эгилиб таъзим қилган кўйича Бобурга яқинлашди. Мусибатли товуш билан деди:

— Амирзодам, бир қошиқ қонимдан кечинг! Яна бир шумхабар!...

Бобурнинг хаёли Тошкентга кетди. Қосимбек уч ойдан бери ўша ёқларда юрган эди. Бобурнинг тоғаси Маҳмудхон Шайбонийхоннинг элчиси шарафига зиёфатлар бериб юриб, ахири хон билан битим тузган эди. Бу битимга биноан Шайбонийхон Уратепани Маҳмудхонга бериб, ўзи Ҳисорга қўшин тортиб кетган эди. Пайтдан фойдаланган Маҳмудхон укаси Олачакхон билан бирга Фарғона водийсидаги Аҳмад Танбалга қарши уруш очган эди. Улар водийни Аҳмад Танбалдан тортиб олиб, Тошкент хонлигига қўшмоқчи эдилар. Шайбонийхон аввал бу ниятга қўшилган эди. Наҳотки энди сўзидан қайтган бўлса?!

— Не бўлди? Сўзланг!

— Шайбонийхон манфурлик билан сўзидан қайтмишдир, амирзодам! Тоғаларингиз Фарғона водийсида Аҳмад Танбал билан олти ой олишиб, уни енголмай, кўп талафотлар бериб, заифлашиб қолган пайтда Шайбонийхон битимни бузиб, кутилмаганда кетларидан бостириб келмишдир! Олдинда Аҳмад Танбал қўшини, кетларида ёлғон иттифоқчи Шайбонийхон қўшини! Тоғангиз бу икки балонинг орасида қолиб тор-мор бўлдилар! Шайбоний-хон уни асир олмишдир.

Бобур жойида ўтиролмамай ўрнидан туриб кетди.

— Ё алҳазар! Тошкент ҳам кетдими, а?

— Э, сўраманг, амирзодам! Тошкентда икки минг кўриқчи аскар бор эди. Олти ойга етгулик захира бор эди! Қўрғонни қаттиқ туриб ҳимоя қилса бўлур эди. Бироқ асир тушган Маҳмудхон беҳад уятлик бир иш қилмишдир. Шайбонийхон уни қатл эттирмоқчи бўлганда, Маҳмудхон: «Қонимдан кечинг, не талабингиз бўлса бажарай!» деди. Шунда Шайбонийхон шарт қўюрки, Тошкентдаги кўриқчи аскарларингизга буйруқ ёзиб юборинг, токи қўрғонни жангсиз ташлаб чиқиб кетсинлар, аммо хазина билан ҳарам қўрғонда қолсин. Жон ширин-лик қилиб,

Маҳмудхон бу шартни қабул қилмишдир!

— Наҳотки бутун ҳарам Шайбонийлар илкига тушган бўлса?!

— Ҳа, амирзодам, ғолиблар қўриқчисиз Тошкентда уч кун элни таламишдир! Тоғойингиз Маҳмудхоннинг энг кўхлик сингиси Давлат бегим Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султон ҳарамига учинчи хотин бўлиб кирмишдир. Эллик уч яшар Шайбонийхоннинг ўзи Маҳмудхоннинг ўн олти ёшлик гўзал қизи Мўғил хонимни никоҳлаб олмишдир! Маҳмудхоннинг суюкли хотини Розия Султон бегим илгариги элчи Жонибек Султонга гунчачи қилиб никоҳланмишдир! Бултур Хонзода бегим учун бизни шунчалар маломат қилган Маҳмудхон энди суюкли хотинини, қизини, сингисини ўз жони учун бунчалик шармандали аҳволга солгани бутун эл-улуснинг нафратини келтирмишдир!

Бобурнинг хаёли Ойиша бегимга кетди. Ундан кўнгли қолиб, ажрашиб кетган бўлса ҳам, лекин бир вақтлар илк ёшлик меҳри билан сўйган хотинининг Шайбонийхон ҳарамига тушиши эҳтимоли уни даҳшатга келтирди. Опаси Хонзода бегимнинг Шайбонийхон ҳарамига тушгани озми?

Бобур Қосимбекка даҳшат тўла кўзларини тикиб сўради:

— Наҳотки Ойиша бегим...Егачим Хонзода бегимнинг кундошига айлантирилган бўлса?!

— Йўқ, амирзодам! Не тил билан айтайки, Ойиша бегим хоннинг амакиси — эллик беш ёшли Кўчкинчихонга тўқол хотин қилиб никоҳланмишдир!

Бобур юзини қўллари орасига олиб нидо қилди:

— О, бу не разолат? Не шармандалик?!

Қора кўзларидан учкунлар сочиб Бобурга аччиқ гаплар айтган ўша Розия Султон бегим бугун Жонибек Султоннинг қучоғида! Бу йўғон гавдали маккор бек Маҳмудхон саройида элчи бўлиб, хон билан шатранж ўйнаб, атайлаб ютқизиб юрган пайтларидаёқ унинг суюкли хотинини кўз остига олиб қўйган бўлса эҳтимол. Ойиша бегим-чи?

Қосимбек армон тўла товуш билан сўзида давом этди:

— Кошки Маҳмудхон шунча уят ишлар қилиб, тирик қолган бўлса!

— Тоғойим ўлдирилдими?!

— Шайбонийхон биринчи мартасида уни ўлдирмаган эди. Лекин ҳалиги шармандаликлар билан руҳан ўлдиргандан баттар қилиб Мовароуннаҳр чегарасидан шарққа — Олтой томонга қувиб юборган эди. Бундан алами келган Маҳмудхон ўша ёқларда ўзига тарафдорлар топиб, қўшин йиғиб Шайбонийхондан қасд олиш учун яна Сирдарё бўйига келади. Хўжанд яқинида иккинчи марта жанг бўлиб, Маҳмудхон яна енгилади-ю, икки ёш ўғли билан асир тушади. Бу гал Шайбонийхон Маҳмудхоннинг ўзини ҳам, ёш ўғилларини ҳам аёвсиз қатл эттирмишдир!

— Ё алҳазар!.. Ё раб!..

Бир вақтлар Бобурга оқибатсизлик қилиб, алам ўтказган яқинларининг тақдир томонидан бунчалик шафқатсизларча жазоланиши Бобурни қора босириқдай эзиб, карахт қилиб қўйди. Бобур улардан ҳар қанча ранжиганда ҳам бундай оғир жазоларни уларнинг ҳеч бирига раво кўрмас эди.

Бобурнинг ранги қув ўчиб, юз мускуллари титраётганини кўрган Қосимбек шумхабар келтиргани учун яна бир марта узр сўради. Бобурнинг сал тафтини оладиган чора қидириб: — Амирзодам, қани, ўлтирсинлар, марҳумларнинг арвоҳига тиловат қилайлик, — деди. Тиззалари бўшашиб, оёғида зўрға турган Бобур арча тагидаги бояги жойига қайтиб ўлтирди. Қосимбек унинг қаршисига тиз чўқди. Навкарлар ҳам бирин-кетин чўнқайдилар. Қосимбек ширали, йўғон овоз билан қуръон сураларини оҳангдор қилиб айтиб, узоқ тиловат қилди. Дарёдай бир зайлда оқадиган бу оҳанглар Бобурга дунёнинг бебақолигини, ўтиб турган ҳар бир дақиқа умр қайтиб келмайдиган неъмат эканини, ҳаётнинг ғаниматлигини эслатди-ю, ўзини сал босиб, ялангоёқларини тўнининг этаги билан бекитиб қўйди. Тиловат тугаб, юзларига фотиҳа тортганларидан сўнг Қосимбек навкарларга қўли билан нарироқ бориб туриш ишорасини қилди. Улар узоқлашгач, Бобурга янада яқинроқ келиб, паст овоз билан деди:

— Шайбонийзодалар бу ғалабалардан қутуриб, Андижонга кўз тикмишлар. Босқинчилар эртаиндин Ўратепага ҳам келурлар. Энди бу ерларда юриш хатарли, амирзодам. Тоғ ошиб, Ҳисорга кетмоқ керак.

Ҳисор ҳукмдори Хисравшоҳ тахтни Бобурнинг амакиваччаси Бойсунқур мирзодан тортиб олиб, тахтга даъвогар бўлмасин, деб, ўлдиртирган эди. Бобур шуни эслади-ю:

— Менинг қордан қочиб дўлга тутилишим не даркор, жаноб Қосимбек? — деди.

— Менинг мақсадим бошқа, амирзодам. Камина Ҳисор беклари билан бултурдан бери махфий музокара олиб бормоқдамен. Уларнинг кўпи Хисравшоҳдан норози экан. Ўзи бир навкардан чиққан таги паст ҳукмдор. Тахтда ўлтиришга ҳаққи йўқ. Борсак, яхши беклари сизга ён босгайлар.

— Яна тахт талашишми? Йўқ, жаноб Қосимбек! Мен бу талашлардан жуда тўйдим! Ҳозир менга тинч бир гўша бўлса, дарвишона ҳаёт кечирсам, ашъор ёзсам — шу ўзи бас!..

Қосимбек боядан бери кўзини Бобурнинг яланг оёқларидан олиб қочмоқда эди. Шаҳзоданинг бундай юриши унга жуда эриш туюларди.

— Амирзодам, сиз бизнинг тақдиримизни ҳам ўйланг! Икки юз элликта содиқ одамларингиз — беклару мулозиму навкарларингиз сизга омад тилаб, аввалгидан ҳам катта мартабаларга етишингизга ишониб, тоғу тошда саргардон бўлиб юриши нечун?

Қосимбекнинг гапи тагида: «Чиндан дарвиш бўламен десангиз сизга бунча беку навкарларнинг не кераги бор? Нечун жавобини бермайсиз?» деган маъно ётар эди.

— Сиз келтирган мудҳиш хабарлардан кўнглим вайрон бўлиб турган пайтда яна бир мушкул гапни қўзғадингиз, жаноб Қосимбек!

— Густохлигим учун мени кечиринг!

— Аммо сиз ҳақсиз. Мен сиздек содиқ кишиларимнинг тақдирини ҳам унутмаслигим керак. Ростини айтинг, жаноб Қосимбек, Хисравшоҳнинг ўзи ҳам сизни хизматга чорлаганми?

— Чорлаган. Икки қайта махсус одам юбормишдир.

Бобур Қосимбекнинг мардона юзига, қирқ ёшга бормасдан оқ оралай бошлаган калта соқол-мўйловига маъюс бир назар ташлади.

— Сиздан маҳрум бўлиш мен учун беҳад мушкул! — деди. — Отам ўлгандан бери менга отадек ғамхўрлик қилдингиз. Мен сиздан кўрган садоқату яхшилиқни ҳали бошқа ҳеч қайси бекдан кўрган эмасмен!

— Сарафрозмен, амирзодам!

— Энди шу яхшилиқларингиз ҳурмати, мен сизга жавоб берурмен. Майли, Ҳисорга боринг!

— Сизни тарк этиб кетишга кўнглим йўқ, амирзодам! Бирга кетайлик!

— Мен ўзим ҳам шоҳлик занжирдан бутунлай озод бўлишга интилмоқдамен, жаноб Қосимбек. Бу занжирнинг бир учи тобе одамларга боғланган бўлса, унинг иккинчи учи шоҳнинг ўзига боғланур экан! Шу сабаб, тобеларни занжирдан бўшатмагунча подшоҳнинг ўзи ҳам занжирбанд бўлур экан. Мен энди мана шу табиат бағрида занжирсиз яшашга қасд қилдим. Шунинг учун сизга жавоб! Бошқа беку мулозиму нав-карлар ҳам вақт-соати билан жавоб олурлар!

Бобур Қосимбек билан хайрлашмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Самарқандда суюкли опасидан, Тошкентда хотинидан айрилган, бугун эса шунча машъум хабарлар эшитиб, яна энг ишонган бекидан ҳам ажрашишга мажбур бўлаётган Бобур ўзини ҳар қанча тетик тутишга уринса ҳам тиззалари букилиб, гандираклаб кетди. Қосимбек уни қучоқлаб хайрлашар экан, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Бобур ўзига азоб берадиган оғир туйғуларни тоғлардан кўринадиган кенгликларга сочиб юбора олса ёки гўзал шеърий сатрларга жойлай олса бир қадар енгил тортади. Не ерда сокин ўлай? Не қилай? Қаён кетайин?

Не дайрдин эшигим очилур, не масжиддин.

Неча эшикдин эшикка гадо каби етайин?

Куйиб-ёниб ёзган бу сатрлари қалбининг тафтини олар, дунёда унинг учун ҳамма эшиклар бекилганда ҳам бир муқаддас қопқа — шеърият қопқаси доим очиқ эканини ич-ичидан сезиб кўнгли кўтариларди. У ўз қалбида ҳали сарф этилмаган қудратли кучлар борлигини, опаси Хонзода бегим Бобур билан видолашган пайтида: «Сизнинг нодир истеъдодингиз бор, бу буюк неъматни ҳайф қилманг!» деган сўзлари кўп эсига тушади. Кеча мана шу Оксув бўйидаги бир қишлоқда тўй бўлган, шунда ёш бир хонанда сеҳрли товуш билан Бобурнинг «Кўнглимдан ўзга ёри вафодор топмадим» деб бошланадиган ғазалини ашула қилиб айтганини у ўзи кўчадан ўтаётиб эшитган эди. Ўша дақиқаларда унинг қалбидаги энг зўр куч жунбушга келиб, юзага чиқиш учун йўл ахтарган эди. Бу ички куч унга Даҳқатнинг кунчиқиш томонидан уч минг газ баландликдаги Осмон Яйлов тоғининг учидан отилиб чиқиб турган мўъжизавий булоқни эслатди. Жилғалар бўйидан, тоғ ён-бағрилариининг тагидан кўз очган булоқлар кўп. Лекин шундай юксак тоғнинг энг баланд бир нуқтасидан ёриб чиққан бундай ғалати чашмани Бобур биринчи марта шу ерда учрат-ди.

Жанубда мангу қорга бурканган улуғвор Пирях чўққиси ялтираб турибди. Аммо у чўққи билан Осмон Яйлов тоғнинг орасида беҳад чуқур жилғалар, катта-катта баландликлар бор. Бу булоқнинг суви ўша чўққидан тушиб, яна Осмон Яйловга чиқиб келгунча икки орадаги чуқурликлардан ҳам теранроқ жойга тушиб, сўнг яна юксак тоққа кўтарилган бўлиши керак. Булоқ бунча кучни қаердан олганикин? Уни шунчалик баланд жойга чиқишга, шундай тошлар орасидан кўз очишга нима мажбур қилган экан? Эҳтимол, илгари унинг кўзи пастдаги тоғ камарларида бўлгандир? Балки булоқнинг устига тоғ кўчиб тушиб, аввалги кўзини бекитиб қўйгандир?

Бобурга бирдан ўз ҳаёти ҳам кўчки босган булоққа ўхшаб кўринди. Ахсида қулаган жар ҳам шу булоқнинг кўзига тушган. Кўчманчи султонларнинг Самарқанддаги ғалабаси ҳам... Ички бир куч билан қайнаб чиқаётган булоқ кўчкининг тупроқларини ювиб, тошлар орасидан йўл топиб ўта бошлаганда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий зилзилалар зарбидан янги-янги жарлар қулайди, қоялар кўчади-да, яна шу булоқнинг кўзига тушади.

Булоқ ҳамон туғилган заминининг бошқа жойларига бош уриб, ёруғ дунёга олиб чиқадиган янги йўллар излайди.

Агар Осмон Яйлов булоғи тошлар орасидан йўл топиб, мана шундай баланд қояни ёриб чиққан бўлса, Бобур умидсизланмаслиги керак. Эҳтимол, унинг толеи ҳам мана шу булоққа ўхшаб, баланд бир нуқтадан қайта кўз очар. Балки бу баланд нуқта шеъриятдадир?

Бир куни пешин кечроқ Бобур Осмон Яйлов булоғи бўйида мана шу хаёлларга фарқ бўлиб ёлғиз ўтирганда, катта-катта иккита бўрибосар итни эргаштириб бир чўпон йигит келиб қолди.

Оёғида чориқ, бошида қизил хошияли оқ қалпоқ, белига катта пичоқ осиб олган, қўлида қизил ирғай таёқ. У тош устида ўтирган Бобурга салом берди-ю, итларни орқароқда қолдириб, ўзи булоқдан кафтида сув олиб ичди. Кейин ҳўл қўлларини қалами яктагининг қўлтиқларига арта туриб, Бобурга гап қотди:

— Ҳа, жўра, пошшонг зикналик қилдими, тоққа яланг оёқ чиқибсен?

Чўпоннинг «сен-сен»лаб гапиргани Бобурнинг қулоғини тирнаб ўтгандай бўлди. Аммо ўзини босиқ тутиб:

— Қайси подшоҳим? — деб сўради.

— Бобур деган бир подшо Даҳқатда юрган эмиш. Сен ўшанинг одамлариданмисен?

Бобур эски кийимларини кийиб чиққан, ўзи тоғ офтобида куйиб қорайган, аммо унинг юзида, қўлларида асилзодаларга хос бир назокат борлиги билиниб турарди. Чўпон уни подшоҳнинг мулозимларидан деб ўйламоқда эди. Бобур ўзини танитгиси келмай:

— Ҳа, — деди.

Чўпон ирғай таёғига кенг кўкрагини тираб, Бобурга синовчан назар билан тикилди:

— Подшонгга жуда содиқмисен?

Бобур мийиғида кулиб:

— Мен ўзимга содиқ бўлсам бас, — деди.

— Подшонг ҳам сени ёмон кўрса керак-да, хор қилиб қўйибди.

Энди Бобур чўпоннинг юзига тикилиб қаради. Бетига ҳали устара тегмаган йигирма ёшлардаги йигит. Лекин чуқур кўзлари қирқ-еллик ёшга кирган ва кўп ғам чеккан одамникидай сўлғин, кексанамо.

— Подшоҳимни мунча кўп сўроқладинг, бирон арзинг борми? — деди Бобур кулимсираб.

Чўпон қовоқларини уйиб:

— Мен уни мана шу тоғда яккама-якка учратмоқчимен, — деди.

— Агар учратсанг... Не гапинг бор?

Чўпон йигитнинг кўзлари ғазаб билан қисилди:

— Отам билан акамнинг бошини не қилган, шуни сўраб билмоқчимен.

— Бошини? Бобур-а?! Сен... сен кимсан ўзинг?

— Чагракларданмен!

Бобур Андижон тоғларида яшайдиган чорвадор туркий қабила — чагракларни эслаб ҳайрат билан сўради:

— Бу ерда ҳам чаграклар борми?

— Биз бу ерга Ўш томонлардан қочиб келганмиз. Мен ўшанда ўн тўрт яшар бола эдим. Бобур келиб отам билан акамнинг қўйларини, йилқиларини тортиб олмоқчи бўлган. Чўпонлар: «Бермаймиз!» деб ғалаён қилган. Кейин Бобур ҳаммасини ўлдириб, бошларини кесиб кетган. Онам билан борсак, ўн беш-йигирмата ўлик ётибди. Бошлари йўқ. Танасидан таниб олиш қийин бўларкан. Онам дам у танани қучоқлаб йиғлайди, дам бу танани...

Бобур Ўшнинг жанубида бундан олти йил аввал Аҳмад Танбалнинг қонли хуржунидан лолақизғалдоқлар устига юмалаб тушган каллаларни яна кўз олдига келтирди. Ўшанда уни сескантириб юборган ёшгина йигитнинг калласи ва устара тегмаган юзи кўз олдида қайтадан гавдаланди. Мана бу турган чўпоннинг юзи Бобурга бирдан ўша юзни эслатди-ю, кесик бўйиннинг қон аралаш гўштлири хаёлида такрор пайдо бўлиб, борлиғини даҳшатга келтирди. У чўпонга саросима кўзлар билан қараб:

— Аҳмад Танбал ўлдирган! — деди. — Султон Аҳмад Танбал!

Чўпон таёғини кўкрагидан олиб, Бобурга яқинроқ келди:

— Сен ўша бошларни кўрганмидинг?

— Ҳа, яйловда... Ўшнинг яйловида Аҳмад Танбал ўша бошларни келтириб кўрсатган. Бунга олти йил бўлди... Чўпонлар ғулу кўтариб, навкарлардан уч-тўрттасини ўлдирмишлар. Танбал ўшанинг қасдига бош кесиб келган эди!

— Танбал эмас! Менга кўрган одамлар айтган! Отамнинг бошини Бобур кесиб кетган!

— Одамлар ёлғон айтмишлар! Мен... аниқ биламен. Бобур норасида ўсмир эди. Тоққа Султон Аҳмад Танбал борган!

Бобур ўзини оёқлаётган одамга ўхшаб шошилиб гапираётгани учун чўпон йигит энди ундан гумонсиради. Зуғум қилиб:

— Сен ўзинг кимсен? — деди. — Бобур сенинг киминг?

Бу савол Бобурнинг этини жунжиктирди. Гўё чўпон ҳозир ундан отасининг хунини талаб қиладигандек туюлди.

Егасининг овозидаги ғазаб ва таҳдидни пайқаган итлар бирдан ириллаб, Бобурга ташланишга тайёрланишди. Бобур ўрnidан сапчиб турди. Қўли беихтиёр белидаги ханжарнинг сопига борди.

Лекин унинг оёқлари яланг эди. Итлар энг аввал унинг оёғидан оладигандай кўринди. Шу пайт у ўзининг яланг оёқ юрганидан қаттиқ пушаймон бўлди.

— Нега индамайсен? — деди чўпон яна таҳдид билан.

Бобур ўзини иложи борича вазмин тутиб:

— Не дейин? Гапимга ишонмасанг! — деди.

Чўпон итларига ўгирилиб:

— Тўрткўз, Бўйноқ, ётинглар! — деди. Сўнг яна Бобурга юзланди: — Хўш, гапинг чин бўлса, менинг отамни Бобурнинг ўзи эмас, Танбал деган беки ўлдирган. Шундайми?

— Шундоқ.

— Ўша бекка ким фармон берган? Бобурми?

— Бобур бундай бўлишини билмаган... Ёшлик қилган!

— Яна пошшойингнинг тарафини оласан-а! Агар мен ҳозир мана бу итларимга «ол»! — десам, сени тилка-пора қилиб ташлагай. Шунда фақат итлар айбдор бўлгайми? Буларни олқишлаганим учун мен гуноҳкор бўлмасменми?

Бобур чўпоннинг бу гапига эътироз қилиб бўлмаслигини сезди-ю, бошини қўйи солди:

— Балки сен ҳақлидирсен...

— Кимсен ўзинг? Айт ростини!

Чўпоннинг овозидаги таҳдидни сезишиб, итлар яна ириллашди. Бобур қўрққанини сезса, итлар унга ташланадиганга ўхшарди. У бор кучини гўё кўзларига йиғиб, чўпонга тик қаради-ю, дадил туриб:

— Мен Бобурмен! — деди.

Чўпон қулоқларига ишонмай, унинг яланг оёқларига яна бир қаради:

— Наҳотки подшоҳ Бобур сен бўлсанг?!

— Ҳа, мен подшоҳ эдим!

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир... тожу тахт даъвосидан воз кечдим. Энди фақат шоирона ҳаёт кечирмоқчимен.

— Шошма, шошма!

Оқсув бўйида бўлган кечаги тўйда чўпон ҳам бор эди. У хушовоз ёш ҳофизнинг Бобур ғазали билан айтган ашуласини тинглаб ғалати бўлиб кетган эди. Ашула охирида:

Бобур, ўзунгни ўргата кўр ёрсизки, мен

Истаб жаҳонни, мунча қилиб ёр топмадим! —

деган сатрлар унинг эсида қолган эди.

Ҳозир Бобур бир ўзи тоғу тошда ёлғиз юргани ҳам унинг ўша байтини тасдиқлаган кўринди-ю, чўпон итларига қараб:

— Ёт! Бўйноқ, ёт! — деб буюрди. Итлар тинчлангач, яна Бобурга кўз тикиб сўради: —

Шоирлигинг рост бўлса, шу ерда ёзган шеърларингдан бирини айт-чи?

Бобур ерга қараб ўйланиб олди-да, бошини кўтарди.

— Эшит:

Не хеш мени хушлару не бегона,

Не ғайр ризо мендину не жонона.

Ҳар нечаки яхшиликда қилсам афсун,

Халқ ичра ёмонлик билан мен афсона.

Ички туғён билан ўртаниб айтилган бу сатрларнинг тафти чўпоннинг бирдан ялтираб кетган кўзларида акс этди.

— Сен ҳам куйганлардан экансен, шоирлигинга тан бердим! Агар шу шоирлигинг бўлмаса, сени раҳматлик отамнинг қасдига итларимга талатиб юборар эдим! Хайр, шоир, омон бўл!

Чўпон итларини эргаштирганича чағатда ёйилиб юрган қўйларига қараб кетди.

Бобур шу куни Осмон Яйловдан Даҳкатга қандай тушиб келганини билмайди. У машъум ўтмишидан осонликча қочиб қутулолмаслигини, ёмон беклар Бобурнинг номидан қилган

золимликларни одамлар ундан кўришини ўйлаб, вужудини янги бир безовталиқ чулғаб олди. Ёшлиқда бекларнинг раъйига қараб қилган хатолари бояги иккита ваҳимали итнинг қиёфасига кириб, ҳали ҳам кетидан қувиб келаётганга ўхшарди.

Даҳқатда эса уни яна бир таҳликали хабар кутиб турарди. Шайбонийхон қўшинлари Ўратепага етиб келган, шаҳарга бозор қилиш учун борган даҳқатлик кадхудони хон кишилари тутиб олиб калтаклашган.

— Бобур яшириниб юрган жойини кўрсатасан! — деб талаб қилишган эди. Юзлари қамчи изидан қонталаш бўлиб шишиб кетган эллик ёшлардаги кадхудо тожикчалаб:

— Мен меҳмонимни тутиб берадиган аблаҳ эмас! — деди Бобурга — Ёвларингизни Оқтанги деган дарага бошлаб бориб, адаштириб, ўзим тоғма-тоғ қочиб келдим!

Оқтанги Даҳқатдан ўттиз чақиримча ғарбда эди. Хоннинг искабтопарлари бугун бўлмаса, эртага бу ерларга етиб келиши муқаррар. Шайбонийхон Бобурнинг бошини кесиб келганларга катта олтин ваъда қилган.

Ички ҳовлидан Қутлуғ Нигор хоним чиқди:

— Бобуржон, ҳаммамиз нажотни сиздан кутмоқдамиз! Дарвишона юришларни энди бас қилинг. Ҳамма сизни қувғиндаги шоҳ деб билур, бошқа гапга ҳеч ким ишонмагай. Хон кишилари ҳам сизни тахтга даъво қилиши мумкин бўлган бир шаҳзода деб излаб юрурлар. Даҳқатликлар ҳам шунча вақт бизга нону туз бердилар. Энди бу қишлоқни хавф-хатардан қутқариш ҳам сизнинг бурчингиздир, жоним!

Бобур агар ёв билан бу ерда тўқнашса, қишлоқ оёқости бўлишини ўйлади. Бу ерда у билан бирга юрган онасини, бек ва навкарларини ёвдан омон сақлаш учун ҳам, ўзи бояги чўпонга ўхшаш қасоскорларнинг тасодифий қурбони бўлиб кетмаслиги учун, даҳқатлик кадхудонинг тузини оқлаш учун ҳам Бобур яна қайтадан қурол-яроғ тақишга ва одамларига бошчилик қилишга мажбур эканини, ҳозир шундан бошқа иложи йўқлигини ҳис қилди-ю, оғир «ух» тортди:

— Шоҳлик тақдиримдан яланг оёқ қочиб қутулолмас эканмен! Жаноб Шеримбек! Сиз энди Қосимбекнинг ўрнида амирал умаросиз!

Бобурни ўн икки ёшида Олатоғ томонларга олиб қочиб кетиб қутқармоқчи бўлган кекса Шеримбек тоғойи қувониб таъзим қилди:

— Иноятингиздан сарафрозмен, амирзодам! — деди.— Буюринг!

— Одамларимизнинг барчасига амримизни етказинг. Кўч-кўронни йиғиштирсинлар! Шу бугун кечаси Даҳқатдан жўнаб кетгаймиз!

— Муборак буйруғингиз алҳол адо этилур, амирзодам!

Яна зирҳли кийимлар кийган, қурол-яроғ таққан Бобур ўша кеча тоғдан-тоққа ошиб кун чиқиш томонга — Исфарадан наридаги Сўхга қараб кетди.

4

Тоғдан тушиб келаётган Сўх сойи тошларга бош уриб шовуллайди. Бобур арчазор сўқмоқдан Ойнатоғ томонга кўтарилиб боради. Тоғларда кўп юриб ҳар қанча чиниққан бўлса ҳам, тик сўқмоқ йўлда ҳансираб қолади. Ойнатоққа етгунча икки-уч марта тўхтаб на-фас ростлайди. Табиат мўъжизаси бўлган бу тоғнинг силлиқ тошларида атроф худди ойнадаги каби аксланиб туради. Бобур бу тоққа чиққанда унинг сеҳрли ойнасида ўз тақдирини кўришга интилади. Қачонгача тоғдан-тоққа ўтиб, чет қишлоқларда Шайбонийхон қиличидан жон сақларкан? Ана, яшил боғларга бурканган Сўх, Ҳушёр қишлоқлари. Булар ҳам чингизийлар ҳуружидан ҳимоя истаб, Бобурни уч юзтача навқари билан йил бўйи меҳмондай эъзозлаб юришибди. Босқинчиларнинг шум қадамлари ҳали бу ерларга етиб келган эмас. Улар Сирдарё бўйларида ва Андижон томонларида ўзаро урушлар билан банд. Бобур қуёшли кунда Ойнатоғ тепасига чиқиб, Қўқон томонларга оқиб кетаётган Сўх сойига

тикилади. Бу сойнинг сувида тилларанг шуълалар ўйнайди. Айтишларича, Сўх сувининг таркибида олтин бор экан, шунинг учун бу сувни ичган одамнинг вужуди яйрайди. Наҳотки шу Ойнатоғ ҳам, шу тиллоли сой ҳам — ҳаммаси яна чингизийлар истилосига гирифтор бўлса? Бобурнинг ортидаги қорли тоғлардан совуқ шамол эсади. Узоқдаги яшил водийларга осмондаги оқиш булутларнинг сояси тўшалиб ётади.

Ҳозир авжи баҳор, Фарғона водийси яшил либосда.

Уфқнинг ҳарир пардаси ортида — кўз илғамас узоқликларда Чотқол тоғларию Тошкент воҳаси бор. Жиззах ва Самарқандни, Марғилон ва Андижонни Бобур ҳозир гўё хаёл кўзи билан кўрдию, бир вақтлар шундай кенг дунёда бежавотир, эркин юрган пайтларини эслаб, юрагини армон тимдалади.

Ҳозир мана шу улкан ватанда унинг осуда яшайдиган макони, тайинли бир уйи йўқ. Ҳаммаси Танбал билан Шайбонийхоннинг қўлига ўтиб кетган. Эшик оға Шерим тоғойи Бобурни Хуросонга кетишга ундайди.

Бироқ Бобур кетса, ватанидан умрбод айрилиши мумкинлигини гўё олдиндан сезади. Илгари туғилган юртида бемалол юганда унчалик билинмайдиган ватан туйғуси энди ватанидан айрилиш хавфи туғилганда унинг бутун вужудини қамраб олган. У мана шу ўлкани неча қайта у четидан-бу четигача кезиб чиққан, унинг ҳар бир қақиримига кўз нуруни тўкиб, ёшлигини уруғдай сочиб ўтган. Унинг бутун умри, бутун борлиғи мана шу муаззам заминга илдиз отган. Энди бу илдизларнинг ҳаммасини қандай юлиб олиб кетади? Бунинг оғриғига қандай чидаш мумкин?

Аҳмад Танбал билан Шайбонийхон аввал бир-бири билан иттифоқ тузиб, ҳозир бир-бирининг пайини қирқишга тушган. Шу кунларда улар жанг қилаётганини Бобур аниқ билади. Зора бу иккаласи бир-бирининг бошини еса-ю, Бобурнинг бекилган йўллари очил-са...

Бобур шу умид билан Андижон томонга махсус одамлар юборган. У эртаю кеч шу одамларнинг хушхабар билан қайтишини кутади.

Лекин юборилган одамлар бир ярим ойдан бери қайтмаяпти. Нима бўлдийкин? Кутиш оғир. Кунлар бениҳоя секин ўтади. Бобур нима қилишини билмай тоғ ёналарини ёлғиз кезгани-кезган. Тадбиркор Қосимбек кетиб қолмаганда, балки ундан яхши бир маслаҳат чиқармиди? Жонкуяр сафдоши Нўён Кўкалдош ҳам йўқ — бултур Тошкентнинг жанубидаги Оҳангаронда бир номард уни баланд жардан ташлаб ўлдирган. Бир-биридан машъум хотиралар Бобурнинг хаёлида муттасил чарх уради. У интиҳосиз ғам-ғуссалар қуршовидан чиқиб кетишга интилиб, хаёлида шеър машқ қилиб кўрди. Аммо уни бу кўйларга солган даҳшатли воқеаларни қофияга солиб, оҳангдор қилиб айтишга хуши келмади.

* * *

Кечки пайт тоғларга туман тушди. Арчазор ёнида хаёл суриб юрган Бобур пастдаги водий йўлларини ҳам туман тўсиб қўйганини кўрди-ю, сой бўйига келди.

Қуюқ туман дунёни алланечук тор ва совуқ қилиб қўйди. Сўх сойининг юқори-пастлари ҳам кўздан йўқолди. Тезоқар тоғ дарёчасининг қаёқдан келиб, қаёққа кетаётгани энди фақат унинг тошларга урилиб шовуллашидан билинар эди, холос.

Бобурнинг ҳозирги қароргоҳи мана шу сойнинг яқинида — кенг бир сайҳонликда эди.

Баландроқ бир жойда унинг қизил мовут чодир бор. Чодирнинг ўнг ёнида Қутлуғ Нигор хонимнинг саккиз бурчакли оқ ўтови турипти. Қолган йигирма-ўттизта ўтов ва чодирлар уларнинг нари-берисига ўрнатилган. Совуқ туман ичида чодир ва ўтовлар гўё бир-бирларидан узоқлашиб кетгандай ва ҳаммасини моғор босаётгандай кўринарди.

Бобур йўлида учраган одамларнинг таъзимларига индамай бош ирғаб ўтди-ю, Мамадали китобдорнинг ўтови томонга бурилди. Бу ерда Бобур доим ўз кўчи билан бирга олиб юрадиган китоблари сақланар эди. Беш-олти туяга юк бўладиган нодир китоблар қалин чарм қопланган

махсус сандиқ ва қутиларга ёғин-сочин ўтмайдиган қилиб жойланган эди. Кексайиб қолган бўлса ҳам ҳамма сафарларда Бобур билан бирга юрадиган захил юзли эллик беш яшар Мамадали китобдор китобларни худди чақалоғини авайлайдиган онадай авайлаб-асрар эди. У Бобурга таъзим қилиб:

— Буюринг, амирзодам! — деди.

Бобур тарихий китоблардан бир-иккитасининг номини айтди.

Мамадали китобдор китобларга қўл уришдан олдин қўлини яхшилаб ювадиган одати бор эди.

— Сиз мунтазир бўлманг, қулингиз элтурмен!

Бобур ўтовдан чиқиб ўз чодирига кирди. Орадан анча вақт ўтганидан кейин Мамадали китобдор айтилган китобларни ипак матога ўраган ҳолда икки қўллаб кўтариб кирди-ю, тўрдаги миз устига секин қўйиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Бобур машҳур саркардалар ва шоҳларнинг ҳаётлари ҳақидаги тарихий китобларни варақлар экан, мураккаб жумлалар, жимжимадор ўхшатишлар, афсона ва ривоятлар орасидан чинакам бўлган ва одамни ишонтирадиган воқеаларни изларди. Лекин кўпчилик китобларда нуқул ғалабалар дабдабали услуб билан куйланарди.

Еҳтимол, ҳозир Шайбонийхон ҳақида ҳам мана шундай дабдабали китоблар ёзилаётгандир.

Бобур Биноийнинг яна Шайбонийхон томонига ўтиб кетганидан, Муҳаммад Солиҳ эса «Шайбонийнома» деган шеърини китоб ёзаётганидан хабардор эди. Улар Шайбонийхоннинг Бобур билан олишувларини қандай ёзишаркин? Мана бу китоблардаги каби ғолибни кўкларга кўтариб мақташса, Бобурга бўлмаган айбларни тақиб, уни ёмонлашса, кейин одамлар ҳақиқатни қаердан билади?

Бобур нуқул зафар тантаналарини куйлаган жангомаларни бир четга суриб қўйди. Сўнг ўрнидан туриб, ўзининг «Вақоий» деб аталган хотира дафтарларини сандиқдан олди.

Қизиқ: сўнгги марта дафтарга Бобур ўзининг Самарқандни Шайбонийхондан қандай тортиб олганини ёзгану кейин унга қўл урмаган эди. Демак, кейинги мағлубият ва саргардонликларни унинг ўзи ҳам ёзишни истамаган экан! Аммо булар дафтарга ёзилмагани би-лан Бобурнинг хотирасида муттасил такрорланиб юрибди-ку. «Иситмани яширсанг, ичга урар», дейдилар. Бобур қилган хатоларини дафтаридан яширгани билан улар ҳар куни не-ча қайта янги-янги тафсилотлари билан хаёлидан ўтиб, қалб ярасини тирнагани-тирнаган. Бундан кўра ҳамма воқеаларни ростгўйлик билан мана бу дафтарга ёзса, балки ўшанда иситма ташига чиқиб, дили хиёл енгиллашар?

Бобур дафтарига Сарипулда қандай мағлуб бўлганини, кейин қандай хўрликлар кўрганини ёза бошлади.

У бу ишни гўё ўзи учун, ўз виждони олдида ҳисоб бергиси келиб қиларди. Шунинг учун боя ўқиган китобларидаги жимжимадор, баландпарвоз услуб бу ёзувларга мутлақо ярашмаслигини сезарди. Шу сезги таъсирида китоблари орасида турган Шомийнинг «Зафарнома»сини қўлига олиб варақлади.

Бу китобнинг муқаддимасида Шомийнинг Амир Темурдан қандай топшириқ олгани ҳикоя қилинган эди. Соҳибқирон жангномалар ва тарих китобларида кўп учрайдиган ҳашамдор такаллуфларни суймас эканлар, ортиқча лоф уришлар, муболағалар ичида ҳақиқат йўқолиб кетишини, дабдабали услуб чиндан содир бўлган воқеаларнинг маъно ва моҳиятини одамлардан тўсиб қўйишини айтган эканлар. «Шунинг учун сиз бор ҳақиқатни аниқ равон қилиб ёзинг, токи унинг маъносини авом халқ ҳам англагай, хос кишилар ҳам мақбул кўргай», — деб соҳибқирон Шомийга махсус тайинлаган эканлар.

Афсуски, Шомий бу топшириқни тўлиқ уддалай олмаган экан. Амир Темур унинг «Зафарнома»сини ўқиганда қаноатланмаганини Бобур онаси инъом қилган сандиқдаги бошқа қўлёзма манбалардан билди. Эҳтимол, шундан сўнг Амир Темурнинг кўрган-кечирганлари ва яратган тузуклари унинг ўз тилидан аниқ, илиқ ва равон услубда баён этилгандир?

Ҳозир Бобурнинг дилига энг яқин услуб мана шу эди. У хотира ёзишда ҳам соҳибқирон

бобокалонидан сабоқлар олар, бошидан кечирган барча ҳодисаларни, ютуқ ва хатоларини энг ишонган сирдошига айтиб дардлашган каби самимият билан қалам тебратарди. Фақат унинг эндиги сирдоши — ўзию мана шу дафтари эди. «Кўнглимдан ўзга маҳрами асрор топмадим!» деб ғазал битган Бобур энди барча кўрган-кечирганларини мана шу маҳрамига роз айтганга ўхшаб хотира ёзарди.

Бу розлар орасида фақат жабру жафолар эмас, ёдга тушганда кўнгилни кўтарадиган воқеалар ҳам йўқ эмас эди. Бошига тушган кўргуликлар Бобурни ниҳоятда чиниқтирган, гоҳо яланг оёқ қор кечиб юрар, аммо шамоллаш нималигини билмас эди. Шу ҳақдаги бир лавҳани дафтарига ёзиб қўйди:

«Хаштияк кенти яқинида маҳкам зарб совуқ эдиким, икки-уч киши совуқнинг шиддатидан ўлуб эди. Манга ғулга эҳтиёж бўлди. Бир ариқ сувидаким чеккалари қалин муз тўнғиб эди, ўртаси сувнинг тезлигидан ях боғламайдур эди, бу сувга кириб ғул қилдим, ўн олти қатла сувга чўмдим».

Ўшандаги совуқнинг таъсири ёдига тушиб, эти яна бир жунжикди, лекин ўн олти марта муз орасига чўмган бўлса ҳам, соғ-саломат қолгани — вужудида қанчалик паҳлавонона куч-қувват йиғилганидан далолат беришини ўйлаб суюниб қўйди.

Аммо шундан кейинги воқеаларни қаламга олганда Аҳмад Танбалга инъом қилган бағдодий қиличи айланиб келиб Бобурнинг жонига қасд қилгани кўз олдида таҳликали тарзда гавдаланди.

Ўша йили Бобур Аҳмад Танбал билан қайтадан жангга киришиб, Ўш ва Ўзганни қўлга киритган, Андижон яқинида унинг аскарларига шикаст етказиб, кўрғон ичига чекинишга мажбур қилган эди.

Бироқ кечаси Бобур қоровулликка тайин этган нав-карлар бепарволик қилиб ухлаб қолганми ёки тунда Танбал билан яшириқча тил бириктирганми, ҳар қалай, тонг қоронғисида кимдир «Ёғий босди!» деб қичқирди-да, ура қочди. Хакан ариғи яқинида очик жойда ухлаб ётган одамлар чўчиб уйғонишди-ю, ваҳима ичида тум-тарақай бўлиб кетишди. Бобур тез отга миниб, ёни-верига қараса, ўнтача одами қолибди. Нарироқда ёвнинг жангдовуллари қочганларнинг кетидан ўқ отяпти:

— Тўхта! Қайтинглар! — деб қичқирди Бобур ўз одамларига. Аммо ҳеч ким қайтмади.

Ёв жангдовуллари оздек кўринди. Бобур ёйдан уларга қараб ўқ отди. Жангдовуллар қочди. Бобур уларни қувиш билан бўлиб, дарахтлар орасидан чиқиб келган юзга яқин отлиқларни анча кеч кўрди.

Тонг ёришиб қолган эди. Ҳаммадан олдинда қўлида қалқон тутган, қилич яланғочлаган Аҳмад Танбал келмоқда эди.

Бобур уни танигач, отининг жоловини тортиб, ён-верига қаради. У билан фақат Тоҳир ва яна иккита йигит — учтагина жангчи қолган эди. «Тўрт киши буларга бас келолмайсен, қоч!» деди ички бир овоз.

Аммо шунча хиёнатлар қилган, доим қочиб қутулиб юрган Аҳмад Танбал энди биринчи марта юзма-юз келганда ундан кўрқиб қочишга орият йўл бермади. Орият ўлимдан ёмон деб, бежиз айтмаган эканлар. Бобур дарҳол жоловини қўйиб юбориб, камонига ўқ ўрнатди. Аҳмад Танбал қиличини суғураётганда Бобур унинг қисик кўзларини мўлжалга олиб ўқ отди. Ўқ Танбал бошига кийган зирҳли дубулғага қарсиллаб урилди, уни тешиб ўтолмаган бўлса ҳам, Бобур хиёнаткор душманининг бошига мушт туширгандай бўлди. Бобур чаптастик билан ёйга яна ўқ ўрнатиб, унинг безрайган юзига тўғрилаб отди. Танбал юзини қалқони билан тўсишга улгурди. Бобур отган иккинчи ўқ қалқон орқали Танбалнинг юзига урилган тарсакидек овоз чиқарди. Бу орада Танбалнинг ёнидаги кишилар Бобурга ҳам ёйдан ўқ ёғдирдилар. Бир ўқ унинг тиззасидан пастроқ болдирига қадалди. Аҳмад Танбалнинг ўзи отини «чу-чулаб» қўлида қиличи билан Бобурга бақамти келди. Бобур ярадор оёғининг «жизиллаб» куйиб оғриганини ва Аҳмад Танбалнинг қўлидаги қилич алланечук таниш эканини бир вақтда ҳис қилди. Бу — Бобурнинг

номидан Аҳмад Танбалга инъом қилинган эгик бағдодий қилич эди. Бу қилични ўпиб, Бобурга садоқатли бўлиш ҳақида қасамёд қилган Аҳмад Танбал наҳотки энди уни эгасига қарши кўтарса? Бобур буни ўйлашга ҳам улгурмасдан қилич унинг бошидаги дубулғага келиб тушди. Бобурнинг кўзларидан гўё оловли учқунлар сочилиб кетди, боши бировнинг бошидек ҳиссиз бўлиб қолди. Қиличнинг тиғи дубулға кийгизини кесиб ўтолмаган бўлса ҳам бош яраланган эди. Бобурнинг бўйнига дубулға четидан қон сирқиб тушди. Болдиридаги ярадан этиги иссиқ қонга тўлмоқда эди.

Аҳмад Танбал ғолибона ҳайқириб қиличини яна кўтарди. У энди ўткир қиличини Бобурнинг зирҳли кийимлари орасидан сал-пал кўриниб турган бўйнига урмоқчи ва бошини кесиб туширмоқчи эди. Шу пайт ортдан Тоҳир етиб келди-ю, Бобур минган бўз отнинг жировини силтаб тортди. Бедов от ўрнидан сакраб кўзғолар экан. Аҳмад Танбал бўйнини мўлжаллаб урган қилич Бобурнинг ёй-ўқлари солинган сақдоғига тегиб, уни шарт кесиб тушди.

— Амирзодам! Жировни олинг! — қичқирди Тоҳир.

Ўзи эса Бобурнинг отига қамчи босди.

Қамчи еб ўрганмаган учқур бедов олдинга ўқдай отилиб, эгасини бало-қазодан олиб чиқиб кетди.

Ярадор Бобур Ўшга қайтди, анча кунгача боши ғувиллаб, оёғи чўлоқланиб юрди.

Лекин уни яра оғриғидан ҳам ортиқ қийнаган дард— Қосимбекнинг таклифи билан Танбалга инъом этилган бағдодий қиличнинг айланиб келиб ўз бошига тушганлиги эди. Қотилга ким қилич берса ўзи унинг тиғига дучор бўларканми? Бироқ дунёда адолат бўлса, шунча қотилликлар, шунча хиёнатлар қилган Аҳмад Танбалга нега қасос қайтмайди?

Бобур шу ўйлар билан хотира ёзишга берилиб кетиб, қоронғи туша бошлаганини ҳам сезмади. Савдарлар олтин қандилдаги шамларни ёқдилар. Бобурга кечки овқат келтирдилар. У ёлғиз ўтириб овқатланди. Хотира ёзганда унга ўз ҳаёти аввалгидан илиқроқ ва маънолироқ туюлган эди. Бекор ўтирганда эса яна ўша оғир ўйлар, совуқ пушаймонлар хаёлига босиб кела бошлади. Бобур улардан тезроқ қутилгиси келиб, яна қаламини қўлига олди.

Кейин ярим тунгача дафтаридан бош кўтармай сўнгги йилнинг воқеаларини ёзди.

* * *

Атрофдаги ўтовлар жим, ҳамма уйқуда.

Тун сукунатида отнинг дупури, итларнинг ҳуриши эшитилди. Қароргоҳнинг четига қўйилган қоровул зарда қилиб:

— Тўхта! Кимсен? — деди. Ўронни* айт!

— Ўрон — Андижон.

Қоровулнинг овози юмшади:

— Андижон бўлса келавер. Овозингдан Тоҳир чопуққа ўхшайсенми?

— Ҳа, Тоҳирмен.

— Бемаҳалда ёлғиз юрибсен?

— Мени гапга тутма. Мирзо ҳазратларига шошилиш хабар келтирдим.

Тоҳир қоронғида Бобурнинг чодирини тусмоллаб топди-ю, отини бериқроқдаги қозиққа боғлади.

У аввал соқчиларни ёки мулозимларни уйғотмоқчи бўлиб, чодирнинг рўпарасидаги ўтовга қараб ўта бошлади. Шунда чодирнинг ичи ёруғ эканини, эшик ўрнига тутилган парда очилиб, Бобур чиқиб келганини кўрди. Тоҳир Бобурнинг қаршисига келиб юкунди. Паст товуш билан:

— Амирзодам, мунтазир қилганим учун афв этинг,— деди. — Ёғийларингизнинг уруши энди тугади.

Бобур сабрсизланиб сўради:

— Хушхабар борми? Нечун ёлғиз қайтдингиз?

Тоҳир бошини қуйи солиб, ҳазин товуш билан деди:

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, амирзодам!..

Бобур совуқ хабарлар изғиринини олдиндан сезгандай эти увушди:

— Қани ичкари киринг.

Савдарлар ухлаб қолган. Бобур ҳеч кимни уйғотгиси келмади. Баланд, кенг чодирнинг тўрида тўрт-бешта шам липиллаб ёниб турибди.

Бобур шам ёруғида Тоҳирга энди зеҳн солиб қаради. Чакмонининг этакларига лой сачраган. Озиб кетганидан елкалари пучайиб қолган, кўзлари ичига ўпирилиб тушган. Юзидаги чандиғи эса бўртиб, гўё аввалгидан хийла катта бўлиб кетган. Лаблари пирпираб, ўпкаси тўлиб гапирди:

— Амирзодам, Андижон ҳам Шайбонийхоннинг илкига ўтди. Беҳисоб кўп одам қирилди.

Ҳамроҳим қирғинда ҳалок бўлди.

Тоҳир шунчалик чарчаган эдики, гавдаси чайқалиб, оёқ устида зўрға турар эди. Сўнги умидидан ҳам айрилиб бўшашган Бобур кўрпача устига ўтиб ўтирди-ю, Тоҳирни ҳам ўтиришга таклиф қилди.

Тоҳир гилам устига чўккалаб ўтиргач, Бобур ундан воқеанинг тафсилотини ва Аҳмад Танбал нима бўлганини сўради.

Тоҳир Андижон яқинидаги Хўжа Катта деган қишлоқда бой бир одамга аравакаш бўлиб ёлланган, ўзининг кимлигини билдирмай бутун ҳодисаларни одамлардан сўраб билган, бойнинг шаҳардаги дўконига мол олиб борганда кўп нарсани ўзи ҳам кўрган эди.

Аҳмад Танбал Андижон этагида бўлган жангда шикаст егандан кейин қўрғонга кириб бекинади.

Қамал бошланади. Қўрғон ичида очлик, касаллик ва нифоқ кучаяди. Бир вақтлар Самарқандда Бобурни ташлаб, Аҳмад Танбалга эргашиб қочган бек ва навкарлар энди унинг ўзини ташлаб, Шайбонийхон томонига қочиб ўтадилар. Хоннинг қўшини деворга шоти қўйиб чиқиб, қўрғонни босиб олади. Аҳмад Танбал акаси Бек Тилба, укалари ва бошқа одамлари билан аркка кириб бекинишади. Бироқ аркнинг атрофида уйлар кўп, уларга орқадан шоти қўйиб томига чиқиш осон. Аҳмад Танбал аркда жон сақлаёлмаслигини сезади-ю, Шайбонийхондан шафқат сўрашга қарор беради. «Йиққан барча олтинларимни ҳазрати хонга моли амон тариқасида тўламоқ-чимен, умрбод хизматларида бўлмоқчимен, қонимдан кечсинлар!» деб аркдан бир мўйсафидни вакил қилиб чиқаради. Аммо мўйсафид аркка қайтиб келмай йўқ бўлади. Хон аскарлари аркнинг томлари устига шоти қўйиб чиқа бошлайдилар. Талвасага тушган Аҳмад Танбал ака-укалари билан бирга аркнинг дарвозахонасига боради. Таслим бўлганларини кўрсатиш учун қиличларини бўйинларига осиб, дарвозадан ташқарига шафқат сўраб чиқадилар.

Арк дарвозаси олдида Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султон турган экан. Навкарларига: «Асир олма, арзимади, қир ҳаммасини!» — деб буйруқ беради. Аҳмад Танбални ака-укаларига қўшиб, қилич билан чопиб, бурдалаб ташлайдилар. Кейин бошларини кесиб бир қопга тикадилару Шайбонийхонга кўрсатгани олиб кетадилар.

Тоҳирнинг ҳикояси шу ерга келганда Бобур:

— Ё худоё тавба! — деб беихтиёр ёқасини ушлади.

Сўнги пайтларда Бобурни эзиб юрган жавобсиз саволлардан бирига ҳозир гўё момақалдироқдай ваҳимали жавоб келган эди. Хўжа Абдулладай мард, фидокор одамни қўрғон дарвозасига осиб ўлдирган Аҳмад Танбалнинг ўзи энди ўша қўрғондаги арк дарвозаси олдида итдай хор бўлиб ўлган эди! Бобур инъом қилган қилични унинг бошига разилона урган Танбал энди бошқа қиличлар зарбидан бурдаланган эди!

Тоғдаги чагракларнинг бошини ваҳшийларча кесиб, хуржунга солиб келган Танбалнинг ўз бошини янада ваҳшийроқ бир тарзда кесиб, қопга солиб кетган бўлсалар, уни, албатта хонга элтиб кўрсатганлар.

Бобур қопдан Шайбонийхоннинг оёғи тагига юмалаб тушган таниш каллаларни кўз олдига келтирди. Маҳмудхонда эшик оға бўлиб юрган Тилба Султоннинг йўғон бўйинли семиз бошини Шайбонийхон таниган бўлса керак. Аммо хон Аҳмад Танбалнинг калласини танимайди.

Шайбонийхон ўзини шунча овора қилган Аҳмад Танбалнинг башарасини кўриб қўйгиси келади, ammo юзтубан тушган қонли каллага кўл ургиси келмайди. Аҳмад Танбалнинг қонли калласини оёғининг учи билан юмалатиб ўнглаб, сийрак соқолига, суюги бўртган кенг юзига қарайди.

Бобур ўзича тасаввур этган бу ҳодисадан ақли шошиб:

— Оббо! Оббо! — деб бир неча марта такрорлаб қўйди.

Бу ҳодисаларда қандайдир ўзгача бир адолат борлигини сезган Бобур бошқа воқеаларни ақлига сиғдирилмай лол бўлиб қолди. Шайбонийхон бераҳмлиқда Аҳмад Танбалдан ҳам ўтиб тушган-ку. Наҳотки фалак интиқом қиличини шундай шафқатсиз хоннинг қўлига бериб қўйса? Бир вақтлар Бобур орзу қилган, ammo етишолмаган улкан мақсадга — Мовароуннаҳрдаги пароканда вилоятларни бирлаштириб, ягона кучли давлат барпо этиш мақсадига — энди Шайбонийхон етишмоқдами? Наҳотки бунинг учун Шайбонийхондай маккор, золим ва шафқатсиз бўлиш керак эди? Тоҳир Андижонда хоннинг буйруғи билан бўлган қирғиннинг тафсилотини айтиб берганда Бобурнинг сочлари тикка бўлиб кетди. Мингларча аёллар, ўсмирлар, чоллар Аҳмад Танбалнинг одамлари қаторида бекордан-бекорга нобуд қилинган эди. Наҳотки ҳозирги зўрлар замонасида енгиб чиқиш учун Шайбонийхондай зўравонликлар қилиш шарт бўлса?!

Бобур маърифатли шоҳ бўлишга уриниб, шеър санъатга кўп вақт бериб, инсофу диёнатни ўйлаб, наҳотки шу туфайли Шайбонийхонга ютқизган бўлса?!

— Амирзодам, хон кишилари сизни сўроқлаб юрганларини эшитдим. Айғоқчилари ҳид олиб Сўхга келиб қолсалар ҳам ажаб эмас!

Бобур ота юртидан батамом ажралганини энди астойдил ҳис қилди. Аҳмад Танбалнинг мағлубияти булоқнинг кўзига тушган янги бир кўчки эди. Тоғнинг бу томонида булоқ қайтадан кўз очиши мумкин бўлган йўлларнинг ҳаммаси бекилди. Агар Бобур тезроқ тоғ ошиб Хуросонга кетмаса, Шайбонийхон айланиб ўтиб, унинг сўнгги йўлини ҳам бекитади!

Бобур изтироб ичида Тоҳирнинг оддий бир навкар эканлигини ҳам унутди-ю, унга ҳасрат қилиб гапирди:

— Хонумондин айрилганимиз озмиди? Энди ватандин ҳам жудо бўлурмизми?!

Бобурнинг кўзи ёшланганини кўрган Тоҳирнинг ҳам кўнгли бузилиб, лаблари пирпира-ди:

— Амирзодам, мусофирлик ғами менинг ҳам юрак-бағримни ўртади. Бизнинг Қувалар ҳам

хоннинг пош-наси тагида мажақланди. Агар борсам мендан Фозил тархоннинг қасдини олишлари аниқ. Биз ҳам киндик қони томган жойдан айрилдик, амирзодам. Мусофирлик тақдиримизда бор экан. Сўхда ҳам мусофирмиз. Ҳисорга борсак ҳам, ундан нарига кетсак ҳам

шу мусофирлик... Йўлда келаётиб ўйланиб келдим. Мен сиздан ажралмайман, амирзодам!

Тоҳир бутун нажотни одил подшоҳдан излайдиган деҳқонтабиат йигит эканини Бобур биларди.

— Лекин мен сиз кутгандек одил подшоҳ бўлолмадим! — деди Бобур. — Келгусида бўламенми, йўқми, ҳали номаълум...

Орага бир лаҳза сукунат чўмди. Ташқарида Сўх сойи гўё тун сукунатидан фиғони чиқиб шовулларди.

Чодир ичида қувғиндаги шоҳ билан унинг оддий навқари юзма-юз ўлтирибди. Ватандан ажралиш мусибати олдида уларнинг ораларидаги катта фарқ гўё кичрайиб, аҳамиятсиз бўлиб қолган. Бошларига тушган кўргиликлар уларнинг тақдирларини бир-бирига ўхшаш қилиб қўйган. Шунча йил жангу жадалларда бирга юриб, қанчадан-қанча ўлим хавфларини бирга кечирган бу икки йигит бугун биринчи марта сирдошларча очик сўзлашмоқда эдилар. Тоҳир бошқа вақтда Бобурга айтолмайдиган сўзларини ҳозир кўнгли юмшаб, эриб турган пайтда айтди:

— Амирзодам, мен бир навқарингиз бўлсам ҳам сизга туғушқонимдек меҳр қўйганмен. Ботирлигингизгами, шоирлигингизгами, одамгарчилигингизгами, ишқилиб, менинг... сизга ихлосим зўр! Сизнинг шунча хавфу хатарлардан омон қолганингиз ҳам катта давлат!

Шу топда Тоҳир суюкли инисига меҳри тобланиб, оғир пайтда унинг кўнглини кўтараётган

жонкуяр акага ўхшар эди. Дарҳақиқат, у Бобурдан етти ёш катта эди. Бобур ҳам бир лаҳза шоҳлигини унутиб, Тоҳирга худди акасига қарагандай қаради:

— Мени жуда кўп хатарлардан сиз олиб қолгансиз. Мен сиздан кўрган яхшиликларимнинг ўндан бирини ҳам қайтарган эмасмен. Сиз менга оғамдек қадрдонсиз.

— Раҳмат сизга.

— Лекин ҳозир менинг кўнглим ер билан яксон. Тақдир менга истеъдод берган, куч берган, ғайрат берган, аммо нечун бахт бермаган?!

— Бу замонда бахт ўзи йўқ, амирзодам! Ахир сиздек нодир истеъдодлар дунёга ҳар куни келмайди-ку! Нодон тождорлардан қон йиғлаган элюртимиз сиздек маърифатли саркардага муштоқ. Лекин бахил замона ғалабани золим хонга бериб, бизни, мана ватанимиздан ҳам жудо қилмоқчи. Илоҳим бу бахил замонанинг боғлари қуриб кетсину сизу бизнинг қадримизга етадиган яхши замонлар ҳам келсин! Энди... амирзодам, бу ердан тезроқ кетиш керак. Ҳирот ҳам бизга бегона юрт эмас. Подшоҳ Ҳусайн Бойқаро сизнинг қариндошингиз. Менинг тоғойим мавлоно Фазлиддин ҳам Ҳиротда экан...

Бобур Хуросонга кетмай иложи йўқлигини ўйлади-ю, ошиб ўтиши керак бўлган тоғларни кўз олдига келтирди. Узоқдан мовий тусга кириб беҳад жозибали кўринадиган бу тоғлар тик довлардан, хатарли учмалардан ўтиши керак бўлган одамга қанчалик тунд ва бераҳм кўринади! Ҳозир Бобурнинг тасавурида баланд чўққиларнинг асрий қорлари кафандай беҳаракат ва совуқ, ўлимдай абадий бўлиб гавдаланди.

— Хатарли йўлларда мен ўз жонимни аввал худога, сўнг сизга ишониб топширмоқчимен. Бугундан бошлаб сиз менинг қўрчибошимсиз. Ички бекларим қаторида бўлурсиз.

— Иноятингиздан миннатдормен, амирзодам!

— Ҳозир бу иноятнинг шарафидан азоби кўпроқ. Йўлда чарчагансиз. Бориб дам олинг. Эртадан сафар тайёрлиги бошланур.

Тоҳир таъзим қилганича чиқиб кетди.

Бобурнинг уйқуси келмас эди. У яна чодирдан чиқди. Кундузги туман тарқаб кетган, лекин осмонда булут бор. Юлдузлар онда-сонда кўриниб қолади. Сўх сойи осмонни бошига кўтариб шағирлайди. Тунда тоғларнинг қораси кундузгидан ҳайбатлироқ кўринади.

Бобур қоп-қора тоғларга тикилиб турганда яна кўчки босган булоқ эсига тушди. Тоғларнинг бу томонида ҳамма йўллари бекилган булоқ энди тоғларнинг нарёғидан кўз очиб чиқа олармикин? Улуғтоғдан нарида баҳайбат Помир. Ундан нарида Ҳимолай ва Ҳиндикуш...

Булоқ бу тоғларнинг ҳаммасидан ўтиб бориб, нар-ёқларда қайтадан кўз очиши учун қанчалик катта куч-қудрат керак!

* Ў р о н — парол.

ТАҚДИР ТАҚОЗОСИ

Иккинчи қисм

ҲИРОТ

ДОВУЛДАН ОЛДИНГИ ОСУДАЛИК

1

Хазонрезлик пайти. Ҳирот боғларига сув берадиган Ҳирийруд дарёси ва Инжил анҳорининг қирғоқларига заъфарон япроқлар тўкилган. Қалъа ташқарисидаги машҳур Боғи Жаҳоноро, Боғи

Мухтор, Боғи Зубайда, Боғи Чаманлардаги узумзор ва анорзорлар ёз бўйи кўтариб турган меваларидан айрилиб, яккам-дуккам қовжироқ барглар билан сўппайиб қолганлар. Бироқ бу жанубий шаҳарда кузнинг хазонрезлик одатига бўйсунмайдиган дарахтлар ҳам кўп. Ҳиротга Қандаҳор томонидан келишда йўл бўйидаги хиёбон ва сайргоҳларда ўсган мингларча сарвлар, санобар* дарахтлари кузда ҳам баҳордагидек яшнаб турибди. «Ҳусайн Бойқаро ҳовузи» деб аталган улкан тошҳовуз бўйида кумушранг жажжи япроқлари қуш тилини эслатадиган баланд ва гўзал лисониттайр дарахтлари бор — булар ҳам хазон нималигини билмайди.

Лисониттайрнинг барглари яра-чақага дорилигини эшитган Тоҳир ҳовуздан берироқда отдан тушди-ю, жilовини ёшгина навқарига тутқизди. Сўнг ўзи ҳовузнинг хилватроқ томонига ўта бошлади. У доривор барглардан юлиб олиб кетмоқчи бўлиб тепадаги шохларга тикилиб бораётганда қаршидан кимдир:

— Менга қаранг, бек йигит! — деб қолди.

Тоҳир дарахтнинг йўғон танаси ортидан чиқиб келаётган мулланамо кишини кўрди. Нимасидир Фазлиддин тоғасини эслатиб, юрагини ҳаприқтирди. Аммо соқолининг узунлиги-ю, юзининг кексанамо кўриниши Тоҳирни шубҳага солди. У одоб билан:

— Лаббай, — деб салом берди.

Тоҳирнинг юзидаги ханжар изига тикилиб турган ҳалиги киши энди унинг овозини ҳам таниди-ю:

— Тоҳир! Жияним! — деб қичқириб юборди.

Тоҳир ҳам энди тоғойисини таниб, қучоқ очганича унга қараб отилди. Ҳовузнинг шишадай тиниқ сувида уларнинг акслари бир-бирига қўшилиб кетди.

— Ватанимнинг ҳидини олиб келган жияним! Худога шукр, эсон-омон экансен!

Мавлоно Фазлиддин жиянини қучоғидан қўйди-ю, кўзидан юзига оқиб тушган қувонч ёшларини артиб, Тоҳирнинг кумуш камарига, беклар тақадиган қимматбаҳо ханжарига ва сақорлот чакмонига энди разм солиб қаради. Тоҳирнинг бошидаги дубулғанинг тепасида ҳам бекларга хос кичкина байроқча бор эди.

— Жияним, мартабанг ошибдимиз?

— Ҳа, тоға, кўрчибегимен.

— Муборак бўлсин. Илоҳим сенга ёмон бекларнинг таъсири урмасин!

— Бобур мирзо ҳам ёмон бекларидан безгандан кейин биттасининг ўрнига мени қўйди... Хўш, ўзингиз қалайсиз, мулла тоға? Келганимдан бери қидирамен. Сўроқлаб-суриштирай десам, таниш-билиш йўқ.

Ёши қирққа кирар-кирмас юзига ажин тушган мавлоно Фазлиддин маъюс товуш билан деди:

— Юрибмиз... Тупроқдан ташқарида. Худо бизни омадсиз яратган экан-да, жияним. Бу ерга келиб, энди Навоий ҳазратларининг марҳаматларидан баҳраманд бўлай деганимда, у зоти олий вафот этдилар. Катта қурилишлар Ҳусайн Бойқаро замонида ҳам унча-мунча бўлиб турган эди. Мана шу йил Ҳусайн Бойқаро ҳам оламдан ўтди. Қурилишлар тақа-тақ тўхтаган. Бизга ўхшаганларга яна иш йўқ!

— Ундай бўлса, Бобур мирзога бир учранг.

— Бобур мирзо ҳам бу ерда меҳмон... Мени қабул қиладими, йўқми? Орада нозик гаплар ўтган. Тоҳир мавлоно Фазлиддин билан Хонзода бегим орасида бўлган мураккаб воқеаларнинг чет-ёқасини эшитган эди.

— Бўлмаса, аввал мен у кишини холи топиб, сиз тўғрингизда гап очиб кўрайми, мулла тоға?

— Майли, буни кейин яна маслаҳатлашурмиз. Оббо жияним-ей! Мен Бобур мирзонинг Ҳиротга келганларини эшитганимдан бери «сен ҳам бормикинсен, йўқмикинсен», деб ҳар бир навқарга кўз тикиб юрган эдим... Қани энди, юр, уйга борайлик! Агар сенга мана бу доривор япроқлар керак бўлса, уйдан топиб бераман. Бизнинг боғчада ҳам шу дарахтдан бор.

— Боғчада... бир ўзингизмисиз ёки уйландингизми, мулла тоға?

— Уйланганмиз, жиян. Навоий ҳазратлари маслаҳат бердилар. У кишида боғбон бўлган дуруст бир одамнинг қизи бор экан...

— Муборак бўлсин! Фарзандлар ҳам борми?

— Ҳа, бир ўғил, бир қиз.

— Э, ажойиб-ку! Ундай бўлса, мен уйингизга тўёналар билан борурмен!

— Ўзингни кўрганим минг тўёнадан афзал, жиян! Қани, юр!

Тоҳир бир неча қадам юрди-ю, кейин ниманидир эслаб, осмонга қаради. Офтоб оғиб борар эди.

— Мулла тоға, уйингиз яқинми?

— Йўқ, узоқроқ. Шаҳар четидаги Назаргоҳ маҳаллотида. Нима эди?

— Мен ҳозир бир соатдан сўнг хизматда бўлмоғим керак эди. Подшоҳ буюрган эди.

— Оббо!.. Ундоқ бўлса... Шу ерда бирпас ўтирайлик. Мен сал дийдорингга тўяй! Ўзинг қалайсен, жияним, уйланганмисен?

Тоға-жиян ҳовуздан четроқдаги тош курсига бориб ўтирдилар. Тоҳир Робияни қандай топганини айтиб берди-ю:

— Кобулга келиб битта ўғилча кўрдик! — деди. — Отини Сафарбек қўйдик.

— Э, хайрият! Мен бир вақтлар ҳамма нарсдан умидимни узган эдим. Сени ҳам қайта кўролмасмен, деб ўйлаган эдим. Бош омон бўлса, ҳаммаси ўтар экан... Сен билан биз-ку, қутулиб келдик-а! Андижондагиларнинг аҳволи не бўлди?

— Бунга сўраманг, мулла тоға! Шайбонийхоннинг қирғини кечалари тушимга кирса, босинқираб чиқамен!.. У ёқда роса абгор бўлиб, икки юз қирқтагина одам билан Хуросонга қараб жўнадик. Ҳисор тоғларининг орасида роса қийналдик. От-уловлар ўлиб-сўйилиб тамом бўлган. Бобур мирзо ҳам отини онасига бериб, ўзи пиёда юради. Оёқларимизда чориқ. Қўлларимизда таёқ. Турадиган жойнинг тайини йўқ. Биров бери кел, демайди. Арзимаган амалдорлар Бобур мирзодай одамга беҳурматлик қилиб «йўлларингдан қолманглар, Ҳисордан тезроқ ўтинглар», дейди. Бизнинг ғазабимиз келиб, қўпол гапирган амалдорларни чопиб ташласак, деймиз. Лекин Бобур мирзо: «Бардош қилинглари, тезроқ Амударёдан ўтиб олайлик», деб шоширади.

— Лекин шоширганича бор экан-да, жиян. Сизлардан сал кейин Шайбонийхон Ҳисорни ҳам босибди-ку.

— Ҳа, кейин билсак, Бобур мирзо узоқни ўйлаб шундай қилган эканлар. Ҳисор подшоси Хисравшоҳ умрида бир мушук билан ҳам урушиб кўрмаган кўрқоқ одам экан. Бекларнинг кўпчилиги ундан норози экан. Бобур мирзога махфий одамлар юбориб: «Келинг, Ҳисорни сизга берайлик!» дер эканлар. Лекин Бобур мирзо фитнага аралашмади. «Келинг», деган ҳалиги бекларга: «Хоқон бўлсаларинг ўзларинг келинглари», деб яхши гаплар айтиб одам юбордилар. Биз Амударёдан бу ёққа ўтганда, Шайбонийхон Ҳисорга бостириб кирибди. Кўрқоқ Хисравшоҳ хон билан жанг қилишга юраги бетламай, пойтахтни ташлаб қочибди. Унинг ўттиз минг қўшини тарқаб кетибди. Ўзингиз биласиз, мулла тоға, бундай пайтда беклар номи улуғроқ бир подшоҳ излаб қолишади. Бобур мирзо Шайбонийхон билан дадил жанг қилгани, бирда енгилган бўлса, бирда уни енггани эсларига тушади. Илгариги эшик оға Қосимбек ўша пайтда Ҳисор қўшинининг орасида эди. Унинг Бобур мирзога ихлосмандлигини биласиз. Хуллас, ини бузилган арига ўхшаб тарқалган Ҳисор қўшини Амударё бўйида бизга келиб қўшилаверди. Энг аввал Боқибек Чағониёний дегани тўрт юз аскар билан келди. Бобур мирзо унга кутганидан зиёда ҳурмат кўрсатди. Боқибекни энг баланд мартабали эшик оға қилиб қўйди. Кейин Хисравшоҳнинг бошқа беклари-ю, навкарлари кетма-кет келиб бизга қўшилаберди-да. Ўзимиз дарёдан икки юз қирқтагина одам ўтган эдик. Бир ой ичида тўрт мингга етдик...

Мавлоно Фазлиддин жиянининг сўнгги йилларда бир қадар ўзгариб қолганини энди аниқроқ сизди. Тоҳир илгари бунчалик сўзлай олмас эди. У гапдон асилзодалар орасида кўп юриб, мулозимларга хос мураккаб иборалар ишлатишга ўрганган эди.

— Биз Кобулга келсак, арғин деган уруғдан Муқимбек ҳоким бўлиб ўтирган экан. Тахт даъво